

SOCIO 5 LOGICKÝ ČASOPIS

SOCIOLOGICKÝ ÚSTAV ČSAV

ROČNÍK 28 1992

Redakce:

Jiří Večerník, šéfredaktor
Jitka Stehlíková, výkonná redaktorka
Jiří Voženílek, technický redaktor
Jane Bausman, redaktorka anglického textu
Dana Šilhavá, sekretariát redakce

Výkonná rada:

Lubomír Brokl
Jan Hartl
Miloš Havelka
Michal Illner
Petr Matějů
† Jiří Musil
† Miloslav Petrušek
- Jan Řehák
† Jadwiga Šanderová
† Jan Vlášil
† Alena Vodáková

Redakční kruh:

· Ivo Možný, předseda
· Václav Bělohradský
Michal Čákr
Ivan Gaďourek
Jan Hajda
Lubomír Kotačka
Jiří Kabele
Jaroslav Kapr
† Jan Keller
· Pavel Machonin
Jiří Nehněvajs
Martin Potůček
Juraj Schenk
Jan Sedláček
Dragoslav Slejška
Zdeněk Strmiska
Jaroslav Střítecký
Zdeněk Suda
· Jiřina Šiklová

**SOCIO
LOGICKÝ
ČASOPIS**

**SOCIO
LOGICAL
REVIEW**

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Sociologický ústav ČSAV. Rozšiřuje PNS. Informace o předplatném podá a objednávky přijímá každá administrace PNS, doručovatel tisku a Administrace centralizovaného tisku, Kafkova 19, 160 00 Praha 6. Objednávky do zahraničí vyřizuje PNS, administrace vývozu tisku, V Celnici 4, 110 01 Praha 1. Objednávky ze zahraničí vyřizuje Pegas Press Distributor, Artia a. s., Ve smečkách 30, 111 27 Praha 1. Tiskne Ústav jaderných informací, Praha 5. Cena 16 Kčs, roční předplatné 96 Kčs.

© Sociologický ústav ČSAV, Praha.

STATI

<i>Tamás Kolosi, Ákos Róna-Tas: Poslední bude první?</i>	579
<i>Ivo Bayer: Místo byrokracie ve společnostech sovětského typu a v jejich transformaci</i>	599
<i>Petr Matějů, Blanka Řeháková: Úloha mentálních schopností a sociálního původu ve formování vzdělanostních aspirací</i>	613
<i>Štěpán Prochovník: Příspěvek k sociologii horníků a hornictví na Ostravsku</i>	636

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

<i>Pavel Machonin, Milan Tuček: K sociální stratifikaci v Československu 1991</i>	649
<i>Jiří Večerník: Změny v příjmové nerovnosti v letech 1988-1992</i>	666

RECENZNÍ STATI

<i>R. Erikson, J. H. Goldthorpe: The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies (P. Matějů)</i>	685
<i>G. Marshall, D. Rose, H. Newby, C. Vogler: Social Class in Modern Britain (J. Šanderová)</i>	699

ZPRÁVY A INFORMACE

<i>Informace o zasedání Výzkumného výboru pro sociální stratifikaci v Trentu (P. Matějů)</i>	707
<i>Konference "Regulace sociálních procesů v reformě a automatizace - RSPR/AUT '91"</i>	710

SPSS

<i>Anotace, konzultace, informace (J. Řehák)</i>	713

Sociologický časopis (ISSN 0038-0288) vydává šestkrát do roka Sociologický ústav Československé akademie věd. Tiskne Ústav jaderných informací.

Cíl a poslání

Sociologický časopis je vědecká revue otevřená odborným a společenským problémům, sociologické teorii a metodologii, přinášející výsledky a interpretace sociologických výzkumů. Zaměřuje se na rozvoj oboru a jeho výuku a zároveň chce být užitečný při řešení praktických problémů československé sociální a ekonomické politiky.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá originál a dvě dobře čitelné kopie, které neobsahují jméno ani pracoviště autora, lektorské řízení je oboustranně anonymní. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován našim časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopisy musí být psány na stroji nebo tištěny na tiskárně počítače a musí splňovat ČSN 88 0220 (úprava rukopisů pro sazbu), tj. řádkování 2, 30 řádek na stránce A4. Tabulky, grafy a obrázky jsou přiloženy za textem. Stati, výzkumné a metodologické texty do 20 stran, recenze do 7 stran, zprávy a informace do 5 stran, anotace 1 strana.

Adresa redakce: Sociologický časopis, Jilská 1, 110 00 Praha 1, 1. patro, místnost 106, telefon (02) 235 87 77, (02) 235 89 68-71, l. 283, 294, fax (02) 235 78 88, E-mail sreview@cspgas11.bitnet. Návštěvní dny v redakci pondělí a čtvrtek 10-16 hod.

Rozhodnutí o vydání: Rozhodnutí je autorovi sděleno do jednoho měsíce od data přijetí rukopisu. Je-li rukopis přijat, je autor vyzván, aby dodal konečnou verzi rukopisu, jednak na papíře a zároveň na disketě formátu IBM PC, a to buď jako soubor typu ASCII, nebo v textovém editoru MS-WORD 5.0 v kódu bratří Kamenických. Rukopis obsahuje abstrakt (20 řádků) a summary (80 řádků) v angličtině a češtině, abecední seznam literatury a stručnou informaci o autorovi. Redakce provádí jazykovou úpravu textu. Větší úpravy textu redakce bez souhlasu autora neprovádí.

Czechoslovak Sociological Review (ISSN 0038-0288) is published bimonthly by the Institute of Sociology of the Czechoslovak Academy of Science. CSR is printed by the Institute of Nuclear Information. **Postmaster:** Send address changes to the Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czechoslovakia.

Scope and Mission

The *Czechoslovak Sociological Review* is a scholarly review open to discussion of all professional and societal problems, sociological theory and methodology, and the dissemination of the results and interpretation of sociological research. Its attention is directed towards the development of the field and its teaching, and at the same time strives to be useful for solving the practical problems of Czechoslovak social and economic politics.

Manuscripts Submission

The editors require an original and two easily readable copies, which do not contain the name or workplace of the author, in order that the reading process will be anonymous on both sides. The accompanying letter should contain a complete contact address, including telephone number. Submission of a manuscript to another journal, while it is under review by the CSR is regarded as unethical.

Manuscript format: Manuscripts must be typed or computer printed (12-point type preferred), double-spaced, with 30 lines to an A4 page. The maximum length of research and methodological essays is twenty pages, for reviews it is seven pages, for news or information five pages, and for annotations one page.

Editorial decisions: Decisions are generally made within one month of the date your manuscript is received at the CSR office. If your manuscript is accepted you will be asked to submit your final version both on paper and on a microcomputer floppy disk, either in ASCII or MS-WORD 5.0. IBM disks are acceptable. The final version should also include a twenty-line abstract and an eighty-line summary, an alphabetized bibliography and basic information about the author.

Poslední bude první?

Sociální důsledky přechodu od socialismu k demokracii a trhu v Maďarsku

TAMÁS KOLOSI*

Social Sciences Informatics Center, Budapest

ÁKOS RÓNA-TAS*

University of California, San Diego

The last shall be first?

The social consequences of the transition from socialism in Hungary

Abstract: The dual transition, political and economic, which new democracies in Eastern Europe have to go through, will profoundly alter the social structure of these countries. The presented paper addresses in a social context, the main questions pertaining to the transition out of socialism both on the theoretical and analytical level. The first part presents and discusses relevant theories of transition (Kornai, Szelenyi, Hankis, Nee), while the second, based on data from two panel surveys in Hungary, analyses six economic strategies of adapting to market institutions during the period of transition, i.e. promotion, part-time extra work, private employment, household farming, private enterprise and renting out property. The principal result is that the simultaneous economic and political transition in Eastern Europe follow different logics. While the political transition created a new political elite together with new political institutions, the new economic institutions of the economic transition gave opportunities to the old elite, as well. In the short term the transition will increase inequalities and keep the old elite economically on top in all socialist countries. Those countries with more previous economic experience stand a better chance to successfully complete the transition.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 5: 579-597)

Úvod

Jedinečnost přechodu od socialismu k demokracii a trhu spočívá v tom, že na rozdíl od situace v zemích střední a latinské Ameriky, kde šlo o přechod od autoritářských vlád k demokratickým, zde jde o snahu uskutečnit dva procesy zároveň. Stejně jako v případě autoritářských režimů jde o politickou proměnu, v jejímž rámci jsou aktualizovány politické instituce, vznikají nové politické elity a přerozděluje se politická moc. To je však jen jeden, pravděpodobně snazší proces,

---

*) Příspěvek přednesený na mezinárodní konferenci "Social Stratification and Mobility", Trento, 14-16. 5. 1992.

Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Tamás Kolosi, Social Sciences Informatics Center, H-1027 Budapest, Frankel Leó u. 11, Hungary, resp. Ákos Róna-Tas, Department of Sociology, University of California, San Diego, La Jolla, CA 92093-0102, USA.

jímž tyto země musí projít. Na rozdíl od proměny autoritářských režimů musí socialistické země provést ekonomickou transformaci, přibližující centrálně plánované a řízené hospodářství tržnímu. Přechod od socialistického k tržnímu hospodářství vyžaduje nové ekonomické instituce, vznik nové ekonomické elity, redistribuci vlastnictví a materiálního blahobytu. Tato dvojí proměna zásadně změní sociální strukturu těchto zemí. Někdo přijde o svou moc a blahobyt, jiný je naopak získá. Jedněm se životní šance neuvěřitelně zlepší, zatímco možnosti druhých se výrazně zhorší.

Jaké má přechod od socialismu k demokracii a trhu sociální důsledky? Jak sociální transformace změní sociální strukturu? Kdo má nejlepší předpoklady k tomu, aby využil nových příležitostí? Co se stane se starou elitou komunistických kádřů? Kdo vytvoří novou elitu? Co bude se "střední třídou"? To jsou jen některé otázky, o nichž se dnes ve východní Evropě nejvíce diskutuje a jímž je také věnován tento příspěvek.

Teorie přechodu od socialismu k demokracii a trhu

Politické a ekonomické teorie se jen zřídka zabývají sociálními souvislostmi přechodu od socialismu k demokracii a trhu. Nicméně, i když se přímé konfrontaci s tímto tématem vyhýbají, nemohou ho zcela přehlížet. Politické teorie zabývající se přeměnou socialismu hovoří o sociálních souvislostech přechodu od vlády komunistické strany k parlamentní demokracii většího počtu stran jen velmi málo. Obvykle se zabývají proměnou elit a institucí. Vlastní proces přechodu je v těchto teoriích záležitostí komunistického vedení a hrstky samozvaných politických manažerů, zainteresovaných na vytvoření nových, nestranných pravidel politické hry [Bruszt 1990, Bruszt, Stark 1991, Staniszkis 1989 apod.]. Protože je demokracie založena na teorii zásadní rovnosti všech, musí být demokratická pravidla vůči svým sociálním důsledkům agnostická a nesmí nikdy explicitně klást otázku: jaký typ relativních výhod bude výsledkem předpokládaných nově vytvořených demokratických institucí?

Zatímco přechodné období odchodu od komunistického zřízení bylo samo o sobě záležitostí nepříliš početných elit, konsolidace nových politických systémů bude nepochybně silně záviset na jejich sociálním kontextu. Politologové zabývající se předpoklady stability nových režimů vědí, že mnohé bude záležet na tom, zda si politické elity dokáží nalézt společenskou podporu, nebo zda se nad silící nepřátelství a opovržení veřejnosti povznesou.

Noví politikové sami dobře vědí, že demokracie vyžaduje silnou střední třídu a že stabilita těchto režimů bude z velké části záviset na tom, zda dokáží nějakou vytvořit. Nová politická elita si také uvědomuje, že pravidla, která zavede, musí být vnímána jako sociálně spravedlivá. Ve snaze dosáhnout společenské podpory činí všechny režimy do jisté míry zadost historické spravedlnosti potrestáním staré elity. Mnoho nových politiků je přesvědčeno, že dosud chybějící sociální základnu by mohla vytvořit restratifikace, která bude kompenzovat diskriminace minulosti.¹

---

1) V Československu byly nedávno přijaty zákony "historické spravedlnosti", které zamezují členům staré komunistické elity, aby v nových režimech zastávali důležité elitní posty. Rovněž

Ekonomické teorie přechodu k trhu se zaměřují spíše na efektivnost ekonomických institucí. Akteřem, jenž je ve středu jejich zájmu, je stát, který tvoří hospodářskou politiku. Tak jako řada argumentů proti trhu zdůrazňuje jeho nežádoucí sociální důsledky, ekonomové, kteří se snažili přiblížit předchozí režim k tržnímu hospodářství, ještě než nastaly politické změny, byli proti nim nuceni vznášet námitky.

Milanovic tvrdí, že důsledná hospodářská reforma by mohla nerovnosti zmenšit a oslabit tak sociální napětí. Poukazuje na to, že mimořádné příjmy ze spekulací jsou umožněny pouze tehdy, jsou-li reformy polovičaté a tržní mechanismy nejsou schopny podporovat konkurenci.

Byl-li už však politický přechod k demokracii zahájen, musí ekonomové čelit sociálním důsledkům ekonomické transformace, které celý tento proces v podobě vedlejších efektů potenciálně maří. V diskusi o optimální rychlosti transformace Crane zdůraznil, že většina lidí prožívá nejistotu, což ústí v politickou nestabilitu, která podle jeho názoru vyžaduje, aby se reformy urychlily [Crane 1991: 321]. Do detailu rozebírá sociální napětí Etzioni a dochází k opačnému závěru : ekonomické změny se musí zpomalit [Etzioni 1991].

Nejsystematičtější návod k ekonomickému přechodu k tržnímu systému nabídl Kornai. Svou ekonomickou teorii přechodu k trhu rozpracoval v sérii článků [Kornai 1986, 1990] a v knize, která je ekonomickým programem zmíněného přechodu. Zjišťuje, že obecné ekonomické podmínky jsou v těchto zemích takové, že pohltnou vše, co se do nich vloží - což je také jeden ze základních důvodů, proč je třeba transformaci uskutečnit - a navrhuje zahájit celý proces stabilizací, nezbytnou operací, která si od obyvatelstva vyžádá velké oběti. Aby se předešlo překotné inflaci, je jedním z důležitých kroků takové operace zmrazení mezd ve státním sektoru. Jsou to tedy zaměstnanci státního sektoru (během několika prvních let přechodného období většina pracovních sil), kdo musí přinést - podle Kornai - dočasně - podstatnou oběť [Kornai 1990: 65]. Přechod od socialismu k tržní ekonomice bude také znamenat restrukturalizaci výrobních kapacit a růst produktivity práce, což nutně vyvolá nezaměstnanost.

Kornai rovněž předvídá, že v průběhu transformace budou někteří lidé pracovat jak ve státním, tak v soukromém sektoru a budou se snažit tohoto svého dvojího statusu využít, což si vyžádá právní a morální sankce. Kornai vášnivě dokazuje, že úspěšná transformace vyžaduje hospodářský růst, který nutně povede k růstu nerovností, které ovšem mohou být považovány za spravedlivé, jen bude-li se situace nejchudších absolutně a plynule zlepšovat [Kornai 1990: 124-5, 203-4].

Kromě sociální tolerance tento teoretický směr předpokládá, že jsou-li už odpovídající instituce vytvořeny, lidé se nových příležitostí nabízených tržním hospodářstvím okamžitě chopí. To, jak společnost na tyto možnosti odpoví, záleží

---

maďarská legislativa přijala zákon anulující možnost promlčení zákonné odpovědnosti za určité zločiny, včetně problematického zločinu "vlastizrady", který umožňuje trestní stíhání staré elity. Časté jsou bouřlivé konflikty o osud staré elity v Rumunsku a v Bulharsku. V Polsku, kde byla stará elita chráněna tím, že politický přechod k demokracii postupoval pozvolna, vyvolala její neústupnost obecné pohoršení.

pouze na tom, jaké má předpoklady vyjádřené v takových pojmech, jako je racionalita aktérů a selektivní konkurence.

Kdo využije nových institucí a jak to změní sociální strukturu? V sociologické literatuře, s kterou se setkáváme daleko méně, docházejí badatelé ke dvěma protikladným závěrům. V části literatury se tvrdí, že hlavní prospěch z transformace mají ti, kdo byli v privilegovaném postavení v době, kdy byl přechod k novému politickému a ekonomickému systému zahájen. Tito badatelé předpokládají zvětšování sociálních nerovností.

Szelényi upozornil na to, že mezi novou maloburžoazií, technokracií a reformními komunistickými kádry existuje jisté zpříznění. Szelényi a Manchin zjistili, že socialistické nomenklaturní kádry jsou schopny se tržním institucím přizpůsobit. Tyto myšlenky rozpracoval Hankiss a odlišil nové podnikatele od maloburžoazie. Zatímco první skupina se skládá z těch, kdo jsou "zapojeni v tržně a ziskově orientovaných podnicích", do skupiny druhé patří všichni, kdo jsou zapojeni v jiném než státním sektoru, a to s jediným cílem zvýšit příjmy svých domácností. Hankiss se snaží dokázat, že se v Maďarsku vytvořila politická a ekonomická "velká koalice". Tvrdí, že v rámci přechodu k tržnímu hospodářství své síly spojují čtyři sociální skupiny: 1. noví podnikatelé, 2. vyšší a střední vrstva státní byrokracie, 3. manažeři a 4. mladší generace stranické oligarchie. Dále tvrdí, že každá skupina v této koalici má své politické a ekonomické zájmy a všechny jsou zainteresovány na tom, aby byl socialistický model opuštěn. Zatímco zájem nových podnikatelů není třeba příliš objasňovat, motivace ostatních tří skupin je méně zřejmá. Státní byrokracie by mohla získat, kdyby znovu obsadila posty výkonných manažerů státní administrativy a toho, co zbylo ze státního vlastnictví. Tito byrokraté budou potom během přechodu schopni jednat jako quasi vlastníci a společně s manažery státních podniků získají v procesu privatizace majetek anebo zahájí lukrativní kariéry ve vysoce placených manažerských postech ve finančním sektoru či v soukromých společnostech [Szalai 1990: 182]. Pokud jde o motivaci reformní stranické byrokracie je Hankiss méně jasný. Tvrdí totiž, že moc kumulovaná v období státního socialismu, může být a bude v tržním hospodářství proměněna ve vysoce hodnotná aktiva.

Většina údajů, které tito autoři předkládají, má etnografický či anekdotický charakter, a není mimo rámec úzké, avšak zřetelně vydělitelné elity použitelná [Prybyla 1991].

I když si je Szelényi možnosti koalice mezi starou a novou elitou vědom, jeho pokus rozpracovat sociologickou teorii přechodu k trhu a demokracii směřuje opačným směrem. Ačkoli se jeho teorie přerušeno zburžoazňování východní Evropy problémů nerovnosti primárně netýká, vede k závěrům, které se od výše zmíněného postojů liší. Szelényi zkoumal soukromá rodinná hospodářství v maďarském zemědělství a zjistil, že výměra půdy, kterou vlastnil přednosta domácnosti nebo jeho rodiče před komunistickým převrácením, je přímo úměrná příjmům vyprodukovaným v soukromých rodinných hospodářstvích v roce 1980. Na základě shromážděných statistických a jiných údajů došel k závěru, že vznikající zemědělský trh je pokračováním dlouhodobého historického trendu, přerušeno komunistickým experimentem. Nejaktivnější jsou v soukromém

zemědělském hospodaření ti, jejichž rodiny měly zkušenosti s tržní výrobou již v polovině 40. let a mohli si tržní kulturu vybavit ze vzpomínek těmito rodinami zprostředkovaných. Svým způsobem lze tyto vzpomínky považovat za hodnotový systém, který bychom mohli nazvat "habitus" [Bourdieu 1978, Kovách 1988], a který se utváří v období rané socializace v dětství.

Vlastnictví rozsáhlých, ale i středně velkých zemědělských pozemků bylo v první dekádě komunismu velkým handicapem. Kolektivizační politika velmi zhoršila životní šance "kulaků" i "kulackých dětí". Soukromá rodinná hospodářství 80. let tak jsou spíše jen cenou útěchy pro střední a velké rolníky, sužované v prvních letech komunismu. Nicméně, ne všichni lidé ze zámožnějších rodin byli vystaveni diskriminaci a Szélényi ukazuje, že stal-li se někdo navzdory svému původu komunistickým kádrem, což od 60. let začalo být obvyklejší, jeho šance věnovat se tržně orientovanému soukromému zemědělskému hospodaření klesly.

Protože navíc většinu takto hospodařících představovali buď rolníci, nebo tovární dělníci rolnického původu žijící na venkově, byly jejich příjmy ze státního sektoru, stejně jako jejich podíl na státem poskytovaných výhodách (např. subvencované bydlení), ve srovnání s duševními pracovníky a městskými průmyslovými dělníky, nízké.²

Zlepšením životních šancí sociální skupiny, která dříve trpěla třídní diskriminací a která zároveň dostávala menší příjem ze státního sektoru, mělo soukromé rodinné hospodaření zmenšovat nerovnosti.

Jedním z překvapivých zjištění Szélényiho práce je, že na jedné straně je pravděpodobnost účasti komunistických kádrů v rodinném soukromém hospodaření nižší, a na straně druhé je hodnota jejich produkce, pokud se přece jen této aktivitě věnují, vyšší [Szélényi 1988: 131]. Szélényi se ovšem věnuje pouze těm producentům, kteří se zabývají velmi intenzivní výrobou, do jejichž řad se komunistické kádry dostávají snáze a mají zde také díky svému postavení větší výnosy [Szélényi 1988: 145]. Ve svém vysvětlení rozlišuje dvě historická období a ukazuje, že tento pozitivní vliv jde na vrub těch, kdo se stali komunistickými kádry v dobách, kdy se jakýkoli návrat k procesu zburžoazňování zdál nemožný (v období stalinské éry počátkem 50. let), tj. kdy jednali "pod nátlakem", a když to bylo opět umožněno, zase se na svou trajektorii zburžoazňování vrátili [Szélényi 1988: 200].

Protože Szélényiho teze o zburžoazňování předpokládá, že pozvolný rozvoj marketizace zemědělství je výrazem historického trendu protikladného socialismu, což dokumentuje odkazem na životní historie jednotlivců reprezentujících tento historický trend, musí identifikovat na jedné straně pozice jednoznačně spojené se socialismem (komunistické kádry), a na straně druhé skupiny, které jsou spojeny se zburžoazňováním (soukromě hospodařící rodiny).

Dále, ačkoli se Szélényi ve své analýze omezuje na soukromá rodinná hospodářství, rozšiřuje platnost své teorie zburžoazňování i za rámec zemědělské

---

²) Jedním z původních politických argumentů, kterým komunističtí vůdcové zdůvodňovali zavedení záhumenků, byla ve skutečnosti kompenzace nízkých platů v zemědělství.

malovýroby. Kdyby zemědělská malovýroba měla být malou a nevýznamnou součástí budoucí buržoazní společnosti, pak by data, která uvádí, jeho teorii dostatečně nedpodporovala. Ve skutečnosti však soukromé rodinné hospodářství považuje za jeden z mnoha možných projevů zburžoazňování, který byl za konkrétních historických okolností nejživotascopnější a v jehož rámci lze trénovat ostatní aktivity tržního typu.

Z analytického hlediska nejjednoznamenější teorii přechodu od byrokratického uspořádání ekonomiky k trhu dovedenou až do současnosti předkládá Nee [Nee 1989, 1991]. Nabízí strukturalistickou teorii změny nerovností v období přechodu od byrokratického k tržnímu uspořádání ekonomiky, kterou zformuloval ve třech tezích: 1. teze o tržní síle předpokládá, že se vznikem trhu ztratí distributoři v centru svoji moc a přímí výrobci budou mít ve směně zboží a služeb více volnosti v rozhodování, v 2. tezi o tržních stimulech tvrdí, že v rámci tržních transakcí jsou stimuly individuálního úsilí větší než v rámci socialistického sektoru, což vede i k větší návratnosti vzdělání. Konečně v 3. tezi o tržních příležitostech tvrdí, že reformy směřující k rozvoji trhu vytvoří nové mobilní cesty a poskytnou tak alternativu byrokratickému systému profesní kariéry [Nee 1989: 666-667].

"Teorie přechodu k trhu říká, že čím úplnější bude posun k tržnímu uspořádání, tím menší bude pravděpodobnost, že ekonomické transakce budou zakotveny v sítích ovládaných komunistickými kádry, a moc - kontrolu nad zdroji - budou mít spíše tržní instituce a sociální síť (...) kupujících a prodávajících soukromníků" [Nee 1989: 668].

Nee formuluje několik hypotéz, v jedné z nichž předpovídá, že

"Ti, kdo přímo řídili redistributivní mechanismus, nejen pocítí relativní ztrátu, ale je pravděpodobné, že zároveň značně poklesne i hodnota jejich politického kapitálu, který nashromáždili v minulosti."

Dále tvrdí, že

"při vstupu do soukromého podnikání mají redistributoři jen mizivou, ne-li nulovou, výhodu". [Nee 1989: 671]

Nee předkládá data šetření domácností v čínské provincii Fujian. Ačkoli připouští, že politická moc má pro podnikatele pravděpodobně své výhody, tvrdí, že uváděná data, potvrzují všechny jeho hypotézy.

V později publikovaném článku [Nee 1991] ukazuje, že jakmile je tržní transformace zahájena, je pro chudé domácnosti snazší se vymanit z nejnižšího příjmového kvantilu. Připouští zde již význam existence podnikatelů-komunistických kádrů, tvrdí však, že jde o důsledek toho, že reforma je jen dílčí a že tedy nejde o rozpor s jeho teorií přechodu k trhu [Nee 1991: 269].

Dále uvádí:

"Badatelé zabývající se stratifikací ve východní Evropě by měli být schopni tuto hypotézu otestovat v 90. letech. Pokud by si během přechodu k tržní ekonomice hybridní elita komunistických kádrů-podnikatelů dokázala dominantní postavení redistributivní třídy udržet, je teorie přechodu k trhu nutně chybná." [Nee 1991: 280].

Zatímco původní Neeho stanovisko je jasné a elegantní, ve světle jeho pozdějšího názoru se předešlá teze jeví jako vnitřně protikladná a tautologická. Distribuci

příjmů v souvislosti se sociálně ekonomickým postavením určuje v jeho původní strukturalistické teorii typ uspořádání ekonomiky (byrokratický nebo tržní). Byrokratické uspořádání vyššími odměnami výrazně zvýhodňuje jednu skupinu pozic, zatímco trh stejným způsobem zvýhodňuje jinou. Nee formuluje dva předpoklady:

1. Uvažované dvě skupiny sociálně ekonomických pozic se navzájem vylučují. (Předpoklad, který je též implicitně přítomen v Szelenyiho teorii přerušného procesu zburžoazňování.)
2. Jednotlivce/domácnost lze navíc dostatečně určit postavením, které mu systém přidělil.

Výsledkem změny formy uspořádání bude změna v odměňování jednotlivých pozic a tato změna znamená změnu odměňování jednotlivců/domácností. Nikdo ze svého postavení nemůže vyklouznout. Poněvadž přechod k trhu znamená zavedení nového principu s novým souborem preferovaných pozic, z nichž žádná dosud preferována nebyla (viz první předpoklad), znamená to, že příjmová nerovnost mezi jednotlivci/domácnostmi se musí snížit, protože získávají-li ti, kdo na tom byli dosud hůře, rovnost se zvětšuje.

O prvním předpokladu, který Nee sdílí se Szelenyím, lze hluboce pochybovat. Dvě skupiny pozic, preferované těmito dvěma systémy uspořádání, se nemusí nutně navzájem vylučovat. Oba systémy budou preferovat lékaře, vládní byrokracii, umělce či tvůrčí pracovníky a oba budou diskriminovat nekvalifikované pracovníky nejružnějšího druhu. Pokud jde o relativní schopnost výdělků, mnoho lidí v tržním systému nezaznamená ve srovnání se svou situací za socialismu žádnou výraznou změnu. Jednak, i v tržním hospodářství zůstane řada lidí, jako jsou lékaři, ošetřovatelky, úředníci nebo učitelé ve veřejném sektoru nebo své příjmy obdrží od státu jakožto důchodci. Další mají v byrokratickém systému vysoké příjmy z těchže důvodů, které by vedly k vysokým příjmům v tržním hospodářství: mají schopnosti, které se vyskytují jen ojediněle, nebo dovedou lépe hájit své profesní zájmy. Centralizovaná mzdová politika (tj. byrokratické uspořádání) může reagovat na tytéž stimuly a se stejnými výsledky jako tržní, dokonce i když byrokratické uspořádání není tak flexibilní. Změna formy uspořádání se nedotkne každého, protože budou existovat pozice, které jsou na tom v obou režimech dobře, i takové, které jsou na tom naopak vždy hůře.

Ani druhý předpoklad není realistický. Lidé zdroji disponují nezávisle na svém aktuálním postavení (pozici). Takovým zdrojem je například lidský kapitál, jímž jednotlivec disponuje, i když je nezaměstnaný, tj. nezaujímá-li v dělbě práce žádnou pozici. Dále, sociální struktura je vybudována i na tak měkkém podloží, jako jsou sítě osobních vztahů a pověst, jakou člověk má. To vše může existovat nezávisle na aktuálním postavení a stát se autonomním zdrojem [Kennedy 1990]. Lidé/domácnosti jsou něčím víc než pouhými pozicemi, které jim ekonomika v určitém čase přiděluje.

Kdyby neplatil ani první, ani druhý předpoklad, byla by vazba mezi nerovnostmi a způsobem uspořádání během přechodu k trhu ze zmíněného strukturalistického úhlu pohledu velmi zvláštní.

Svým postojem ke kádrům/podnikatelům Nee ve svém druhém článku riskuje, že jeho teorie přechodu k trhu nebude platit za žádných okolností. Tvrzení, že teorii nelze testovat, dokud reforma není dokončena, vyvolává otázku, zda po završení reformy lze ještě hovořit o přechodu k trhu. Jakmile jsou totiž reformy dokončeny, skončil i přechod k trhu. Teorii přechodu k trhu tak nelze otestovat, dokud není reforma ukončena, jakmile jsou ovšem reformy završeny, nelze už hovořit o přechodném období.

Jedinou cestou, jak se tomuto rozporu vyhnout, je stanovit pro přechodné období a reformu odlišná kritéria. Jedním z takových kritérií by mohlo být, považovat reformy za dokončené, jsou-li odstraněny politické překážky a byl-li dovršen ekonomický přechod, tj. hospodářství funguje podobně jako trh. Nicméně je třeba přiznat, že toto dotažení Neeho teorie z jeho strukturalistické argumentace neplyne, neboť v jejím rámci je politická moc derivátem moci ekonomické, takže politická moc se může změnit pouze po a v důsledku změny institucí ekonomických.

Odhlédneme-li od teoretických výhrad, nejsou v některých ohledech ani Neeho data příliš přesvědčivá. Příjmy domácností nejsou vhodným indikátorem nerovností, poněvadž silně závisí na počtu výdělečně činných členů a odráží tedy i nerovnosti v demografickém složení domácností. Daleko vhodnějším indikátorem by byl příjem na hlavu nebo příjem domácnosti na jednoho výdělečně činného člena. Neeho údaje o příjmu domácnosti jsou navíc retrospektivními výpověďmi. Těžko uvěřit, že i po deseti letech lze získat přesné údaje o příjmech rolnických domácností.³ Odhlédneme-li od údajů o příjmech za rok 1975 a akceptujeme-li údaje platné pro rok 1980 a 1984, zjišťujeme v příjmech domácností jen nepatrné zvětšení nerovností.⁴

Sociologická teorie přechodu od socialismu ke kapitalismu opírající se výlučně o zkušenosti zbožní malovýroby v zemědělství může být navíc zcela zavádějící. Soukromé rodinné hospodaření v zemědělství může být svou podstatou více rovnostářské prostě proto, že vyžaduje tradiční, široce dostupnou kvalifikaci, jednoduchou organizaci výroby, minimální propojení s ostatními výrobními jednotkami a zcela jednoduchou marketingovou strategii. Navíc, tradiční podoba rodinného soukromého hospodaření především stimuluje spíše růst spotřeby, než by byla orientována k produktivní akumulaci. Krátce řečeno, i když tradiční podoba rodinného soukromého hospodaření v zemědělství vede k malým nerovnostem, může to být způsobeno její specifickou povahou.

---

3) Předpokládáme-li při vybavování údajů za rok 1975 náhodnou chybu, naměřené nerovnosti se mohou dále zvětšit.

4) V obou člancích Nee testuje koeficienty jednostranným testem významnosti, nicméně některé z koeficientů, označené jako významné, se ani za použití tohoto postupu významnými být nezdají. U negativního vlivu skutečnosti, že dotázaný je na postu komunistických kádrů, který v Neeho argumentech hraje výraznou roli, dosahuje T-statistika pouze hodnoty 1,61. Jeho model zahrnující vzdělání celé domácnosti by byl mnohem přesvědčivější, kdyby uvažoval vzdělání muže a ženy odděleně a nikoli prostě jejich průměr. V důsledku tohoto přístupu jsou pak oba koeficienty vlastně stejné, což zjevně není realistické očekávat a odporuje to Neeovu předpokladu, že zásadní roli hraje přednost domácnosti (tj. muž).

Význam soukromého rodinného hospodaření by měl být posuzován v kontextu průmyslových společností, v nichž si většina ekonomicky aktivní populace vydělává mimo zemědělství a nikoli jako podnikatelé, ale prodejem své práce.

Ekonomické strategie adaptace na tržní instituce v průběhu transformace

Hlavní tradiční strategií zlepšení ekonomické situace je v socialistických, byrokratických ekonomikách změna postavení v byrokratické hierarchii postupem v profesní kariéře. V období přechodu k tržnímu hospodářství stojí podniky před zcela novými úkoly, které si mohou u různých kategorií managementu vyžádat postup v kariéře. Politický charakter transformace zároveň usnadňuje odstraňování těch členů vedení, kteří získali své postavení díky komunistickému politickému vedení. Přechod k tržnímu hospodářství tak nepřímo může mnoha lidem zlepšit šance na povýšení.

Druhou strategií, která byla dominantní v uplynulých dvou desetiletích v Maďarsku, je využít trhu vedlejších pracovních příležitostí a zároveň pokračovat v dosavadním zaměstnání. Pro ty, kdo si chtějí zvýšit příjmy vedlejší podnikatelskou činností, vytváří trh nové příležitosti. Zvětšuje se počet příležitostí pro melouchaření, vedlejší zaměstnání či uzavírání smluv o dílo s dalšími organizacemi.

Třetí strategie znamená opustit zaměstnání ve státním sektoru a zapojit se do soukromého sektoru na plný úvazek. Být zaměstnán v soukromém sektoru zpravidla znamená pracovat v jiném systému organizace práce s menšími režijními náklady a tudíž obvykle s vyšším platem, který lépe odpovídá výkonu a produktivitě.

Čtvrtou strategií je soukromé rodinné hospodaření v zemědělství provozované jako vedlejší činnost, což v Maďarsku představuje podivnou kombinaci malého podniku s vedlejší podnikatelskou činností. Soukromé rodinné hospodaření činí z domácnosti výrobní jednotku opírající se však především o práci vykonávanou na částečný úvazek a vyžadující malé nebo žádné kapitálové investice. Nicméně, zemědělci zapojeni do této formy hospodaření neprodávají přímo svou práci, ale výrobky, a nejsou tedy v přímém spojení s trhem práce.

Pátou strategií je založení vlastního podniku. Nastávajícími hrdiny přechodu ke kapitalismu jsou noví podnikatelé. Předpokládá se, že jejich novátorské pokusy budou motorem ekonomické změny. Často se v jejich existenci vidí řešení problému nezaměstnanosti, protože jakožto samostatní podnikatelé vytvářejí pracovní místa nejen pro sebe, ale i pro ostatní. Očekává se, že pomohou v situaci, kdy se nedostává kapitálu, neboť by měli alespoň zčásti do svých podniků investovat úspory. Obecně se předpokládá, že jejich malé podniky vytvoří v národním hospodářství, které bylo dosud zaměřeno na velkovýrobu, samostatné odvětví, jehož struktura bude vyváženější [Ellman 1981, Nove 1983, Róna-Tas 1990].

Šestá strategie využívá nově vznikajících investičních trhů. Lidé mohou kupovat akcie, cenné papíry, obligace nebo mohou investovat do nájemních

nemovitostí. Jinými slovy, ze svého majetku či peněz mohou pobírat rentu. Jedním z problémů přechodu k trhu, o nichž se nejvíce diskutuje, jsou machinace manažerů státních podniků, kteří podniky, v jejichž jsou čele, sami sobě s výhodou prodávají. V několika široce zveřejněných případech privatizovalo vedení své podniky za nereálně nízké ceny a odkoupili pak jejich akcie nebo podniky prodali zahraničním investorům, kteří je ponechali v dosavadních funkcích a na akcie jim poskytli předkupní právo. Nicméně, nejčastější formou tohoto typu strategie je koupě nemovitosti a její pronájem.

Šest strategií, které se před lidmi s přechodem k tržnímu hospodářství otevírají, představuje postup v profesní kariéře, podnikání jako vedlejší činnost, zaměstnání v soukromém sektoru, rodinné hospodaření v zemědělství, soukromé podnikání a pronájem.⁵ První tři jsou založeny na práci, čtvrtá a pátá je kombinací práce a kapitálu a poslední se především opírá o kapitál.⁶

V ekonomických teoriích přechodného období se nesčíslněkrát zdůrazňuje, že ekonomiky přecházející od socialismu ke kapitalismu musí čelit vážným makroekonomickým omezením. Zvláště důležité jsou: 1. nedostatek disponibilního kapitálu a 2. nevyhovující stav infrastruktury [Etzioni 1991]. To pak ovlivňuje dostupnost jednotlivých strategií pro různé segmenty společnosti. Nedostatek disponibilního kapitálu zhodnocuje dosavadní akumulaci při zakládání nových podniků, dokonce i tehdy, je-li většina podniků zakládána v oblastech vyžadujících pouze nízké kapitálové investice, jako je obchod a služby. V důsledku nedostatku investičního kapitálu může lidský kapitál začít hrát v podnikání specifickou roli. Nevyhovující infrastruktura zvyšuje význam a hodnotu schopností získat přístup k informacím a k lidem, kteří tyto informace mají. A konečně, o tržním hospodářství nelze hovořit tam, kde neexistuje transfer příjmů od bohatších k chudším. Aby udrželo celkovou politickou stabilitu, bude zřejmě nově zvolené politické vedení chtít kompenzovat celkové zhoršení životní úrovně a provádět přímé zásahy ve prospěch nejnižších příjmových skupin.

Hypotézy

1. Strategie vyžadující kapitálové investice zvětší nerovnosti tím, že poskytnou příležitost lidem, kteří na tom za předchozího režimu byli lépe a měli tak šanci shromáždit nějaké prostředky.
2. Strategie vyžadující lidský kapitál v podobě formálního vzdělání zvětší nerovnosti, protože už předešlý režim vždy poskytoval za odborné znalosti značně vysoké odměny.
3. Bezprostředně tržně orientované strategie vyžadující více než práci podnikatelskou aktivitu, si častěji zvolí lidé buržoazního původu.

---

⁵) Strategií, kterou v analýze ignorujeme, je práce v zahraničí. Příležitosti pracovat v cizině během přechodu od socialismu k trhu výrazně vzrostly.

⁶) Svobodně zvolené strategie nejsou jedinými faktory vyvolávajícími nerovnosti. Relativní umístění jednotlivce v příjmové distribuci je výrazně ovlivněno událostmi souvisejícími s fází životního cyklu, jako je odchod do důchodu, mateřská dovolená apod. Svou roli rovněž hrají zdravotní problémy a - stále častěji - nezaměstnanost.

4. Komunistické kádry zvolí častěji ty strategie, které vyžadují ekonomický či lidský kapitál.
5. Bude-li stát zasahovat na nejnižších stupních příjmové distribuce, zatímco trh bude stimulovat zvětšování nerovností ve prospěch těch, kdo jsou na tom již lépe, ztratí ve výsledné příjmové distribuci střední vrstvy zcela půdu pod nohama.
6. Politická povaha přechodného období znevýhodní minulé kádry při volbě strategií, které primárně nezávisí na "slepých silách" trhu. Profesní vzestup jim bude komplikovat jejich politická minulost a postoupit v kariéře budou mít větší šance lidé, kteří mají požadované doklady o vzdělání, ale jejichž povýšení bylo zastaveno v důsledku nedostatečné "politické spolehlivosti". Profesní kariéra tak bude strategií zvyšující rovnost šancí.

Krátký přehled relevantních institucionálních změn

Nejdelší historii experimentů s reformami socialistické ekonomiky má zřejmě Maďarsko. Klasický stalinský model zde byl poprvé revidován již v roce 1953, nicméně k trvalým změnám došlo až v polovině 60. let, kdy bylo legalizováno a tehdejší režimem akceptováno soukromé rodinné hospodaření. "Nový ekonomický mechanismus", spuštěný v roce 1968, zavedl do centrálního plánování tržní prvky, vydržel ovšem pouze několik let a v polovině 70. let byla většina reforem odvolána. Koncem 70. let se MSDS rozhodla své rozhodnutí ohledně soukromých rodinných hospodářství znovu potvrdit a trochu podpořit určité formy soukromých služeb, zejména těch, které souvisely s bytovou výstavbou a údržbou. V roce 1982 umožnil nový zákon soukromníkům zakládat malé obchodní společnosti. Cílem tohoto zákona byla podpora malých soukromých podniků a v roce 1988 tak soukromý sektor včetně společností, řemeslníků a majitelů obchodů zahrnoval 8 % pracovních sil.⁷ Pouze necelá polovina z nich pracovala v soukromém sektoru na plný úvazek.

Po krátkém uvolnění v roce 1986 se strana-stát rozhodla položit právní základy přechodu k tržnímu hospodářství. Zákon o podniku z ledna 1989 umožnil privatizaci státního sektoru a první výsledky začal vykazovat v druhé polovině roku. Nejvýznamnější inovací tohoto zákona bylo zavedení soukromých společností s ručením omezeným, otevření maďarské ekonomiky zahraničním investicím a princip "neutrality sektorů", který zrušil veškerou diskriminaci soukromého sektoru.

Privatizace se dala do pohybu po volbách na jaře 1990, kdy k moci nastoupila nově zvolená vláda. Ačkoli se nová vláda rozhodla, že nezvolí radikálnější přístup, který byl uplatněn v Polsku, ekonomickou reformu výrazně urychlila. V červnu 1990 byla otevřena burza a byla vytvořena celá řada fondů, pomáhajících těm, kdo chtěli podnikat, sehnat vstupní kapitál. Počet podnikatelů se zvýšil o padesát procent a počet lidí zaměstnaných v soukromém sektoru se od roku 1989 do poloviny 1991 zdvojnásobil. V roce 1990 vláda schválila zákonné opatření o minimální mzdě ve výši 5 100 Forintů a o podporách v nezaměstna-

7) Nejsou sem přitom zahrnuti členové vnitropodnikových obchodních společností, tj. pracovních skupin zajišťujících subdodávky pro své zaměstnavatele.

nosti, přičemž zajistila jejich růst s cílem zaopatřit i při liberalizovaných cenách nejnižší příjmové skupiny.

Tržní prvky existovaly v Maďarsku dlouhou dobu a přechod od socialistického k tržnímu hospodářství byl zahájen již v době, kdy byla MSDS ještě u moci. Osmdesátá léta poskytla lidem omezené příležitosti k prvním pokusům v soukromém podnikání a k akumulaci nějakých úspor. Postkomunistické vedení přechod urychlilo, ale do jisté míry se snažilo změkčit jeho dopad na populaci.

Data a metody

Údaje byly získány od panelu tisíce osob starších 18 let, dotazovaných na jaře 1989 a opětovně na jaře 1991. V prvním šetření bylo dotazováno přes 2000 osob, pro opakovaný rozhovor byl vybrán vzorek 1000 osob. Soubor zahrnuje pouze odpovědi těch lidí dotazovaných v druhé vlně, kteří už odpovídali v první vlně. Příjem domácnosti byl zjišťován v podobě výčtu finančních zdrojů v předešlém roce. Také individuální osobní příjem byl zjišťován pomocí série otázek, týkajících se různých příjmových zdrojů. Předešlé studie ukázaly, že deklarované údaje o příjmech, které plynou ze zaměstnání ve státním sektoru, jsou vcelku spolehlivé. Příjmy ze soukromého sektoru či z neformální ekonomiky jsou celkově podhodnoceny. Podle odhadů nelze zhruba třetinu příjmů dotazníkovým šetřením zjistit. Znamená to, že čím byl soukromý sektor během sledovaného období rozsáhlejší, tím více naše data změny v příjmové distribuci podhodnocují.⁸

První ze šesti strategií, profesní kariéru (PROMOT), charakterizuje rozdíl mezi mírou pravomocí spojených s postavením, které měl respondent v roce 1989, a tím, které zastával v roce 1991. Tyto dvě proměnné nabývají hodnot od 0 (žádné pravomoci), přes 1 (nejnižší úroveň řízení, mistři) a 2 (řízení střední úrovně) až 3 (řízení nejvyšší úrovně). Hodnoty nové (rozdílové) proměnné se potom pohybují v rozmezí od -3 do +3. Zbývajících pět strategií je měřeno dummy proměnnými. Příjem z podnikání provozovaného jakožto vedlejší činnost (EXTRA) byl zjišťován prostřednictvím série dotazů na jednotlivé zdroje vedlejších příjmů, jako je příjem z melouchaření, z druhého zaměstnání, z příležitostné práce na smlouvu o dílo, nebo ze spropitného apod. Každý, kdo v roce 1989 pracoval ve státním sektoru a v roce 1991 v soukromém, byl považován za pracovníka soukromého sektoru (PRVTEMP). Za pracujícího v soukromém rodinném hospodářství byl považován ten, kdo uváděl příjem z tohoto zdroje (HHF). Podnikatelství (ENTREPR) bylo indikováno účastí v libovolné formě soukromého podniku, ať už jakožto samostatný (self-employed) nebo zaměstnaný na plný či částečný pracovní úvazek. Konečně každý, kdo uváděl příjem z dividend, akcií, cenných papírů nebo z pronájmu bytů, domů, strojů či půdy, byl považován za příjemce renty (RENT).

Za příslušníka komunistických kádru je považován ten, kdo byl v roce 1989 členem MSDS a zároveň zastával postavení spojené s nějakými pravomocemi

---

⁸) Příjmy soukromých podnikatelů budou z řady důvodů také podhodnoceny. Podnikatelé získávají často příjmy ve formě náhrady výdajů. Například, úspěšní podnikatelé užívají západní vozy pořízené na základě leasingových smluv, čímž se jim zvyšují běžné náklady a dokonce neplatí ani daně z investic.

(CADRE), přičemž 0 byla kódována u osob, které nebyly členy MSDS nebo neměly řídicí postavení a 1 u řídicích pracovníků, členů MSDS. Kapitál byl měřen vlastnictvím druhého bydlení nebo auta západní provenience v roce 1989, neboť právě to jsou dvě hlavní vlastnické položky, které banky nejčastěji uznávají jako záruky při poskytování úvěru. Vzdělání respondenta a jeho otce (EDUC, FEDUC) představuje počet dokončených let školní docházky. Proměnnými zjišťujícími rodinné zázemí poskytující různá aktiva (asset) v rámci rané socializace jsou otcovo vzdělání, údaj, zda rodiče vlastnili více než 5 akrů půdy (PLAND) a zda měli nějaké zaměstnance (PEMP). Oba naposledy zmíněné údaje byly kódovány jako dummy proměnné.

Z demografických údajů do analýzy vstupuje rok narození (BYEAR), pohlaví (GENDER) (1 = muž, 2 = žena), velikost bydliště měřená sedmistupňovou škálou (URBRURAL), kde 1 představuje hlavní, největší město a 7 nejmenší venkovské sídlo.

Výsledky analýz

Analýzy naznačují, že pokud jde o příjem domácnosti, příjem na jednoho člena a příjem jednotlivce, nerovnosti se zvětšují, ačkoli u prvních dvou proměnných jde zřejmě pouze o marginální změny. Nerovnosti v příjmech domácností jsou menší než nerovnosti v individuálních příjmech, protože mezi rokem 1989 a 1991 došlo ve složení domácností ke změnám, které svým způsobem vyvážily zvětšení nerovností v příjmech. Růst podílu ekonomicky aktivních osob v domácnosti nepřímo úměrně roste s velikostí příjmů v domácnosti na hlavu v roce 1988, což vypovídá o tom, že podíl výdělečně činných osob vzrostl v chudých domácnostech, zatímco ty bohatší si mohly dovolit tento podíl snížit.

Tabulka 1 uvádí průměrné změny individuálních nominálních příjmů (ve stovkách forintů) v uvažovaném období, a to v příjmových decilech roku 1989. K největšímu přírůstku došlo v nejnižším a sedmém decilu. První z nich odráží zavedení minimální mzdy. Celkově lze říci, že ti, kdo se nacházejí mezi druhým a šestým decilem, získali nejméně.

Jak celkovou distribuci nerovností ovlivnily jednotlivé strategie? Nerovnosti pravděpodobně zvětšuje každá strategie, která znamená zisk, pokud jde o podíl na celkových příjmech v období mezi léty 1989 a 1991 a pokud také znamená vyšší podíl na celkových příjmech v roce 1989, neboť bohatí bohatnou. Čím je tento vztah silnější, tím větší je pravděpodobnost, že strategie změnu v nerovnostech silně ovlivnila.

Jak vyplývá z tabulky 2, podnikání provozované jako vedlejší činnost nejvíce koreluje s podílem na celkových příjmech v roce 1989 i s jeho změnou, následuje (s postupně klesajícími koeficienty) podnikání a renta. Zaměstnání v soukromém sektoru nebo aktivita v soukromém rodinném hospodářství znamená vyšší podíl na příjmech, je však nezávislá na předchozím postavení. Postup v hierarchii pozic nesouvisí se změnou v podílu na příjmech a je v tomto ohledu negativně korelován s předešlou situací, což indikuje, že nyní v profesní hierarchii postupují vzhůru právě lidé nižších příjmových skupin. Ovšem v relativním vyjádření to na jejich pozici v příjmové distribuci nic nemění.

Diskutované korelace jsou nicméně pouze nutnými, nikoli však postačujícími indikátory vlivu jednotlivých strategií na nerovnosti.⁹ Tomu, aby se člověk udržel na nejvyšší pozici, nejvíce napomáhají dodatečné příjmy z vedlejší pracovní činnosti a po nich pak následuje podnikání.

Vzestupu z dolních dvou kvantilů nejvíce napomáhá práce v soukromém sektoru. Pozitivní vliv má rovněž práce v soukromém rodinném hospodářství. Nicméně, nejchudším vrstvám populace nepřináší užitek žádná z těchto strategií (tabulka 3).

Kdo je tedy na tom z hlediska sledovaných strategií nejlépe? Strategií, která je během přechodu k tržnímu hospodářství nejpřístupnější politické manipulaci, je profesní kariéra. Nový stát, který je dosud vlastníkem značné části národního hospodářství, stále může ovlivňovat rozhodnutí týkající se pracovního povýšení. V dnešní době je postup v rámci podnikové hierarchie pro bývalé kádry velmi obtížný. Jejich minulost je pro tuto strategii zjevným handicapem. Podobný vliv nemá žádný z dalších faktorů zahrnutých do rovnice.

Strategií, která jak se zdá zvětšuje nerovnosti nejvíce, je podnikání provozované jako vedlejší činnost. Pravděpodobnost volby této strategie zvyšuje kádrová minulost. Vliv tohoto faktoru však slábne, kontrolujeme-li vliv vzdělání, a ve výsledném modelu mizí. To znamená, že podnikání provozované jako vedlejší činnost je bývalým kádrům dostupné především díky tomu, že mají odpovídající vzdělání. Zjištění, že statisticky významný vliv má vzdělání otce, lze interpretovat v tom smyslu, že vedlejší práce je především cestou zvýšení výnosů lidského kapitálu. Třídní postavení rodičů očištěné od vlivu vzdělání otce nemá na pravděpodobnost volby této strategie žádný vliv. Lépe dovedou využít poskytovaných možností vedlejší pracovní činnosti lidé ve městech, demografické proměnné pak indikují, že lépe jsou na tom muži a mladší věkové kategorie, ovšem tato výhoda během života samozřejmě slábne.

To, zda někdo přešel ze státního sektoru do soukromého, s předchozí příslušností ke komunistickým kádrům nesouvisí. Určitou výhodou se zdá být vzdělání. Zavedeme-li však do rovnice další proměnné, jeho vliv slábne. Jediným faktorem, který se zdá mít význam, je velikost místa bydliště, o něco menší vliv má také věk. Větší naději naleznout lépe placenou práci v rychle se rozvíjejícím soukromém sektoru mají lidé žijící ve velkých městech. Skutečnost, že vliv vzdělání se ve výsledné rovnici ztrácí, lze vysvětlit tím, že obyvatelé měst mají zpravidla vyšší vzdělání. Určitý vliv má i věk, povaha tohoto vlivu naznačuje, že v soukromém sektoru je větší poptávka po mladších lidech. Žádný vliv nebyl prokázán u proměnných charakterizujících rodinné zázemí respondenta.

Komunistické kádry nejsou nijak zvýhodněny, ani pokud jde o zapojení do soukromého rodinného hospodářství. Faktorem ovlivňujícím účast v soukromém

---

⁹) Tvrdit pouze na základě korelací, že strategie vysoce korelující s minulým příjmem a se zlepšením ekonomického postavení nerovnosti zvětšují, by znamenalo riskovat, že se dopustíme chyby podobné neblaze proslulému "ekologickému klamu". Je totiž docela dobře možné, že z těch, kdo si tyto strategie zvolili, si ti, jejichž příjmy byly vysoké již v roce 1989, svou pozici nezlepšili.

rodinném hospodaření na komerční bázi je lidský kapitál a nikoli nashromážděné materiální statky. Negativní vliv vzdělání otce naznačuje, že častěji soukromě hospodaří lidé s rolnickým zázemím. Žádná z dalších proměnných charakterizujících rodinné zázemí nemá oproti očekávání vliv. Nepřekvapí ovšem, že častěji hospodaří lidé z malých venkovských sídel a že jsou to obvykle muži. Větší šance v této strategii mají opět mladší lidé, toto zvýhodnění se však v průběhu života zmenšuje.

Častěji než ostatní se stávají podnikateli bývalé kádry. Vliv kádrové minulosti opět slábne, kontrolujeme-li vzdělání, a mizí, uvažujeme-li také kapitál. Bývalé stranické kádry zakládají podniky častěji než ostatní, protože jsou lépe vybaveni jak lidským, tak materiálním kapitálem. Vliv všech ostatních proměnných je druhořadý. Okrajový význam má i to, zda rodiče vlastnili půdu, stejně jako velikost bydliště. Větší pravděpodobnost soukromého podnikání je u lidí žijících na venkově. Fakt, že rodiče vlastnili v minulosti nějakou půdu, má rovněž určitý pozitivní vliv. Tuto strategii opět volí zpravidla mladší věkové kategorie, obvykle muži, ovšem vliv věku i pohlaví je zřejmě pouze marginální.

Vyhlídky na rentu mají větší také bývalé stranické kádry. Vliv kádrové minulosti opět mizí, kontrolujeme-li vliv kapitálu, ovšem nejvýznamnějším faktorem je dosavadní akumulace materiálního bohatství. I zde má významný pozitivní vliv lidský kapitál. Z proměnných charakterizujících rodinné zázemí, má významný vliv to, zda rodiče v minulosti vlastnili půdu, a vzdělání otce, i když jeho vliv je jen okrajový. Větší šanci pobírat rentu mají lidé ve velkých a středních městech, stejně jako ženy, což je pozoruhodné zjištění, pro něž dosud nemáme vysvětlení. Věk při volbě této strategie nehraje žádnou roli.

Diskuse

Ke zvětšení nerovností pravděpodobně nejvíce přispějí strategie zvýhodňující bývalé stranické kádry. Bývalé kádry jsou ve výhodě buď díky lidskému kapitálu, jímž disponují, nebo díky úsporám, které nashromáždily v minulosti a které mohou být zdrojem nějaké renty. Jediná strategie, při jejíž volbě jsou kádry v nevýhodě, je profesní kariéra. Je to s největší pravděpodobností důsledek politického nátlaku na odstranění bývalých kádrů z mocenských pozic ve státním sektoru, kde jsou jednotlivé podniky daleko větší a tudíž se zde daleko častěji setkáme s hierarchií řízení. Ačkoli to zní nelogicky, pracovní postup neznamená nijak podstatný přírůstek příjmu. Lze to jednoduše vysvětlit tím, že řada lidí opouští vysoké postavení ve státním sektoru a přijímá místa v malých soukromých firmách s nesrovnatelně nižšími pravomocemi, ovšem daleko lépe placená. I když si ti, kdo postupují vzhůru na vnitřním trhu práce podniku, v němž jsou zaměstnání, mohou výrazně finančně polepšit, jsou na tom hůře, než by mohli být, kdyby odešli do soukromého sektoru.

Výsledky našich analýz potvrzují, že soukromé rodinné hospodaření má ve skutečnosti na rozsah nerovností jen malý nebo vůbec žádný dopad a že jde o strategii, která je více rovnostářská než ostatní. Zdá se, že není výhodná pro bývalé kádry. Tento typ soukromého hospodaření je příležitostí pro obyvatele venkovských oblastí, kteří disponují určitým lidským kapitálem. Tato strategie sice

může pro někoho znamenat šanci vymanit se z nejnižších pozic příjmové distribuce, nicméně ani ona nedává mnoho příležitostí těm nejhudším. Pro lidi s omezenými prostředky je nejlepší cestou vzestupu práce v soukromém sektoru.

S výjimkou jedné podporují naše data všechny uvedené hypotézy. Pouze třetí, odvozená od Széleňyiho teorie a predikující vliv třídního původu na podnikatelskou činnost, získala jen malou podporu. Je však možné, že kdybychom inidikaci lépe propracovali a kromě původu uvažovali i průběh celé kariéry anebo systém hodnot, bylo by možné platnost této hypotézy potvrdit. Prozatím ji však musíme odmítnout. Proti této třetí hypotéze hovoří rovněž zjištění, že jako podnikavější se projeví mladí lidé. Rodiče mladých lidí totiž sami většinou vyrůstali v komunistickém režimu, a tak se přenos hodnot o jednu generaci oslabil.

Neeho teorie, predikující zmenšení nerovností, se ukázala být nesprávnou. Nerovnosti se zvětšují jednak proto, že určité schopnosti jsou cenné jak pro socialistické, tak pro tržní hospodářství (nezkoumali jsme podrobněji, o které jde), a jednak proto, že v tržním hospodářství lze jako vstupního kapitálu použít majetek nashromážděný za socialismu. Když už pozice nomeklaturních kádrů neexistují, jsou lidé nuceni najít si v ekonomickém systému nové pozice, a v obsazování nových pozic v tržním hospodářství jsou bývalé kádry docela flexibilní. Nee rovněž přecenil význam strategie soukromého rodinného hospodaření, která se podle všeho od ostatních velmi liší.

Závěr

Zdá se, že ekonomický přechod k trhu má ve východní Evropě jinou logiku než politický přechod k demokracii. Zatímco v politické oblasti se zároveň s novými politickými institucemi vytvořila i nová politická elita, nové ekonomické instituce přechodu k tržnímu hospodářství dávají příležitosti elitě staré. Povede to pravděpodobně k politické nespokojenosti a odporu, což ohrozí legitimitu nového politického vedení a institucí.

Vzniku takové nespokojenosti může zamezit pouze existence silné střední třídy, k jejímuž ustavení je však nutný hospodářský vzestup. Zda uvažované země završí přechod od státu jedné strany k demokracii a od socialistického k tržnímu hospodářství úspěšně, bude záviset na mnoha faktorech, nejvíce však na tom, jak se jejich staronové ekonomické elity novým ekonomickým okolnostem přizpůsobí. Stejně jako předchozí zkušenosti s částečnou marketizací mohly rozvíjet schopnosti potřebné v průběhu přechodu k tržnímu hospodářství, měly by staronové elity úspěšněji zvrátit hospodářský úpadek v těch zemích, kde měly reformní zkušenosti již v době komunismu. Zatímco z krátkodobého pohledu se v přechodném období nerovnosti zvětší ve všech socialistických zemích a udrží starou elitu na vrcholu ekonomické moci, větší šanci úspěšně dokončit transformaci mají země, v nichž se už s ekonomikou více experimentovalo.

Přeložily Zuzana Miková a Jadwiga Šanderová

TAMÁS KOLOSI je profesorem sociologie na Univerzitě v Budapešti (Eötvös) a ředitelem TÁRKI (Informační centrum pro společenské vědy). Zabývá se především výzkumem sociální stratifikace a metodologickými problémy.

ÁKOS RÓNA-TAS je asistentem na oddělení sociologie Kalifornské univerzity v San Diegu. Zabývá se především příjmovými nerovnostmi, současnou transformací společností ve východní Evropě a vývojem podnikatelského sektoru v Maďarsku.

Literatura

- Bourdieu, P. 1978. *The reproduction of social inequalities. Collection of Essays*. Budapest: Gondolat
- Bruszt, L. 1990. "1989. The Negotiated Revolution in Hungary." *Social Research* 57: 365-387.
- Bruszt, L., D. Stark 1991. *Remaking the Political Field in Hungary: From the Politics of Confrontation to the Politics of Competition*. Cornell Working Papers on transitions from State Socialism. Ithaca: Cornell University Press.
- Crane, K. 1991. "Institutional Legacies and the Economic, Social and Political Environment for Transition in Hungary and Poland." *American Economic Review* 81: 318-322.
- Ellman, M. 1981. "Agricultural Productivity under Socialism." *World Development* 9: 979-989.
- Etzioni, A. 1991. "Eastern Europe: The Wealth of Lessons." *Challenge* 34: 4-10.
- Kennedy, M. D. 1990. *Professionals, Power and Solidarity in Poland: A Critical Sociology of Soviet-Type Society*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kornai, J. 1986. "The Hungarian Reform Process: Visions, Hopes, and Reality." *Journal of Economic Literature* XXXIV (December 1986): 1687-1737.
- Kornai, J. 1990. *Vision and Reality, Market and the State*. New York: Routledge.
- Kováč, I. 1988. *Termelok és vállalkozók* (Výrobci a podnikatelé), Social Science Institute, Budapešť.
- Nee, V. 1989. "A Theory of Market Transition: From Redistribution to Markets in State Socialism." *American Sociological Review* 54: 663-681.
- Nee, V. 1991. "Social Inequalities in Reforming State Socialism: Between Redistribution and Markets in China." *American Sociological Review* 56: 267-282.
- Nove, A. 1983. *The Economics of Feasible Socialism*. London: George Allen & Unwin.
- Prybyla, J. 1991. "The Road From Socialism: Why, Where, What and How." *Problems of Communism* 40: 1-17.
- Róna-Tas, Á. 1990. *The Social Origins of the End of Socialism: The Second Economy in Hungary*. Nepublikovaná disertace.
- Stanisz, J. 1989. "The Dynamics of a Breakthrough in the Socialist system: An Outline of Problems." *Soviet Studies* 61: 560-573.
- Szalai, E. 1990. *Gazdáság és Hatalom* (Ekonomie a moc) Budapešť: Aula.
- Szelényi, I. 1988. *Socialist Entrepreneurs. Embourgeoisement in Rural Hungary*. Madison: Wisconsin University Press.

Tabulka 1. Průměrná změna v nominálních osobních příjmech (v příjmových decilech roku 1989)

	průměr	směrodatná odchylka
Populace celkem	3,9808	6,3446
nejnižší decil	5,2063	5,9134
2. decil	3,6449	5,5973
3. decil	2,8907	3,5752
4. decil	3,0205	3,2263
5. decil	2,7866	3,9996
6. decil	3,7553	4,3440
7. decil	5,5303	8,9368
8. decil	4,0625	4,3915
9. decil	4,4659	5,3483
nejvyšší decil	4,2943	11,3759

Tabulka 2. Logity strategií umístěných v nejvyšším kvintilu

Proměnná	Koeficient	T-poměr
PROMOT	-0,256623	-0,710
EXTRA	1,65100***	6,878
PRVTEMP	0,738570	1,685
HHF	-0,248134	-0,519
ENTREPR	0,844203**	3,247
RENT	0,294872	0,970
CONSTANT	-2,83965	-17,835
Log-pravděpodobnost		-286,81
Chí kvadrát		72,08
d.f.		6
MacFaddenovo pseudo R ²		0,112

Tabulka 3. Logity strategií vzestupu z nejnižšího a nejnižších dvou kvintilů

Proměnná	Nejnižší kvintil		2 nejnižší kvintily	
	Koeficient	T-poměr	Koeficient	T-poměr
PROMOT	0,331326	0,788	-0,281879	-0,731
EXTRA	-0,327029	-0,920	0,393585	1,356
PRVTEMP	0,219473	0,445	1,111315**	2,978
HHF	0,367096	0,908	0,77356*	2,061
ENTREPR	-0,038426	-0,126	-0,358454	-1,108
RENT	0,017505	0,048	-0,013621	-0,039
CONSTANT	-2,19657	-17,028	-2,31991	-17,358
Log-pravděpodobnost		-315,03		-315,57
Chí kvadrát		2,48		14,56
d.f.		6		6
MacFaddenovo pseudo R ²		0,004		0,023

Summary

The presented paper addresses, in a social context, the main questions pertaining to the transition out of socialism both on the theoretical and analytical level. The first part presents and discusses relevant theories of transition (Kornai, Széleányi, Hankis, Nee), while the second, based on data from two panel surveys in Hungary, analyses six economic strategies of adapting to market institutions during the period of transition, i.e. promotion, part-time extra work, private employment, household farming, private enterprise and renting property. Strategies that are most likely to increase inequalities are the one's in which ex-cadres have an advantage because of their human capital or because of their accumulated past savings, upon which they can collect rent in one way or another. The only strategy that puts ex-cadres at a disadvantage is to be promoted. Yet moving up does not bring a significant increase in one's income. Household farming has little or no effect on inequalities, and is a more egalitarian option than others. Ex-cadres seem to have no advantage in this regard. Household farming is an opportunity for people in rural areas with a measure of human capital. For some people it can be an opening for moving up from the lower end of the income distribution. This strategy, however, does not even give an opportunity for the poorest. The best strategy for moving up by those of lesser means is taking a job in the private sector.

The simultaneous economic and political transition in Eastern Europe appears to follow different logics. While the political transition created a new political elite together with new political institutions, the new economic institutions of the economic transition allows opportunities to the old elite. In the short term the transition will increase inequalities and keep the old elite economically on top in all socialist countries. Those countries with more previous economic experience stand a better chance to successfully complete the transition.

pro Windows

ZVLÁŠTNÍ SLEVY PRO ČSFR

nová verze systému SPSS je 100 % kompatibilní s MS Windows 3.0
umožňuje jednoduché ovládání a využití všech výhod Windows, DDE, OLE

Základní modul BASE obsahuje kromě základních statistických metod, tabelací, výpisů dat a práce se soubory:

- * spreadsheet pro vstup a úpravy dat
- * grafiku (obchodní i statistickou)
- * přímý vstup: SQL databáze, dBase, LOTUS, Excel, SPSS/PC+ soubory
- * čtení příkazových souborů SPSS/PC+, editor pro psaní textů
- * počet proměnných a případů omezen pouze pamětí
- * analýza kontingenčních tabulek, korelace, komparace průměrů, ANOVA, regresní analýza, neparametrické metody, explorační analýza EDA

DALŠÍ MODULY: PROFESSIONAL STATISTICS, ADVANCED STATISTICS, CATEGORIES, TRENDS, CHAID, LISREL, TABLES

Informace a kontakt:

- * doc. RNDr. Jan Řehák, autorizovaný partner SPSS, Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 235 59 91, fax (02) 235 78 88.
- * SC&C, spol. s r. o., K Milíčovu 835, 140 00 Praha 4 - Háje, tel. (02) 25 88 60, fax (02) 795 18 61

Místo byrokracie ve společnostech sovětského typu a v jejich transformaci

První přiblížení k problému

IVO BAYER*

Fakulta sociálních věd, Praha

The role of bureaucracy in soviet patterned societies and in their transformation

The first attempt to the problem

Abstract: The study involves theoretical and historical sociology. It concerns origin, development and functions of bureaucracy in soviet patterned societies and its influence on the social structure. The study draws from historical analysis rooted in the establishment of bureaucratic rule in the Soviet Union, suggesting its "immanent" sources, the consequences of the second economy and the corruptive influences on the stratification of society. The analysis is based on the theory of strategic groups, which allows the association of static and dynamic views on the problem of social inequality. It aims at a new interpretation of "functioning" after the collapse of the communist regime. The paper proposes that the result of struggling strategic groups for the security of their own social positions is Communism's self demise.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 5: 599-612)

1. Analýza společnosti pomocí stratifikačních modelů

Už v roce 1835 napsal Alexis de Tocqueville v úvodu své knihy *Demokracie v Americe*: "Nic z toho, co během mého pobytu ve Spojených státech upoutalo mou pozornost, nebilo tak živě do očí jako rovnost podmínek. Bez potíží jsem rozpoznal záračný vliv, kterým působí tento základní fakt na chod společnosti. Dává veřejnému duchu jistý směr a jistý společný rys zákonům; vládnoucím stanovuje nové zásady a ovládaným vštěpuje zvláštní návyk. Brzy jsem poznal, že jeho vliv sahá daleko za oblast politických mravů a zákonů a že občanskou společnost ovládá neméně než vládu: vytváří veřejné mínění, dává vzniknout novým citům, podněcuje nové zvyklosti a pozměňuje všechno, co sám nevytváří" [Tocqueville 1992: 9].

Pro Tocquevilla měly kategorie rovnosti a nerovnosti ústřední charakter. Po 150 letech se zdá, že se tyto pojmy vytratily ve prospěch pokusů analyzovat společnost pomocí stratifikačních a třídních modelů, v pojmech struktury, statusu, mobility a podobných objektivovaných kategorií a vztah distribuce rovnosti a určitého typu jednání, tolik závažný pro Tocquevilla, jako by ustoupil do pozadí. Stratifikační teorie se snaží oddělit podstatné fenomény od nepodstatných a pomocí dimenzí, které spojují k sobě náležící jevy, popsat strukturu sociální nerovnosti. Avšak jejich smyslem musí být hledání motivů pro jednání sociálních

---

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Ivo Bayer, Frauenstr. 18, 4400 Münster.

subjektů, tj. sociální nerovnost zjištěná modelem musí být subjektivně přístupná a statusové rozdíly se musí projevovat v diferenciaci chování.

Klíčovým problémem hledání dimenzí nerovnosti je fakt, že sociální nerovnost je pojímána jako systém nerovnoměrné distribuce individuálních atributů a nikoli jako systém sociálních vztahů. Stratifikační metoda, která měří pozice jednotlivých osob v řadě dimenzí, vytváří pouze statistické kategorie, které jsou složeny z osob s obdobným statusovým profilem [Haller 1983: 16]. Tyto osoby ještě netvoří kolektiv, jejich "objektivní" příslušnost k určité vrstvě není ještě předpokladem určitého jednání. Vztah agregovaných kategorií ve stratifikačních teoriích ke konkrétní, subjektivně prožitelné sociální struktuře je slabý. Existuje proto určitý rozpor mezi teoretickými nároky a empirickou výzkumnou praxí. Zatímco je v teorii sociální struktura pojímána jako systém vazeb, vystačí praxe s čistě klasifikačními kategoriemi, které nejsou operacionalizací vazeb, ale pouze individuální atributy.

Je důležité se pokusit o takový model, který vychází z analýzy jednání. Centrální pozici zde zaujímá analýza, jakým procesem je sociální nerovnost reprodukována.

Nejzávažnější kategorií stratifikačních vzorců je distribuce moci ve společnosti. Kategorie moci má ale jinou pozici než ostatní sociální dimenze. Weber, na nějž se stratifikační teorie často odvolává, nepovažuje moc za jednu z dimenzí statusu, ale ostatní dimenze sociální nerovnosti jsou výrazem distribuce moci, která je předpokladem aktivního vytváření skupin, jako jsou stavy, třídy nebo strany [Weber 1980: 531-540].

Mocenské vztahy se z teoretických i metodologických důvodů dají špatně měřit. Proto se stratifikační teorie zaměřuje na formální koncepce moci, které vycházejí z předpokladu, že např. mocenské elity jsou skupiny lidí sestávající z držitelů formálních vedoucích pozic ve společensky důležitých organizacích. Skutečnou distribuci moci nelze tímto postupem analyzovat [Hradil 1987: 24]. Moc není individuálním atributem, ale sociálním vztahem, komunikativním médiem, které se udržuje pouze realizací [Luhman 1975: 19n].

Součástí stratifikačních vzorců je i bohatství, měřené převážně jako formální příjem. Ve vztahu ke kategorii moci je ale problematický teoretický postulát logické nezávislosti jednotlivých dimenzí sociálního statusu, jak ho například formuloval Kreckel [Kreckel 1976]. V moderní společnosti zasahuje stát stále více do utváření životních podmínek občana, jeho výkony zahrnují nejen příjmy, ale i regulaci revenue. Proto je pro individua stále důležitější ovlivnit ke svému prospěchu státní instance. O to více to platí pro společnosti, v nichž jsou apropriční šance přímo zprostředkovány politickou mocí. V redistributivních společnostech s výraznou stínovou ekonomikou je stratifikační funkce formálního příjmu nevelká.

Každá sociální struktura prozrazuje způsob svého vzniku. Stratifikačnímu modelu lze vytknout jeho nedostatečné historické zakotvení. Analýza nerovnosti v určité konkrétní společnosti je možná pouze za pomoci historicky fundovaného pojmového aparátu. Není ani tak důležité znát formu bohatství a jeho poměrné

zastoupení v jednotlivých vrstvách jako způsob a cesty, jak k určité distribuci bohatství došlo.

2. Byrokracie ve společnostech sovětského typu

Analýza sociální struktury zemí sovětského typu vychází z pojmu byrokracie, popř. byrokratizace. Je třeba ptát se po jejím charakteru v těchto zemích. Podíváme-li se na byrokracii prostřednictvím kategorií, které nejsou ovlivněny jejím západním pojetím, musíme dojít k přesvědčení, že byrokracie je pouze pole pro jednání, které otevírá množství objektivních možností a podmínek ke strategickému jednání. Na tomto poli neoperuje homogenní byrokracie weberovského typu, ale různé skupiny sledují různé cíle, bez toho, aby dokázaly předpovědět důsledky svého jednání. Používáme zde proto koncepci strategických skupin [Evers, Schiel 1988]. Tento model zdůrazňuje činnou, aktivní stránku tvoření vrstev a tříd.

Strategické skupiny se vytvářejí za dvou podmínek: jednak chybí zkušenost evropského typu státní správy, jednak nedochází ani k oddělení politiky od ekonomie, která není vydělena jako zvláštní systém, řídící se vlastními zákony, ani k oddělení společnosti a státu. Dalšími předpoklady jsou:

1. vysoká heterogenita společnosti s nízkou tendencí k homogenizaci;
2. hlavní konflikty probíhají uvnitř privilegovaných skupin, které se dají charakterizovat pomocí vyššího životního standardu a blízkosti ke státnímu řídicímu systému;
3. stát má rozhodující ekonomickou a sociopolitickou roli a na něm závisejí mobilitní šance jak skupin, tak i jednotlivců;
4. držitelé vládních pozic se orientují více na individuální obohacení a partikulární zájmy než na všeobecný prospěch;
5. politické poměry se vyznačují vysokou mírou nestability a útlaku, které se projevují častým střídáním panujícího personálu a v mechanismech obsazování vládních pozic.

Každá teorie, která se snaží použít analogií pro analýzu společností, musí zkoumat jak shodu objektivních podmínek, tak i cestu, jak se vytvářely a případně přenášely určité vzorce chování. Shodné podmínky neimplikují ještě shodná řešení, existuje vždy více možností a dějiny se tvoří jako nezamýšlený důsledek našeho jednání.

Sociální struktura v Československu byla zásadně ovlivněna sovětizací, která nejen vytvořila vnější podmínky, ale nabídla i úspěšné vzorce chování. Pokud chceme rozumět procesům, které vedly k vytvoření strategických skupin, musíme se obrátit na klasicickou zemi společností sovětského typu - na bývalý Sovětský svaz, kde vývoj probíhal ve větší časové hloubce a má charakter imanentního vývoje.

Je známým faktem, že ve společnostech sovětského typu panovala byrokracie. Proto byl západními levicovými kritiky socialismus označován nálepkou byrokratický, aby byl odlišen od jakéhosi autentického socialismu, který by se obešel bez byrokracie (srv. [Ahlberg 1979: 97]). Ale byla sovětská byrokracie skutečně byrokracií? Nechceme-li, aby pojem byrokracie sloužil k označení

čehokoliv, co má něco společného se státní správou, navíc s negativní konotací, která se projevuje nejvíce ve slovech byrokrat, byrokratismus, musíme stanovit podmínky, za nichž byrokratická správa může vůbec vzniknout, a určit její charakter.

V západní tradici je byrokracie spojená se vznikem absolutistického státu a jeho orgánů, které postupně přebírají politickou moc a vyvlastňují stavovskou společnost. Ve Weberově smyslu je byrokracie ztělesněním racionality moderního státu. Předpokladem je oddělení hospodářství od státu a oddělení byrokracie od apropričních šancí [Weber 1980] a oddělení společnosti a státu. Nejde nyní o to, do jaké míry Weberovo pojetí byrokracie odpovídá realitě. Jde o to, že v zemích, kde byrokratizace není spojena s oddělováním jednotlivých subsystémů, je situace podstatně jiná, že v nich chybějí jakékoliv předpoklady k vytvoření tohoto typu státní správy. Přesto, nebo snad právě proto, v nich existují silně rozvětvené "byrokratické" aparáty.

Už Hannah Arendtová varovala před povrchním srovnáním správního aparátu západních zemí s byrokratickým panstvím. Důležitý rozdíl mezi západním ústavním státem a Ruskem spočíval v roli sovětské byrokracie, která se zde přímo podílela na vládě a měla absolutní moc, neomezenou ani parlamentem, ani vůlí obyvatelstva [Arendt 1986: 391]. Specifický charakter byrokracie společností sovětského typu nevyplyvá pouze z její početnosti, ale především z její odlišné sociální funkce. A nebudeme daleko od pravdy, jestliže kořeny odlišnosti budeme hledat v ruských dějinách.

Kontroverze o charakter sovětské společnosti jako dědice nebo oběti marxismu, evokovaná naposled Bělohradským [Bělohradský 1992: 50], přehlíží možnost, že k vytvoření společnosti sovětského typu byly potřebné minimálně dvě podmínky: marxistický mýtus možnosti vědomé konstrukce společenských vztahů a specifický charakter ruské společnosti, na níž byl tento pokus vykonán. Není sice vyloučeno, že by komunistická myšlenka, uplatněná v libovolné společnosti, nevedla k nějaké odrůdě totalitarismu, ale vytvoření společnosti sovětského typu má jako předpoklad ruskou společnost. Revoluce 1917 není něčím, co se dostalo do Ruska zvnějšku, ale vyrostlo z jeho vnitřních podmínek.

Otázku kontinuity ruských dějin lze řešit pouze interpretací a hodnocením historických faktů, a nikoli na základě postojů. Pokusme se nyní odpovědět na otázku, zda a do jaké míry má zvláštní vývoj Ruska rozhodující vliv na formování společností sovětského typu. Nejblíže našemu pohledu jsou analýzy vztahu mezi tradiční agrární společností a státním aparátem. Podmínkou pro úspěšnou interpretaci je odpoutat se od sugestivního západního vývojového schématu a poznat autochtonní procesy, které vedly k vytvoření a rozvoji byrokracie, její techniky kooptace členů, způsobu práce, vzorce chování a reakci na sociální a ekonomické změny 2. poloviny 19. stol. Pomocí takovéto analýzy lze přispět k vysvětlení, jak se ruskému státnímu aparátu podařilo vymanit se ze závislosti na vládnoucích třídách společnosti a formulovat a prosadit své vlastní cíle. V návaznosti lze zkoumat míru, v které tyto vzorce chování přežily rok 1917 a podmínky, v nichž se mohly nadále uplatnit. Bohužel takto položená otázka nebyla

ještě dostatečně zkoumána [HGR III 1983: 70], takže se musíme omezit na několik klíčových bodů, které mohly hrát ve vývoji důležitou roli.

3. Cesta ke vzniku strategických skupin

Dějiny ruského samoděržaví od Petra I. až do revoluce 1917 jsou dějinami rozvoje a zakotvení byrokratického mocenského aparátu v ruské agrární společnosti. Stejně jako v jiných zemích, jsou počátky byrokracie v Rusku úzce spjaty s potřebou zajistit financování vojska. V ruské agrární společnosti byla ale efektivnost státní správy až do reformy Alexandra II. velmi nízká; převládala korupce, neformální praktiky a nepřímá forma panství. Subalterní úředníci, kteří neuměli často ani číst, ani psát, si počínali jako provinční despotové [Hildemeier 1989: 47]. Ale ani reformy nedokázaly tuto situaci podstatně změnit. V Rusku neexistovala občanská společnost, společnost se formuje jako produkt státu cestou byrokratických nařízení [Geyer 1975: 20n]. Slabost společnosti vůči státu dovolila byrokratické mocenské správě dále se rozvíjet, byrokratická tendence dokonce zesílila, protože politicky schopní zástupci společnosti podlehli tendenci, jednat prostřednictvím byrokracie nebo jí byli absorbováni. Proces modernizace přispěl sice k zefektivnění byrokracie, i když právě u nižších úředníků, a nejen u nich, kvetla i nadále korupce a bez příslušného úplatku se neobešel žádný jejich výkon [Hildemeier 1989: 48]. Navíc obrana samoděržaví proti nově vzniklým hnutím (revoluční inteligence, rolnické nepokoje a stávkový dělnictvo) vede znova k zesílení byrokratického vlivu. Na konci 19. století zůstalo Rusko úřednickým státem, kde je špatně placená byrokracie nucená si přivydělávat braním úplatků a kde není princip legality závazným pravidlem.

Byla revoluce 1917 přelomem, nebo ne? Nemusí nás zajímat celý komplex otázek s ní spojených, z našeho hlediska je relevantní pouze role byrokracie. Aniž bychom se zde pouštěli do historické kontroverze, můžeme konstatovat, že to, co v porevoluční státní správě bylo nové, bylo brzo zatlačeno do pozadí. Ať už byly okolnosti, za nichž k byrokratizaci nového režimu dochází, jakékoli, hrály zde tradiční vzorce chování rozhořující roli. Z historické perspektivy lze rozeznat několik momentů, které podpořily tento proces.

Byrokratizace byla nepochybně umožněna dvojznačnou politikou bolševiků vůči NEPu. Ústupky na ekonomickém poli (znovuzavedení peněz, povolení soukromého hospodářství a deregulování obchodu) byly kompenzovány koncentrací centrální moci ve sféře politiky. V roce 1921 byl rozšířen centrální aparát strany a jeho účinnost byla zesílena. Na všech úrovních byl volební princip při výběru do stranických orgánů nahrazen jmenováním z centra. Zdokonalení tohoto systému vedlo postupně k vytvoření nomenklaturní praxe. Vznikají možnosti nových kariér, objevuje se kariérismus jako sociální jev apod. Spojení růstu aparátu s růstem strany a s růstem vlivu strany na řízení státu vede k růstu moci příslušníků stranického aparátu. Pro další vývoj hrála významnou roli i nezkušenost; nová generace funkcionářů, která radikálně změnila prostředí, na něž byla zvyklá, byla znejistěna hospodářskou krizí a vnitrostranickými boji. V rozhodujících chvílích, zejména nezvládli-li situaci, použili opět staré úřednické praktiky, které jim navíc přinášely osobní prospěch.

Dalším hybným momentem bylo využívání předrevolučních specialistů na výstavbu nové společnosti. Ještě v polovině 20. let pracuje ve státním aparátu kolem 2 mil. předrevolučních úředníků. Kombinace arogance a úplatkářství a vysoké platy ve státní službě vytvářejí napjatou situaci, protože vzniká dojem, že se oproti předrevolučním časům nic nezměnilo. Také dělníci jmenovaní do nových odpovědných míst jsou náchylní ke kariérismu [HGR III 1983: 688]. Pokusy o kontrolu situace nepřinesly zlepšení. Na jedné straně se noví příslušníci aparátu strany nechávají ovlivnit životním způsobem a rolovým chováním starých elit, na druhé straně se neefektivně snaží tyto elity kontrolovat. To vede ke zdvojení byrokratických struktur. Vedle "fungujícího" státního aparátu existuje "kontrolní" stranický aparát, který sám sebe chápe jako vládu.

V tomto vývoji lze vidět zárodky toho, co bude později označováno jako stalinismus. Stalin, který se roku 1922 stal generálním tajemníkem strany, měl možnost provádět takovou personální politiku, která mu umožňovala získat výhodné výchozí pozice v boji o moc. Stalinismus byl dlouhá léta nazírán jako pouhá odrůda totalitarismu. Převaha politologických studií nad historickými a sociálně historickými pracemi dala vzniknout ne zcela správnému obrazu Stalinovy epochy, v níž stojí proti sobě aktivní stát a pasivní společnost. "Společnost je často v pracích sovětologů viděna jako nediferencovaný celek, protože vnitřní sociální vztahy a procesy mají pro model totalitarismu malý význam." [Fitzpatrick 1986: 359]. Modelové předpoklady, jako je pro H. Arendtovou atomizovaná pasivní masa [Arendt 1986], nebo Friedrichova totalitní strana [Friedrich, Brzezinski 1965] se při detailním historickém studiu ukazují jako přinejmenším nepřesné. Stalinismus je mnohem více výsledkem boje o moc než hotovým prosazeným projektem vytváření budoucnosti. Abychom lépe pochopili jeho charakter, musíme znát tehdejší situaci v Sovětském svazu, především na vesnici.

Postavení státní správy na vesnici bylo až do konce 20. let nevýrazné. Vesnická společenství, obštiny, disponovaly díky možnosti tržního hospodářství podstatně většími finančními prostředky než vesnické sověty a jednotný správní systém s jasnými kompetencemi a schopností se prosadit nebyl až na malé výjimky vytvořen nikde. Na schopnost prosadit svá rozhodnutí jsou však vázány apropriační šance příslušníků státních orgánů.

V periodě tzv. válečného komunismu (a pravděpodobně od začátku války) vzniká nezávislý hospodářský oběh, na němž se podílí jak drobný průmysl ve městech, tak i zemědělská produkce. Na genezi této pro Sovětský svaz tak typické stínové ekonomiky se původně podílejí nejen ty skupiny, které byly novou vládou znevýhodněny, ale i oportunisté v jejích službách a v neposlední řadě i dělníci, kteří se jinak nemohli uživit. Hospodářství sovětského Ruska se začíná dělit na legální "naturální" a ilegální "subsidiární" a "tržní" ekonomiku. Stínová ekonomika plní ve společnostech sovětského typu dvojí roli; zatímco je pro jedny nezbytnou nutností, stává se pro druhé zdrojem moci a apropriačních šancí. Tuto ve zmatcích občanské války vzniklou strukturu si podrží po celou dobu existence sovětské společnosti a v současnosti ovlivňuje ekonomickou reformu.

Změna kursu hospodářské politiky zavedením NEPu v roce 1921 proměnila černý trh v legální. NEP je dobou, v níž se daří spekulaci, dobou, která přináší

možnosti rychlého obohacení, ale i dobou, kdy se společnost alespoň částečně osamostatňuje od státu. Zvláště na vesnici, ale i ve městech vzniká nová horní vrstva [Lorenz 1981: 127n]. Ne všichni komunisté jsou schopni se s těmito změnami smířit [Meyer 1974: 126n]. Mnoho z nich bylo jistě přesvědčených přívrženců socialismu, kteří se nedovedli vyrovnat se znovuzavedením "kapitalistických" prvků, ale nemálo jich litovalo ztráty moci, jak svědčí pro testy lokálních orgánů státní správy [tamtéž, 125].

Během 20. let vznikla v Sovětském svazu skupina osob, která pracovala převážně ve stranickém byrokratickém aparátu, měla politickou moc, ale nemohla ji využít k vlastnímu prospěchu. Komunistická strana žila i v období NEPu v materiálním stavu válečného komunismu. Existovalo tzv. stranické maximum, podle něhož mohl příslušník stranického aparátu vydělat max. 200 rublů (a pokud byl zaměstnán v hospodářské oblasti max. 360 rublů), zatímco odborníci-nestraníci dostávali 1000 i více rublů a na volném trhu v rámci NEPu bylo možné vydělat ještě mnohem víc. Čím úspěšnější byl NEP, tím strměji se otevírá propast mezi apropriacními šancemi stranické byrokracie a bohatstvím rezultujícím z hospodářské činnosti.

Snaha stranického aparátu změnit tuto nevýhodnou situaci ho proměňuje z kvazi-skupiny na skupinu strategickou. Tendence uplatnit politickou moc pro zajištění strategických zdrojů byla největší právě v řadách lokálních orgánů a nižších stranických úředníků, kteří se rekrutovali z nových, po revoluci do strany vstoupivších členů. Tato skupina měla v boji o revenue 3 konkurenty: tzv. "buržoazní" specialisty, kteří ovládali klíčové pozice v hospodářství, tzv. "NEPmany", kteří bohatli aktivitami na volném trhu, a konečně i starou gardu Leninových spolubojovníků, která bezprostředně po revoluci obsadila nejvyšší místa ve státním a stranickém aparátu. Sovětské dějiny od konce 20. do konce 30. let jsou procesem postupného vyřazování této konkurence.

Nejprve byl zahájen útok proti buržoazním specialistům. V souvislosti s šachtinským procesem (18. 5. - 5. 7. 1928) byli postupně vytlačeni ze svých pozic. V této aféře šlo v podstatě o zesílení vlivu politicky legitimovaného aparátu na úkor odborníků v hospodářství a o formování nové horní vrstvy. Zanedbatelná není ani snaha kanalizovat rostoucí nespokojenost obyvatelstva prezentováním zdánlivých sabotérů z řad odborníků, zvláště když tito měli nepoměrně vyšší životní standard. Výsledkem celé aféry bylo, že ekonomická racionalita hrála v následující etapě oproti politicky motivovaným rozhodnutím podřízenou roli [Schröder 1988: 38n].

Už dříve, než došlo ke kolektivizaci zemědělství, byla systematicky decimovaná majetná vrstva na venkově a omezovány možnosti trhu [Lorenz 1981: 174n]. Vlastní kolektivizace vyřadila a neuvěřitelně brutálním způsobem zbavila nezávislosti poslední autonomní vrstvu v sovětské společnosti. Je nepochybné, že problémy spojené s NEPem byly nemalé, ale její politika oživení dynamické ekonomické rovnováhy byla v podstatě úspěšná. Obtíže na konci 20. let nebyly nové a doposud se vždy řešily v rámci NEPu. Nic nebránilo tomu, aby se pokračovalo v této praxi tržního hospodářství. Kolektivizace zemědělství byla však opatřeními, které zruinovalo ruskou vesnici tak, že následky jsou patrné dodneška.

Znovu, stejně jako v šachtinské aféře, zvítězila mocenská logika nad ekonomickou racionalitou a ruská vesnice byla začleněna do byrokratického plánovacího systému. Že přitom nešlo pouze o ideologické důvody, ale především o apropriační šance byrokracie, vyplývá z mnohých svědectví té doby [Šubkin 1989].

Koordinace lidské činnosti v komplexních společnostech, zvláště pak její nejdůležitější části - produkce a reprodukce života, se nemůže spoléhat na osobní kontakty, musí být nějakým způsobem zprostředkována. Dějiny moderních společností znají pouze dva takové způsoby - trh a plán. Vyjdeme-li ze zjednodušené dichotomie mezi trhem a plánem a představíme-li si trh a plán nikoli jako ekonomické, ale jako společenské kategorie, mají oba dvojí funkci. Jsou především instancí koordinace společenské práce a rozdělování, a v tomto smyslu místem, které zhodnocuje informace.

Pro sociologii o to důležitější je druhá funkce obou kategorií. Jsou instancemi, které zprostředkují šance k ovládnutí, neboli jsou místem, kde se vytváří nebo jímž je zprostředkována moc. To zahrnuje šance k životnímu způsobu, sociální mobilitu, ale i možnost přivlastňování. Ani tržní ani plánované hospodářství není vůči moci neutrální a modifikují podstatně apropriační šance společenských subjektů. Mluvíme-li o plánu, dopouštíme se vědomě určité nepřesnosti. Ve skutečnosti nešlo o plánované hospodářství v tom smyslu, jak ho známe ze socialistických teorií. Přesnějším termínem by byla redistributivní nebo byrokraticky řízená ekonomie. Kolektivizace ruského zemědělství byla přechodem z tržního na plánovité hospodářství. Zároveň byla vítězstvím v boji o strategické zdroje a změnila radikálně apropriační šance jednotlivých strategických skupin. Společnost sovětského typu neboli byrokratický socialismus byl jen nezamýšleným důsledkem tohoto boje, výsledkem úspěšného pokusu určité strategické skupiny, jejíž sociální situace byla labilní, si rozšířením moci zajistit svou pozici.

Cestou vyřazení konkurence se ve 30. letech s konečnou platností vytvořil byrokratický režim a "stát rozšířil podstatně své panství převzetím nových ekonomických funkcí" [Lorenz 1981: 183]. Postup stranické byrokracie v šachtinské aféře a ve zničení NEPu byl přechodem od čistě "funkčního" ke strategickému jednání. Kontrola strategických zdrojů byla uskutečněna pomocí "lidového vlastnictví", tj. pomocí všezahrnující kontroly objektivních zdrojů [Evers, Schiel 1988: 115].

Poslední dějství dramatu boje byrokracie o úplnou kontrolu moci byly moskevské procesy v letech 1936-1938. V nich byla zlikvidována poslední konkurenční skupina profesionálních revolucionářů ještě z doby před revolucí, tzv. Leninova garda, která ovládala nejvyšší posty ve státě [Voslenski 1980: 149n].

4. Strategické skupiny a sociální struktura

Touto cestou se v Sovětském svazu a pod jeho vlivem ve všech ostatních socialistických zemích v průběhu jejich vývoje rychleji nebo pomaleji, ale na konci se stejným výsledkem, vyvinula specifická vrstva, která si prostřednictvím státního vlastnictví výrobních prostředků - a díky dispozičnímu právu s tímto vlastnictvím - jeho rozdělováním a hlavně přerozdělováním zajistila své panství a materiální bohatství. Zdánlivě nepřehledný konglomerát různých privilegií (veřejných a

hlavně neveřejných), korupce, stínové ekonomiky apod. se stane velice přehledným, přestaneme-li se na něj dívat jako na úchylku od normálního vývoje, nýbrž na logický proces stratifikace společnosti, na vytváření společnosti nového, sovětského typu a na zrod nové vládnoucí vrstvy.

Zkoumáním formální stratifikace lze proto jen velmi nepřesně zachytit skutečnou diferenciaci sociální struktury. Zdánlivá destratifikace je jen vnějším doprovodným zjevem formování nových strategických skupin. Byl to samozřejmě jev chtěný a všestranně podporovaný, protože svojí ideologií rovnostářství kryl a zaštiťoval skutečnou redistribuci a její nositele.

Ukázali jsme, jak se strategické skupiny formovaly při pokusu monopolizovat pro sebe strategické zdroje v distribuci národního důchodu. Logicky se vytvořila vrstva, která se - při předpokladu státního vlastnictví - prostřednictvím přístupu ke klíčovým pozicím dostala k bohatství. Např. v Československu nastala tato situace objektivně po roce 1948, aniž si to její účastníci od začátku nutně museli uvědomovat. K radikální změně došlo po roce 1968, kdy byla poodkryta ideologická rouška a každému bylo jasné, jaké výhody nabízí participace na moci, jaké výhody (a rizika) činnost ve stínové ekonomii.

V Sovětském svazu se v průběhu posledních 60 let vyvinula sociální vrstva, která má specifický skupinový charakter, privilegovaný životní způsob a v nemalém rozsahu je příslušnost k ní dědičná. Tato skupina má neomezené šance apropriace, které vznikají jednak z dispozičního práva v různých oborech řízení, a jednak jsou sankcionovány v privilegiích pocházejících z příslušnosti k elitě (formálně sankcionována jako nomenklatura). Nejpozději v 60. a 70. letech byla mocenská elita natolik stabilizována, že lze bez obav o ní mluvit jako o třídě.

Tyto šance jsou dány už z titulu státního vlastnictví. Státní vlastnictví je velmi manipulovatelný systém, který se snadno pomocí dispozičního práva "v zájmu lidu" mění v osobní zneužití. V redistributivním charakteru "plánované" ekonomiky, který měl snad původně sloužit k racionální alokaci zdrojů a k nivelizaci životní úrovně, byl velmi brzy odhalen mocenský prostředek. V přerozdělování byla vytvořena nová stratifikace společnosti s novou nerovností moci a bohatství. Společenské bohatství je předpokladem pro strategické jednání několika strategických skupin, jež monopolizaci těchto zdrojů využívají ke zvýšení svých apropričních šancí.

Byrokracie, která zaujala všeobecný zájem a uzurpovala klíčové pozice ve státní správě, je - opět za předpokladu státního vlastnictví - v podstatě založena na meritokratickém principu. Proto nelze mluvit o konfliktu, ale o symbióze meritokratické a rovnostářsko-byrokratické distribuce. Velká část byrokracie odvozuje svůj nárok na větší část národního důchodu právě z práce pro všeobecný zájem. Co odlišuje byrokracii sovětského typu od západních společností, je přímé spojení veřejných úkolů a osobních zájmů. Ani úřad, tj. úkoly v reprodukci, ani vlastnictví, tj. přivlastnění prostředků pro vlastní prospěch, nehrají samy o sobě žádnou roli. Panující třída je proto panující třídou, protože aktivně (záměrně) obsadila rozhodující roli v reprodukci společnosti. Může být nazvána "veřejnou třídou", protože její panství je založeno na administrativních funkcích.

Její původní legitimita se vytrácí v důsledku zjevného osobního obohacování a úplatnosti a je postupně nahrazována korumpováním společnosti ve velkém stylu. Postupná ztráta legitimního panství souvisí s neschopností zvládnout přechod od extenzivního k intenzivnímu - nebo podle Kornaie od násilného, prudkého k harmonickému - růstu [Kornai 1990: 139]. Symbióza byrokratické a meritokratické stratifikace není specifikem Československa, nýbrž je obsažena v základě všech společností sovětského typu. U nás má, vzhledem k vyspělosti na začátku sovětizace, svá specifika, ale i zde nejde rozhodně o konflikt tradice výkonové společnosti s bolševismem.

V tzv. socialismu byl sice formálně regulován vzestup na všechny pozice, které zajišťovaly podíl na moci, ale tyto pozice samy neumožňovaly žádné výjimečné šance ke zbohatnutí. Jediná možnost, jak bylo lze proměnit moc v peníze, byla v korupci, v podílu na černém trhu apod. Vznikl tak sankcionovaný systém neregulárních možností, který stratifikoval společnost. Protože byl tento systém vázán na neformální (nelegální) pravidla, nebyl dodnes narušen.

Tento systém vytvořil komplikovanou strukturu společnosti, jejímž typickým rysem je dynamický, procesní charakter a labilita. Strategické zdroje jsou krystalizačním bodem, kolem nichž vzniká postupně snahou o jejich monopolizaci několik strategických skupin. Obtížné je rozpoznání strategických skupin uvnitř nomenklatury samé. Brání tomu dynamický charakter. Pro předběžnou představu lze převzít její formální dělení na vysokou stranickou a státní byrokracii s jejími privilegii a nižší stranickou byrokracii na úrovni krajů, okresů, vedení továren a organizací atd. Rozdíl mezi oběma skupinami spočívá v rozdílném vztahu mezi mocí a možnostmi přivlastňování. Zatímco si politická elita sama udělovala všemožná privilegia, která odpovídala jejímu statusu, musela nižší byrokracie svou prakticky neomezenou moc prodávat, jestliže chtěla těžit ze svého panství. K tomu bylo nutno splnit několik podmínek, jako je určité nezbytné bohatství a určitá životní úroveň. Proto se korupce projevuje výrazně v pozdějších fázích vývoje společnosti sovětského typu. V určitém smyslu jsou korupce a stínová ekonomika symptomatické pro etapu hospodářských reforem, jak ukázal Heberer na příkladu Číny [Heberer 1991].

Na druhé straně je toto dělení příliš formální, rozdíly v apropiačních možnostech jsou založeny na rozdílných možnostech (schopnostech) si už ve starém typu společnosti zajistit strategicky výhodné pozice pro etapu transformace. Tyto rozdíly se nevytvářely podél formálních kritérií uvnitř nomenklatury, čímž se tato liší od hierarchicky organizované byrokracie Weberovského typu. Skupina, která je součástí mocenské struktury, ale zároveň získala schopnost podržet svůj strategický charakter i za změněných podmínek, je důležitá, protože přispěla ke ztrátě legitimacy moci a ke zhroucení sovětského modelu společnosti.

Podstatným faktem je, že neexistuje úměrná závislost mezi mocí a privilegii. To, co tvořilo páteř společností sovětského typu, byly státní a stranické orgány na nižší úrovni. Jejich takřka neomezená moc, jak ji popisuje např. Simis [Simis 1982], byla v příkrém protikladu s jejich legálními příjmy. Tato situace sama stačila k tomu, aby vznikla nová strategická skupina, označovaná "nouveaux riches", jako strana platících, i když to samozřejmě nebyla podmínka jediná.

Skupina tzv. "nouveaux riches" participovala na rozsáhlé redistribuci společenského bohatství, jejíž hospodářská moc byla zakotvena ve stínové ekonomice a legitimita nahrazena systémem úplatků. "Nouveaux riches" se chovali jako strategická skupina. Založili svou moc na monopolizaci klíčových pozic ve službách a obchodu, na korupci nižších stupňů nomenklatury, ale i na malé citlivosti v otázkách práva a spravedlnosti. Jejím nejvýznamnějším znakem není její bohatství (i když často obrovské), nýbrž ilegální charakter činnosti. Souvisí to s anonymitou státního vlastnictví a s nedostatkovou ekonomikou, kde se v distribuci zboží a služeb objevila možnost využít je jako strategické zdroje. Životaschopnost stínové ekonomiky v zemích sovětského typu není pouze důkazem šikovnosti obyvatelstva, ale i skutečnosti, že se zde jedná o procesy, které jsou rozhodující pro stratifikaci společnosti.

"Nouveaux riches" těžili sice z redistributivního hospodářského systému, ale jejich možnosti byly omezené. Za prvé jim chyběl přístup k moci, která nabízela ještě větší apropriační možnosti, a za druhé byli závislí od libovůle politické elity. Byli sice silní jako skupina, ale ilegální charakter jejich příjmů vytvářel pro ně nejisté postavení jako subjektů. Vzniká tlak společenské struktury směrem ke změně, k hospodářské reformě. Největším problémem této skupiny je její nedostatečná legitimita uvnitř "socialistického" společenského systému, a proto vidí svou šanci v přechodu na tržní ekonomiku. Tento fakt je podstatný pro dynamiku sociální struktury.

Druhou cestou, která částečně řešila rozpor mezi hospodářskou a politickou mocí, je hybridizace strategických skupin. Vzájemná závislost nomenklatury a "nouveaux riches" postupem času mění svůj charakter: z obou skupin vzniká nová strategická skupina, ne nepodobná mafii, která má obojí jak moc, tak peníze. Tento proces bylo možné pozorovat v Sovětském svazu poměrně dlouho a není ani v Československu produktem polistopadového vývoje. Nové strategické skupině chyběly pouze legitimita a možnost použít nashromážděné bohatství jako produktivní kapitál. I to vede k tlaku na změnu hospodářské politiky.

Všeobecná korupce a stínová ekonomika jsou podstatným, ale často zapomínaným rysem společností sovětského typu. Bez tohoto fenoménu by se byrokratický systém panství zhroutil. Korupce byla nejen produktem, ale i podmínkou jeho existence. V nové situaci působí i přes rozbití formální struktury nadále přežívající neformální vazby, které kombinací starých stereotypů a nových podmínek určují chování lidí. Stratifikace společnosti, vzniklá v neformálním sektoru ještě společností sovětského typu, působí nadále i přes všechny změny.

Nová ekonomická elita vzniká z částí tzv. starých struktur a z dosud difúzní skupiny "nouveaux riches". Proti (vedle) ní stojí jiná skupina, již můžeme označit za potenciální výkonovou elitu. Vztah obou elit lze popsat jako mocenský zápas o nejlepší výchozí pozice v boji o kontrolu reventuů.

To vše probíhá v situaci, kdy se rozplynula regulativní moc společenských norem, v situaci narušeného společenského řádu. Staré normy ztratily povahu sociálního faktu, nové normy neexistují a nejsou ani v obrysech viditelné [Kabele 1992: 15]. V takové situaci je prakticky vše dovoleno, vznikají strategie přežití, jsou

fixovány úspěchem. Chybí pravidla hry, mantinely, v nichž by konflikty strategických skupin probíhaly. Velkolepým rozkrádáním státního majetku vznikají nové možnosti ke zneužívání moci, nové apropriační šance, nové strategické zdroje a s nimi i nové strategické skupiny. To vede ke ztrátě důvěry v reformy a k eskalaci konfliktů, které jsou ve stabilizovaných společnostech kanalizovány a ritualizovány.

5. Závěrem

Složení nové elity narušuje křehký sociální konsensus. Už v 19. století věděl Tocqueville, že pro společnost není ani tak nebezpečné, když je její elita korupční, jako fakt, že je možné se díky korupci elitou stát [Tocqueville 1992: 167]. Zde vidím klíčový problém hospodářských reforem, který, hledíme-li na ně pouze z hospodářského hlediska, musí nutně uniknout pozornosti. Privatizace sankcionuje tzv. "špinavé" peníze, tj. zdroje z ilegální činnosti a korupce v minulém systému. Hospodářská reforma se dokonce nedotýká ani mnoha původních reventů. Je v podstatě irelevantní, do jaké míry korupce skutečně představuje mobilní kanál, jestliže je o tom společnost přesvědčená. Vzniká dojem, že hospodářská reforma je nespravedlivá. Kořeny tohoto přesvědčení lze hledat v charakteru před i polistopadové společnosti a v charakteru společností sovětského typu vůbec.

IVO BAYER vystudoval sociologii v Praze a po svém odchodu do Německa pokračoval ve studiu sociologie, politologie a novodobých dějin v Münsteru. Nyní je stipendistou na Westfälische - Wilhelms - Universität, kde je jeho hlavním oborem zájmu transformace společností sovětského typu. Přednáší na katedře sociologie fakulty sociálních věd UK v Praze politickou sociologii. Zabývá se teoretickou sociologií, sociologií politiky, zvláště byrokracií, korupcí, volebními systémy.

Literatura

- Ahlberg, R. 1979. *Sozialismus zwischen Ideologie und Wirklichkeit. Die marxistische Systemkritik seit Leo Trotzki*. Stuttgart/Berlin/Köln/Mainz: Kohlhammer.
- Arendt, H. 1986. *Elemente und Ursprünge totaler Herrschaft*. München: Piper.
- Bělohradský, V. 1992. *Kapitalismus a občanské ctnosti*. Praha: Československý spisovatel.
- Evers, H.-D., T. Schiel 1988. *Strategische Gruppen. Vergleichende Studien zu Staat, Bürokratie und Klassenbildung in der Dritten Welt*. Berlin: Reimer.
- Fitzpatrick, S. 1986. "New Perspectives on Stalinism." In *Russian Review* 1986, s. 357-373.
- Friedrich, C. J., Z. Brzezinski 1965. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. 2nd rev. ed. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Geyer, D. 1975. "'Gesellschaft' als staatliche Veranstaltung." In *Wirtschaft und Gesellschaft im vorrevolutionären Russland*. Köln: Kiepenheuer u. Witsch.
- Haller, M. 1983. *Theorie der Klassenbildung und sozialen Schichtung*. Frankfurt am Main/New York: Campus Verlag.
- Heberer, T. 1991. *Korruption in China. Analyse eines politischen, ökonomischen und sozialen Problem*. Opladen: Westdeutsche Verlag.
- HGR III 1983. *Handbuch der Geschichte Russlands*. Hrsg. G. Schramm. Bd. III. Stuttgart: Hiersemann.

- Hildemeyer, M. 1989. *Die Russische Revolution*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Hradil, S. 1987. *Sozialanalyse in einer fortgeschrittenen Gesellschaft. Von Klassen und Schichten zu Lagen und Milieus*. Opladen: Leske u. Burdich.
- Kabele, J. 1992. "Československo na cestě od kapitalismu ke kapitalismu. Pokus o participativní sociologii." *Sociologický časopis* 28: 4-21.
- Kornai, J. 1990. *Cesta ke svobodné ekonomice*. Praha: Academia.
- Kreckel, R. 1976. "Dimensions of Social Inequality - Conceptual Analysis and Theory of Society." *Sociologische Gids* 6: 338-362.
- Lorenz, R. 1981. *Sozialgeschichte der Sowjetunion I: 1917-1945*. 3. Aufl. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Luhman, N. 1975. *Macht*. Stuttgart: Ferdinand Enke Verlag.
- Meyer, G. 1974. *Studien zur sozialökonomischen Entwicklung Sowjetrusslands 1921-1923. Die Beziehung zwischen Stadt und Land zu Beginn der Neuen Ökonomischen Politik*. Köln: Pahl-Rugenstein Verlag.
- Schröder, H.-H. 1988. *Industrialisierung und Parteibürokratie in der Sowjetunion. Ein sozialgeschichtlicher Versuch über die Anfangsphase des Stalinismus*. (Forschungen zur osteuropäischen geschichte, Bd. 41). Wiesbaden: Harrassowitz.
- Simis, K. M. 1982. *USSR: Secrets of a Corrupt Society*. London/Melbourne/Toronto: J. M. Dent and Sons.
- Šubkin, V. 1989. "Trudnoe proščaniye." *Novyj mir* 4.
- Tocqueville, A. de 1992. *Demokracie v Americe I*. Praha: Lidové noviny.
- Voslenski, M. S. 1980. *Nomenklatura. Die herrschende Klasse der Sowjetunion*. 3. Aufl. Wien/München/Zürich/Innsbruck: Fritz Molden.
- Weber, M. 1980. *Wirtschaft und Gesellschaft*. 5. Aufl. Tübingen: Mohr.

Summary

The study concerns the origin, development and function of bureaucracy in soviet patterned societies. In its first part, it notes three failures with the stratification method of approaching the social structure in these countries:

1. stratification models conceive inequality as a system of uneven distributions of individual attributes and not as a system of social relations;
2. stratification models use only a formal concept of power;
3. stratification models lack a sufficient historical basis.

In the second part, the study is concerned with the term "bureaucracy". In countries which do not achieve separating either society from state, or economy from politics, there is bureaucracy only a field. It is open to many objective possibilities and conditions for strategic actions. The role of bureaucracy is quite different from those in western countries.

The third part attempts to find the catalytic moments of the origin of soviet bureaucracy. It issues from well-known fact that the Russian society had some specific properties. In Russia, a civil society did not exist and bureaucratic tendencies with corrupt officials was enforced. In its development after the revolution of 1917, there were five strengthening sources for the rise of a bureaucratic rule and strategic groups:

1. ambiguous politics of the Bolsheviks toward the NEP;
2. the rise of a bureaucratic party apparat and subsequently the rise of its power;
3. the avail of pre-revolutionary specialists in executive positions and an attempt for their control;
4. insufficient positioning of executive power in the villages and attempts for its reinforcement;
5. the second economy and its impact at appropriate opportunities.

The bureaucratic apparatus, active as a strategic group, got rid of its concurrences and strengthened its position through a struggle for strategic sources. By these means, the new specific all-ruling stratum was built up in the Soviet Union (and under its influence in other socialistic countries), and provided its rule and enormous property through the disposal rights to state ownership of product means. Common wealth became preconditioned and a source for strategic action within some groups:

1. High state and party administration, appropriating enormous privileges;
2. Low state and party administration, creating the spine of the soviet system. The boundless power of this group was in immense contradiction with its legal income. Its only means was from the exchange power for money, i.e. in corruption of and participation in the black market;
3. The third group were the "nouveaux riches", which obtained monopolistic positions in trade and services in the second economy. They secured positions through a shortage economy and bribery.

This situation was unstable. The status of the "nouveaux riches" was insecure and depended on the arbitrariness of the political elite. On the other side, they lacked the dynamism to gather property into productive capital. It aroused pressure toward economic reform and, at the least, led to the collapse of the communist regime.

In the new situation, the informal interrelations survive. This determines the patterns of behavior in combination with new conditions and old stereotypes. The stratification, which incorporates an informal sector of soviet patterned society, is sufficient also in a new society despite all its changes. New possibilities for misapplied power and new strategic sources come into existence. The loss of confidence in the economic reform then results. The structure of the new economic elite erodes a fragile social consensus. As early as in the 19th century, Tocqueville has known, that it is less dangerous for a society when its elite is corrupt, than the opposing fact when the corruption opens the possibility to become the elite.

Úloha mentálních schopností a sociálního původu ve formování vzdělanostních aspirací

PETR MATĚJŮ*

BLANKA ŘEHÁKOVÁ*

Sociologický ústav ČSAV, Praha

The role of mental ability and social background in the crystallization of educational aspirations

Abstract: The relationships between mental ability, social background and educational attainment belonged to one of the taboos of the communist ideology. This paper opens the question of specific contributions of mental ability (IQ) and social background (education of parents) to the crystallization of high school and college aspirations of children attending the last class of the elementary school. The elaborated principal hypothesis says that "socialist" educational reforms, general deficit in educational opportunities in planned economies, specific admission policies (quota system, preferential admission policy, etc.), and, finally, a general decline in the "economic" value of educational credentials have brought significant weakening to the role of ability in educational aspirations, while paradoxically and in contrast with the dominating ideology, the direct effect of social background on educational attainment remained rather strong. Data from the first wave of the longitudinal study *Family '89* are used to study the net effects of mental ability and educational background on educational aspirations of eighth graders in the spring of 1989, just a few months before the collapse of the communist regime in Czechoslovakia. Two principal conclusions are drawn that, indeed, the direct effect of social background on educational aspirations was at least as strong as the direct effect of IQ, and that boys needed significantly higher IQ to express the same level of educational aspirations as girls. Several interpretations are suggested, including a strong feminization both of the school system and occupational categories in which high school education has been prescribed.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 5: 613-635)

1. Teoretický kontext a praktický význam analýzy sociálních zdrojů vzdělanostních nerovností v období post-komunistické transformace

Již více než rok probíhá diskuse k nové koncepci vzdělanostní politiky a k návrhům na celkovou rekonstrukci školského systému. Necháme-li stranou nepodařené pokusy využít výsledků konjunkturalisticky pojatých průzkumů veřejného mínění k prosazení naivních představ jak otevřít vzdělávací systém

---

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: PhDr. Petr Matějů, Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: (02) 235 89 68-71, l. 354, 202, fax: (02) 235 78 88, E-mail: mateju@cspgas11.bitnet, resp. RNDr. Blanka Řeháková, CSc., Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: (02) 235 89 68-71, l. 331, 333, fax: (02) 235 78 88, E-mail: soc@cspgas11.bitnet.

tržním principům,¹ nezazněla zatím v této diskusi ani otázka percepce vzdělání ani otázka role školy a školského systému v tom, s jakými hodnotami a životními perspektivami je vzdělání spojováno. Přitom je evidentní, že rekonstrukce školského systému, má-li být efektivní a má-li přispět k revitalizaci vzdělání jako jednoho z hlavních faktorů individuálního životního úspěchu i sociálně-ekonomického růstu, se nemůže těmto otázkám vyhnout. Nejsme přesvědčeni, že víme, s jakými hodnotami je vzdělání spojováno, že máme ucelenou představu o tom, jakou úlohu hraje vzdělání v rámci životních plánů a na jaké životní strategie je vázáno, ani o tom, že jsme schopni odpovědět na otázku, jak je vnímán současný školský systém, jehož proměna je ve srovnání s dynamikou rekonstrukce jiných institucí rozhodně méně zřetelná.

Je nepochybné, že školský systém, jako jedna z klíčových sociálních institucí, plní řadu podstatných funkcí, a že způsob, jakým tyto funkce plní, se nakonec projevuje v percepci školy a vzdělání samotného. Percepce vzdělání se stejně jako percepce každé sociální instituce opírá o generacemi ověřovanou, fixovanou a mezigeneračně předávanou zkušenost, která se vyznačuje značnou setrvačností, se kterou je třeba počítat i v obdobích radikálnějších změn. Tyto sociologické truismy bychom neopakovali, kdyby uvedené skutečnosti nebyly evidentně podceňovány. Jsme přesvědčeni, že analýza vzdělanostních aspirací nepřímou odpovědí i na otázku, do jaké míry a v jakých skupinách je vzdělání považováno za žádoucí životní hodnotu.

Často bývá podceňován i fakt, že škola není pouze institucí "produkující" s určitými náklady určitou kvalifikační strukturu pracovní síly (úzce ekonomické hledisko), či institucí předávající vědomosti a kulturní dědictví z generace na generaci (kulturně antropologické hledisko). Byl to již Sorokin [1927], kdo upozornil na to, že v moderních průmyslových společnostech je škola rozhodující institucí sociálního výběru (hledisko sociálně stratifikační), což znamená, že vzdělávací systém je autonomním mobilitním kanálem, který v zájmu růstu efektivnosti systému a jeho prosperity působí proti *přímému* vlivu sociálního původu na šance jedinců zaujmout určité pozice v zaměstnaneckém systému. To však neznamená, že by školský systém působil ve prospěch větší rovnosti. Naopak, i ta nejdemokratičtější škola, pokud správně plní své funkce, je nástrojem stratifikace společnosti a nikoli její "homogenizace" [Sorokin 1927: 189-190]. Škola samozřejmě plní tyto funkce v každém systému, resp. každá společnost formuje a ovlivňuje školský systém tak, aby jeho fungování přispívalo k celkové stabilitě sociálně-politického systému. Vychází se přitom z předpokladu, že škola svým způsobem završuje proces socializace, a to zejména tím, že jednání jedince je zde permanentně vystavováno konfrontaci s hodnotami a vzorci dominujícími v daném sociálním systému. Výše uvedenému cíli se pochopitelně přizpůsobují mimo jiné i kritéria a mechanismy výběru. Na tato kritéria a mechanismy se pak

¹) K otázce možností a mezí průzkumů veřejného mínění poskytnout informace nezbytné ke kompetentnímu rozhodování o tak závažných otázkách, jako je rekonstrukce školského systému, jsme se vyslovili na jiném místě [Matějů 1991a].

zákonitě adaptují jedinci i ekonomika, a celý systém získává potřebnou kongruenci a setrvačnost.

Mezi *selektivními* (mobilitními) a *produktivními* (kvalifikačními) aspekty fungování školského systému však existují těsné souvislosti. Právě na tyto souvislosti se ve vyspělých zemích celá desetiletí orientuje výzkum pohybující se na pomezí sociologie a pedagogiky (*educational policy studies*). Výsledky tohoto výzkumu dost přesvědčivě ukazují, že efektivita školského systému spočívá mimo jiné v tom, jak se daří sladit tyto jeho dvě dominantní funkce. I bez rozsáhlého výzkumu lze však o těchto vztazích vyslovit několik elementárních předpokladů.

Předně je zřejmé, že nedostatečně selektivní a málo diferencovaný systém sice omezuje roli faktorů sociálního původu v determinaci vzdělanostních drah, ale současně dává prostor k prosazení principu průměrnosti. Talentovaní, nadaní a vysoce motivovaní jedinci jsou nuceni postupovat tempem a směrem vyhovujícím průměru a zachraňujícím podprůměr. V tomto smyslu je málo selektivní systém z hlediska individuálního i společenského málo efektivní.

Příliš selektivní systémy ovšem nemusí být nutně vysoce efektivní. U výrazně selektivních systémů v první řadě vzniká otázka *kritérií* selekce. Vysoká selektivita školského systému založená na askriptivních kritériích má samozřejmě jiné sociální i ekonomické efekty než vysoká selektivita založená na výkonových či zásluhových kritériích (schopnosti, výkon). Avšak i meritokraticky a univerzalisticky založené systémy mohou vytvářet prostor pro působení askriptivních mechanismů a v konečném efektu mohou vést i k rozsáhlým ztrátám na lidském kapitálu. Je například známo, že školské systémy ve vyspělých zemích jsou vnitřně bohatě strukturované. Existují značné rozdíly jak mezi školami, tak uvnitř škol (tracks). Jednotlivé školy či "koleje" již na samotném počátku vzdělávací dráhy a tedy v relativně nízkém věku dosti spolehlivě predikují celý její další průběh. Vysoce selektivní a svým založením meritokratický systém, který se od raného školního věku opírá o rigidně pojaté vzdělanostní "koleje" či o kvalitativně značně odlišné typy škol, může být z hlediska účinnosti výběru talentů a tudíž i z hlediska celkové efektivity školského systému problematický. Rigidní a vnitřně ostře diferencované systémy nutí činit zásadní rozhodnutí o budoucnosti v raném věku a nutně tak přenášejí těžiště rozhodování na rodiče, čímž nepřímo a proti své vnitřní logice otevírají prostor askriptivním faktorům. Navíc, jak ukázal Boudon [1974], v důsledku různé "relativní ceny" vzdělání pro různé sociální vrstvy a z ní odvozených různých relativních rizik ze selhání, dochází ve výrazně kompetitivních systémech ke ztrátám potenciálních talentů pocházejících z rodin s nižším sociálně ekonomickým statutem.

Necháme-li stranou efektivitu socialistického školského systému ve smyslu jeho podílu na realizaci politické moci a ideologické hegemonie, není pochyb o tom, že školský systém, který hodláme opustit a nahradit jiným, byl velmi neefektivní. Na první pohled to byl systém, který výrazně změkčil úlohu tradičních univerzalistických selektivních mechanismů (aspirace, schopnosti, výkon), a to v zájmu dosažení větší *sociální* rovnosti v rozdělování omezených vzdělanostních příležitostí. Řada mezinárodních komparativních studií však přesvědčivě ukázala, že tohoto cíle dosaženo nebylo [Matějů 1990a, Matějů 1990b, Boguszak, Matějů a

Peschar 1991, Matějů 1992]. V zemích státního socialismu se v dlouhodobé perspektivě efekt sociálního původu na dosažené vzdělání nezměnil. Ve školských systémech těchto zemí přitom došlo k výrazným změnám, které ve své většině byly navrhovány s cílem zvětšit jejich sociální "propustnost" (zavedení jednotné školy, výrazné zmenšení vnitřní diferenciací druhého a třetího stupně, různé kvótní a preferenční systémy atd.). V důsledku desetiletí trvající ideologické tabuizace tématu zdrojů vzdělanostních nerovností však zatím nebyla zodpovězena otázka, proč tento systém zůstal *sociálně* selektivní, resp. které mechanismy výběru nakonec způsobily poměrně vysokou hladinu sociálních zdrojů vzdělanostních nerovností. Jedna z mála věcí, které víme s jistotou je, že vliv sociálního původu na dosažené vzdělání se u nás v dlouhodobé perspektivě nezměnil a že je dnes v podstatě stejný jako ve vyspělých zemích [Matějů 1990a], neřídka dokonce větší. Rovněž byla formulována hypotéza o možných zdrojích vzdělanostních nerovností v Československu opírající se o předpoklad, že vzdělání nemuselo mít nutně vysokou ekonomickou ani kulturní hodnotu, aby se stalo "vzácným" statkem, v jehož rozdělování se uplatňovaly mechanismy a kritéria charakteristická pro "nedostatkové systémy" státního socialismu [Matějů 1992].

Úvahy o možných zdrojích stability vzdělanostních nerovností v Československu je ovšem možné opřít o výsledky hlubších analýz provedených v řadě jiných zemí. Tyto analýzy [Dronkers 1983, Dronkers a Bakker 1989 aj.] totiž ukazují, že za stabilitou vlivu sociálního původu se mohou skrývat rozdílné selektivní procesy, které ve svém konečném důsledku působí na školský systém i jeho celkovou efektivitu. Školský systém může zjevnou či skrytou dominancí určitých selektivních mechanismů prostě favorizovat jedince pocházející z rodin z určitých sociálních skupin bez ohledu na další kritéria. Tento "askriptivní" model, který udržuje vysokou hladinu *přímého* efektu sociálního původu na dosažené vzdělání, je principiálně "antimeritokratický" (anti-výkonový) a vede k devastaci potenciálních zdrojů a talentů. Fakt, že si rodina může vzdělání svých dětí ekonomicky dovolit (zaplatit školné, místo pracovního příjmu dítěte počítat pouze s dalšími výdaji atd.) nebo že má v ruce jiné nástroje, jak vzdělanostní šance dětí zvýšit (včetně kulturního, sociálního či politického kapitálu), ještě neříká nic o tom, jak silně jsou tyto děti ke vzdělání motivovány a jaké mají studijní předpoklady.

Jiný model, který rovněž vede k reprodukci vzdělanostních nerovností, je založen na zvyšování náročnosti učebních programů a zpevňování "výkonových" kritérií selekce při přechodech mezi jednotlivými stupni vzdělávacího systému. Jde tedy o model založený na růstu konkurence a na zpevňování principu "rovných příležitostí". Je zřejmé, že ve vyostřující se konkurenci většinou vítězí pouze motivovanější a schopnější jedinci. Problém je v tom, že vzdělanostní aspirace a studijní předpoklady jsou zpravidla vyšší u jedinců pocházejících z rodin s vyšším sociálně ekonomickým statutem. Proto tento model vede k růstu tzv. *nepřímého* efektu sociálního původu na dosažené vzdělání. V takovém případě potenciální talenty vyrůstající v méně příznivých prostředích (ekonomicky, kulturně, motivačně, regionálně atd.) zůstávají nevyužity.

Jaká je vazba úvah o selektivních a produktivních momentech školského systému k otázce percepce vzdělání? Kompetitivní model školského systému

například implicitně předpokládá, že vzdělání má hodnotu (tj. že dobře predikuje životní šance) a že tedy stojí za to do něho investovat čas a prostředky. Jsou země, kde je tento předpoklad implicitní a samozřejmý. Analýzy úlohy vzdělání v příjmové diferenciaci [Večerník 1990, 1992] a některé novější poznatky z výzkumů nejmladší generace [Matějů 1992, Tuček, Matějů a Rezler 1992] ukazují, že Československo je zemí, kde se o tento předpoklad opřít nelze. Naopak, relativně vysoká statusová inkonzistence zde byla způsobena zejména odkloněním osy vzdělanostního (a kulturního) statusu od osy ekonomického statusu, resp. rozdělením těchto tradičně velmi silně spjatých dimenzí sociální stratifikace.

Jsmo přesvědčeni, že v zájmu podstatného omezení nežádoucích efektů a další devastace lidského kapitálu se rekonstrukce školského systému v Československu musí opírat o výsledky výzkumu vzdělanostních nerovností a jejich zdrojů, percepce vzdělání a vzdělanostních aspirací, úlohy vzdělání v ekonomickém úspěchu atd. Pokusy reformovat školský systém bez odpovídajícího poznání "prostředí", v němž se tato reforma bude uskutečňovat, by si co do svého negativního efektu příliš nezasadily s těmi reformami, jejichž devastující důsledky dnes budeme těžce odstraňovat. Nedomníváme se přitom, že tohoto hlubšího poznání lze dosáhnout technikami běžnými ve výzkumu veřejného mínění. To platí zejména o otázkách týkajících se působení motivačních a hodnotových struktur na vzdělanostní dráhy a hlavních zdrojů vzdělanostních nerovností.

Jednou z otázek, na které je třeba dát uspokojivou odpověď v nejbližší době je, jaké rodinné a osobnostní faktory dnes - po více než čtyřiceti letech působení socialistické školské a distribuční politiky - hrají roli ve formování vzdělanostních aspirací a které z těchto faktorů se nejvíce prosazují jako determinanty vzdělanostních drah po ukončení základní školy. Řešení tohoto úkolu má totiž podstatný význam pro specifikaci nástrojů vzdělanostní politiky. Bez odhalení značně robustních a setrvačných mechanismů a kritérií působících ve sféře vzdělanostních nerovností jsou jakékoli zásahy do školského systému riskantní, neboť požadovaný efekt může být nakonec zanedbatelný ve srovnání s nežádoucími či latentními efekty.

2. Specifikace otázky a cíl analýzy

Z širokého spektra otázek spjatých s "prostředím", v němž se bude realizovat reforma školského systému v Československu, se tato stať zaměřuje pouze na jednu: na otázku zdrojů vzdělanostních nerovností. Vzdělanostní nerovnosti, které u nás patřily desetiletí k tabuizovaným tématům, stojí v centru pozornosti výzkumu sociální stratifikace od konce šedesátých let, kdy Blau a Duncan [1967] dokázali, že dosažené vzdělání hraje centrální roli ve stratifikačním procesu. První kroky zcela pochopitelně vedly k analýze role mentálních schopností ve vzdělanostním úspěchu [Duncan 1968; Duncan, Featherman a Duncan 1972 aj.]. Ukázalo se ale, že mentální schopnosti (IQ) hrají ve vzdělanostních šancích a v sociální stratifikaci dvojakou roli: a) protože IQ není nezávislé na sociálním původu a přitom je rozhodujícím faktorem vzdělanostního úspěchu, podílí se na mezigenerační transmisi statusu; b) protože IQ je sociálním původem predikováno

jen částečně a přitom má rozhodující vliv na dosažené vzdělání, mezigenerační transmissi statusu oslabuje [Duncan 1968].

Ve stejné době, kdy se prověřovala role mentálních schopností, objevují se pokusy vysvětlit vzdělanostní stratifikaci pomocí sociálně-psychologických mechanismů, zejména pak pomocí aspirací a zdrojů jejich diferenciaci [Sewell a Shah 1967; Sewell, Haller a Portes 1969; Sewell, Haller a Ohlendorf 1970]. Tyto pokusy nakonec vyústily v testování tzv. "sociálně psychologického modelu", který vliv sociálního původu na dosažené vzdělání dekomponoval a z větší části vysvětlil pomocí zprostředkujících faktorů sociálně-psychologické povahy [Hauser 1971; Sewell a Hauser 1975; Hauser, Tsai a Sewell 1983].

Jednotlivé závěry, k nimž dospěli autoři sociálně-psychologického modelu, nelze pravděpodobně chápat jako univerzální a platné nezávisle na sociálně-politických a historických podmínkách. Domníváme se však, že jako východisko lze přijmout základní poznatek, podle kterého se vliv sociálního původu na dosažené vzdělání prosazuje téměř výhradně prostřednictvím faktorů sociálně-psychologické povahy, přičemž v jejich centru stojí schopnosti a aspirace (viz například [Sewell a Hauser 1980: 64, 71]).

Cíl této stati je ovšem ve srovnání s cíli, které si kladli autoři sociálně-psychologického modelu, mnohem užší, a to zejména proto, že i v elementárních otázkách jsme teprve na počátku. Naší nevýhodou je i to, že po desetiletích socialistické školské politiky nelze stavět na předpokladech odvozených z výsledků, ke kterým dospěl výzkum ve vyspělých západních zemích. Jednou z těchto elementárních otázek je struktura souvislostí mezi sociálním původem, měřenými mentálními schopnostmi (IQ) a vzdělanostními aspiracemi v raném věku.²

Analýzou determinace vzdělanostních aspirací zachycených v první vlně longitudinálního výzkumu "Rodina '89" chceme přispět k vyplnění jedné z vážných mezer naší sociologie vzdělání, která vznikla dlouhodobou tabuizací otázek týkajících se mentálních schopností a sociálního původu a vzájemných vztahů mezi těmito dvěma rozhodujícími faktory vzdělanostního úspěchu. Rozhodně se však nedomníváme, že jde o jediné faktory, kterým je třeba v této souvislosti věnovat

---

2) Jedním z vážných důvodů, proč soustředujeme pozornost právě na aspirace, ačkoli máme k dispozici i údaj o úspěšnosti přechodu mezi základní a střední školou, je nezvykle vysoký podíl úspěšně realizovaných studijních plánů ve sledovaném ročníku. V roce 1989 bylo na střední školy nebo na gymnázia přijato 88 % z těch, kteří to plánovali (u středních odborných škol 86 %, u gymnázií 91 %). Uvedené hodnoty přitom platí i pro Prahu (87 %), kde byl tradičně nedostatek míst na středních školách a gymnáziích největší. Tento fakt má v podstatě dvě vysvětlení. Jednak je známo, že během přijímacího řízení roku 1989 byl kladně vyřízen nezvykle vysoký podíl odvolání (což dokonce vedlo ke zřizování dalších tříd atd.). Současně lze předpokládat, že dlouhodobý nedostatek míst na středních odborných školách a gymnáziích vedl k omezování vzdělanostních aspirací, a to zejména v případech, kdy šance na přijetí nebyla dostatečně vysoká. Určitou evidenci ve prospěch hypotézy o tomto tlaku na snížení hladiny aspirací je zjištění, že na střední školu aspirovalo pouze okolo 50 % žáků osmých tříd (u chlapců dokonce pouze 44 %). Otázka přitom zněla: "*Zkus si teď na chvíli představit, že by ses rozhodoval/a zcela sám/a a nikdo by tě neovlivňoval. Jak by ses Ty sám/a rozhodl/a o tom, co dělat, až skončíš osmou třídu?*"

pozornost. Nejsou také jedinými faktory, jež náš výzkumný projekt dlouhodobě sleduje. Bez pochopení významu mentálních schopností a sociálního původu v diferenciaci vzdělanostních aspirací však nelze přistoupit k analýze ostatních faktorů vzdělanostní stratifikace. Kromě toho jsme přesvědčeni, že podmíněnost vzdělanostních aspirací sociálním původem je u nás relativně vysoká, a to i při kontrole mentálních schopností. Podle našeho názoru je to důsledek: a) velmi omezené nabídky vzdělanostních příležitostí na středních školách; b) přetrvávající rigidity, resp. nízké flexibility školského systému, která v kombinaci s nedostatkem vzdělanostních příležitostí nutí činit zásadní rozhodnutí o vzdělanostních drahách v ranném věku, což - jak jsme upozornili výše - zvýrazňuje roli rodičů a tudíž i sociálního původu; c) tradičně relativně nízké náročnosti výběrových řízení, která v minulosti umožňovala provádět "sekundární" výběr, ve kterém bylo možné aplikovat jiná než univerzalistická kritéria (politická hlediska, subjektivní hodnocení, konexe atd.).

3. Data a metody

Zdroje vzdělanostních nerovností lze obtížně identifikovat bez longitudinálně založeného výzkumu. Spolehlivou odpověď na otázku, jaké faktory působí na vzdělávací dráhy, může poskytnout pouze dlouhodobé sledování určité kohorty dětí procházejících školským systémem a monitorování důležitých bodů, ve kterých se realizují jejich plány a aspirace.

Tým pro výzkum sociální stratifikace při Sociologickém ústavu ČSAV disponuje panelem dětí a jejich rodičů, který byl založen na jaře roku 1989.³ Panel vznikl na základě výběru 121 osmých tříd základních škol v Praze, v Severočeském a v Jihočeském kraji.⁴ Celkem bylo vybráno 3719 žáků. V průběhu ledna 1989 87 % z vybraných žáků vyplnilo "Dotazník pro žáka" a na 86 % žáků se podařilo realizovat upravený Cattellův HSPQ osobnostní dotazník (informace z obou těchto instrumentů *současně* jsme získali od 78 % vybraných žáků). O každém z žáků byla navíc získána informace od třídního učitele (prospěch, vlastnosti, sklony, zájem rodičů atd.). V květnu a v červnu téhož roku bylo aplikován dotazník pro rodiče (návrstnost 73 %). Analytický soubor obsahující uvedené tři zdroje informací činí 2126 případů. V říjnu roku 1989 byl dětem, které vyplnily "Dotazník pro dítě" zaslán krátký dotazník, jehož cílem bylo zjistit, jak dítě uspělo v přijímacím řízení a kterou školu aktuálně navštěvuje. V květnu roku 1992 bylo na panelu rodičů dětí zkoumaných na jaře 1989 zahájeno opakované šetření, jehož cílem je mimo jiné poznání změn v životních strategiích rodin v průběhu transformace československé společnosti a zjištění změn v percepci role vzdělání

³) Detailní popis designu výzkumu a datového souboru "RODINA '89" je obsažen ve zprávě z první vlny šetření [Matějů, Tuček a Rezler 1992]. Zájemcům o bližší informaci tuto studii na žádost zašleme.

⁴) Školy byly vybírány kvótním výběrem tak, aby byla zachována proporcionalita zastoupení škol v městských a ve venkovských obcích, zastoupení škol v zemědělských a průmyslových oblastech a zastoupení normálních tříd a tříd s rozšířeným vyučováním matematiky nebo jazyků.

jako nástroje životního úspěchu. Se stejným cílem bude na jaře roku 1993 zahájeno opakované šetření dětí, které v tu dobu budou opouštět střední školy.

Proměnné ze šetření provedeného v roce 1989 vyjadřující vzdělanostní aspirace dětí pocházejí z "Dotazníku pro dítě". Pracujeme se dvěma variantami: ASP1 (1 = neaspiruje na žádnou střední školu, 2 = aspiruje na střední školu nebo na gymnázium) a ASP2 (1 = neaspiruje na střední školu, 2 = aspiruje na střední školu nebo gymnázium, nikoli však na vysokou školu, 3 = aspiruje na střední i vysokou školu).

Mentální schopnosti byly měřeny pomocí československé varianty Cattellova osobnostního dotazníku HSPQ [Cattell a Cattell 1968], kterou pro psychodiagnostické účely a pedagogicko-psychologické poradenství vytvořil tým československých psychologů [Balcar 1986]. Cattellův HSPQ-test měří takzvanou *krystalickou inteligenci*, tedy spíše zkušeností vypracovanou a ztvárněnou obecnou duševní schopnost než "fluidní" a převážně dědičně podmíněnou inteligenci. Vysoký skór dosažený v tomto testu tedy dobře predikuje nejen obecné mentální schopnosti, ale i schopnost absorbovat informace a učit se. Proto též obecně velmi dobře predikuje i školní úspěch (známky) a flexibilitu. Výsledky tohoto testu vykazují korelaci s výsledky získanými v samostatných IQ testech od 0,65 výše. V zájmu zvýšení reliability testu byl počet položek měřících "krystalickou inteligenci" zdvojnásoben (přidáním položek z formy A do formy B a naopak). Získaný hrubý skór krystalické inteligence byl přepočtem na tzv. steny normalizován vůči pohlaví a věku (proměnná IQNORM) a pro některé úlohy byl v souladu s doporučením autorů testu kategorizován pouze na tři hlavní stupně: podprůměrná inteligence (steny 1, 2 a 3), průměrná inteligence (steny 4, 5, 6 a 7) a nadprůměrná inteligence (steny 8, 9 a 10).⁵ V našem souboru byly tyto tři skupiny zastoupeny v následujících proporcích: podprůměrné IQ 13 %, průměrné IQ 63 %, nadprůměrné IQ 24 %.

Sociální původ byl konstruován z proměnných pocházejících z dotazníku pro rodiče. Kromě vzdělání matky (VZDM) a otce (VZDO) byly aplikovány další dva konstrukty: VZDR "vzdělanostní status rodiny" (nejvyšší dosažené vzdělání v generaci rodičů) a mezinárodní index sociálně-ekonomického statusu (ISEI), navržený autory Ganzeboom, De Graaf a Treiman [1992].

Analýzu dat jsme založili na logitových a zobecněných (vícehodnotových) logitových modelech s využitím polynomiálních kontrastů (pokud možno jen jejich lineární části) pro ordinální proměnné [Haberman 1979, Řehák a Řeháková 1992]. Tato metodika v první řadě umožňuje testovat komplexní hypotézy o složitě strukturovaných vlivech proměnných ordinálního charakteru na pravděpodobnost výskytu určitého jevu. V případě, že se podaří nalézt vyhovující model (odpovídající určité smysluplné hypotéze či výkladu), poskytují parametry tohoto modelu evidenci o síle prokázaných vztahů a o jejich vnitřní strukturovanosti.

Pro příslušné poměry aspirujících vůči neaspirujícím (šance), jsme v textu zvolili vyjádření $P(A/N)$. Pro odpovídající logity $\ln(P(A/N))$ jsme zavedli symbol

⁵) Vlastnosti použité míry a její normalizace jsou přehledně popsány v příručce k české variantě HSPQ testu [Balcar 1973].

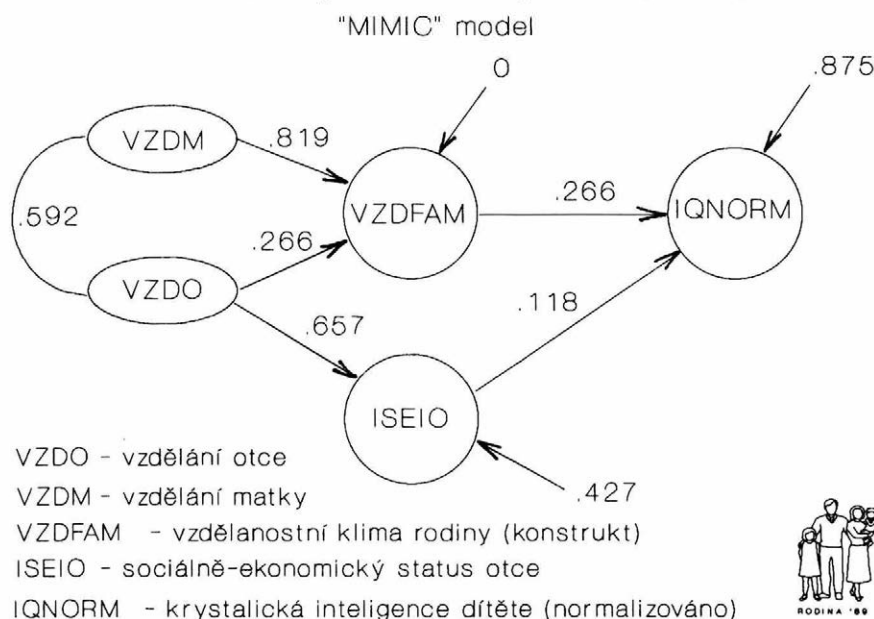
$L(A/N)$. $L(A/N) = 0$ právě když počet aspirujících je shodný s počtem neaspirujících, $L(A/N) > 0$ když počet aspirujících je větší než počet neaspirujících, $L(A/N) < 0$ když počet aspirujících je menší než počet neaspirujících.

4. Výsledky analýz

a) Sociální původ a mentální schopnosti

V prvním kroku analýzy jsme si položili otázku, do jaké míry jsou mentální schopnosti dítěte predikovány nejdůležitějšími charakteristikami sociálního původu, tj. vzděláním otce, vzděláním matky a sociálně ekonomickým statusem otce. Tento krok považujeme za nezbytný z několika důvodů. Předně, jak již bylo řečeno, v Československu nejsou k dispozici seriózní sociologické studie, které by se zabývaly vlivem různých aspektů sociálního původu na mentální schopnosti dětí, o jejichž výsledky bychom se mohli opřít. Za druhé, "krystalická inteligence" měřená HSPQ testem je podle autorů testu ve srovnání s jinými intelligenčními testy otevřenější vůči vlivům sociálního prostředí a citlivější na podmínky socializace. Z tohoto důvodu lze očekávat, že vliv vzdělání matky na krystalickou inteligenci bude silnější než vliv vzdělání otce.⁶

Diagram 1
Determinace krystalické inteligence (IQNORM)

⁶) Pokud jde o korelaci mezi IQ měřeným v raném věku a vzděláním otce, různé výzkumy ukazují, že se pohybuje v rozmezí od 0,20 do 0,40. Jencks [1972] dochází na základě porovnání mnoha studií k závěru, že skutečná hodnota této korelace osciluje okolo 0,30 [Jencks 1972: 323]. V našem výzkumu jsme naměřili korelaci 0,288 pro otce a 0,324 pro matku.

dokonce 8krát větší [$2,02 = \exp(1,7860 - 1,0801)$], $4,03 = \exp(0,9555 + 0,4385)$], $8,02 = \exp(-0,6505 + 2,7327)$]. Všechny uvedené závěry platí pro oba typy rodin.

Pokud jde o vliv vzdělanostního statusu rodiny, již základní model ukazuje, že je velmi silný, ačkoli v tomto modelu jsme byli nuceni pracovat se vzděláním kategorizovaným pouze na dvě skupiny (bez maturity, alespoň maturita). Při kontrole IQ a pohlaví dítěte je šance pro dítě z rodiny s vyšším vzděláním 5,1krát větší než pro dítě pocházející z rodiny s nižším vzdělanostním statusem [$5,1 = \exp(0,8121 + 0,8121)$].

Shrňme-li poznatky plynoucí ze základního modelu, můžeme říci:

- a) Vzdělanostní aspirace významně rostou s krystalickou inteligencí, a to markantněji u chlapců než u dívek.
- b) Vzdělanostní aspirace dívek jsou vyšší než vzdělanostní aspirace chlapců, rozdíl mezi nimi se však zmenšuje s růstem inteligence.
- c) Dítě z rodiny s vyšším vzdělanostním statusem aspiruje na střední školu signifikantně častěji než dítě stejného pohlaví a inteligence pocházející z rodiny s nižším vzdělanostním statusem.

c) Modely pro podsoubory:

Specifické efekty IQ a vzdělanostního původu podle pohlaví

Základní model ukázal, že působení mentálních schopností a sociálního původu na vzdělanostní aspirace není pro obě pohlaví univerzální. Z tohoto důvodu jsou další modely již stavěny pro podsoubory chlapců a dívek. Jelikož to vede ke zjednodušení modelů, lze do vícerozměrných třídění vstupovat s poněkud jemnějšími kategorizacemi vstupních proměnných.

V tabulce 2 a v grafu 1 jsou prezentovány výsledky logitové analýzy aspirací na jakýkoli typ střední školy ukončené maturitou zvláště pro chlapce a dívky. Vzdělanostní původ je ve srovnání se základním modelem zachycen jemnější kategorizací (oba rodiče bez maturity, alespoň jeden s maturitou, ale bez vysoké školy, alespoň jeden s vysokoškolským vzděláním).

Již skutečné (empirické) podíly aspirujících dětí v jednotlivých skupinách IQ a sociálního původu ukazují značný vliv pohlaví, silný přímý efekt sociálního původu a specifické působení IQ u chlapců a děvčat. Vezměme jen několik příkladů:

- a) *Podprůměrně* inteligentní chlapci z vysokoškolských rodin aspirují na maturitu zhruba osmkrát častěji než *podprůměrně* inteligentní chlapci z rodin nanejvýš vyučených rodičů. Dívky s *podprůměrnou* inteligencí pocházející z vysokoškolských rodin aspirují dokonce 20krát častěji na maturitu než *podprůměrně* inteligentní chlapci pocházející z rodin vyučených rodičů.
- b) Téměř všichni *nadprůměrně* inteligentní chlapci z vysokoškolských rodin aspirují na maturitu, stejně inteligentní chlapci z rodin nanejvýš vyučených aspirují na získání maturity zhruba z jedné poloviny. *Nadprůměrně* inteligentní *dívky* pocházející z rodin vyučených rodičů aspirují na získání maturity 1,4krát častěji

než stejně schopní *chlapci* pocházející z rodin se stejným vzdělanostním statusem.

Tabulka 2. Aspirace na střední školu podle IQ a vzdělanostního původu

Vzdělání rodičů	IQ	Procento aspirujících		Logit (asp./neasp.)	
		skutečné	odhadnuté	skutečný	odhadnutý
<i>Chlapci</i>					
bez maturity	-	3,2	2,3	-3,411	-3,772
maturity	0	21,1	23,0	-1,317	-1,211
	+	52,9	55,8	0,118	0,233
pouze maturita	-	4,4	5,7	-3,101	-2,813
maturity a vysoká škola	0	48,0	43,5	-0,080	-0,261
	+	77,9	76,5	1,261	1,180
pouze maturita	-	25,0	28,6	-1,100	-0,914
a vysoká škola	0	80,4	83,7	1,409	1,634
	+	96,1	95,6	3,192	3,077
<i>Dívky</i>					
bez maturity	-	20,0	19,6	-1,386	-1,415
maturity	0	52,4	52,0	0,097	0,079
	+	72,0	72,6	0,944	0,975
pouze maturita	-	46,3	46,3	-0,146	-0,151
maturity a vysoká škola	0	77,5	79,3	1,239	1,343
	+	91,2	90,4	2,335	2,239
pouze maturita	-	63,6	75,3	0,560	1,113
a vysoká škola	0	97,1	93,1	3,516	2,607
	+	95,1	97,1	2,958	3,506

Statistiky modelu:

Chlapci: $\chi^2 = 4,094$, $df = 5$, $p = 0,536$

Dívky: $\chi^2 = 5,023$, $df = 6$, $p = 0,541$

Logitový model, který dobře reprodukuje data podsouboru chlapců je:

$$L(A/N) = \ln(n_{ijA}/n_{ijN}) = -0,3153 + 2,0475x_i + 2,8229y_j - 0,4525z_j$$

kde $x_i = -0,6172$ pro VZDR = bez maturity, $-0,1543$ pro VZDR = pouze maturita, $0,7715$ pro VZDR = vysoká škola (tj. lineární složka polynomického kontrastu s metrikou 1, 2 a 4), y_j (resp. z_j) = $-0,7071$ ($0,4083$) pro IQNORM podprůměrné, 0 ($-0,8165$) pro IQNORM průměrné a $0,7071$ ($0,4083$) pro IQNORM nadprůměrné (tj. lineární a kvadratická složka polynomického kontrastu s metrikou 1, 2 a 3).

Z modelu plyne, že na poměry $P(A/N)$ působí významně jak IQ dítěte, tak vzdělanostní status rodiny, a to nezávisle na sobě. Vliv IQ je zvláště silný při přechodu od průměrného k podprůměrnému, kdy poměr šancí je $12,8$ [$= \exp(2,8229 \times 0,7071 + 0,4525 (0,8165 + 0,4083))$], zatímco při přechodu od

nadprůměrného k průměrnému je 4,2 [= exp(2,8229 x 0,7071 - 0,4525 (0,4083 + 0,8165))].¹⁰

Síla vlivu vzdělanostního statusu rodiny je poněkud slabší, i když stále velmi významná a uplatňuje se hlavně při přechodu od kategorie vzdělanostního statusu "pouze maturita" ke kategorii "vysoká škola", kdy poměr šancí je 6,7 [= exp(2,0475 (0,7715 + 0,1543))], zatímco při přechodu od "vyučení" k "maturitě" je 2,6 [= exp(2,0475 (-0,1543 + 0,6172))].

Ve shodě s očekáváním je model pro podsoubor dívek jiný a navíc jednodušší:

$$L(A/N) = \ln(n_{ijA}/n_{ijN}) = 1,1442 + 1,7883x_i + 1,7075y_j$$

kde $x_i = -0,7071$ pro VZDR = bez maturity, 0 pro VZDR = pouze maturita, 0,7071 pro VZDR = vysoká škola (tj. lineární složka polynomičského kontrastu s metrikou 1, 2 a 3), a $y_j = -0,7582$ pro IQNORM podprůměrné, 0,1166 pro IQNORM průměrné a 0,6415 pro IQNORM nadprůměrné (tj. lineární komponenta polynomičského kontrastu s metrikou 1, 6 a 9).

Vlivy inteligence a vzdělanostního statusu rodiny jsou opět silné a na sobě nezávislé a ve srovnání s předchozími případy vyrovnanější jak mezi sebou, tak uvnitř. Šance pro dívky s nadprůměrným IQ je 2,5krát větší než pro dívky s průměrným IQ, pro které je 4,5krát větší než pro dívky s podprůměrným IQ, což platí pro všechny typy rodin [2,5 = exp(1,7075 (0,6415 - 0,1166)), 4,5 = exp(1,7075 (0,1166 + 0,7582))]. Růst vzdělanostního statusu rodiny působí rovnoměrný a signifikantní růst šancí s rychlostí 3,5 [= exp(1,7883 x 0,7071)], a to pro každou úroveň IQ.

Graf 1 přehledně a souhrnně ukazuje skutečnost, že měřená inteligence i sociální původ působí na vzdělanostní aspirace mnohem ostřeji u chlapců než u dívek.

Aspirace ve skupině s nadprůměrným IQ: střední nebo i vysoká škola?

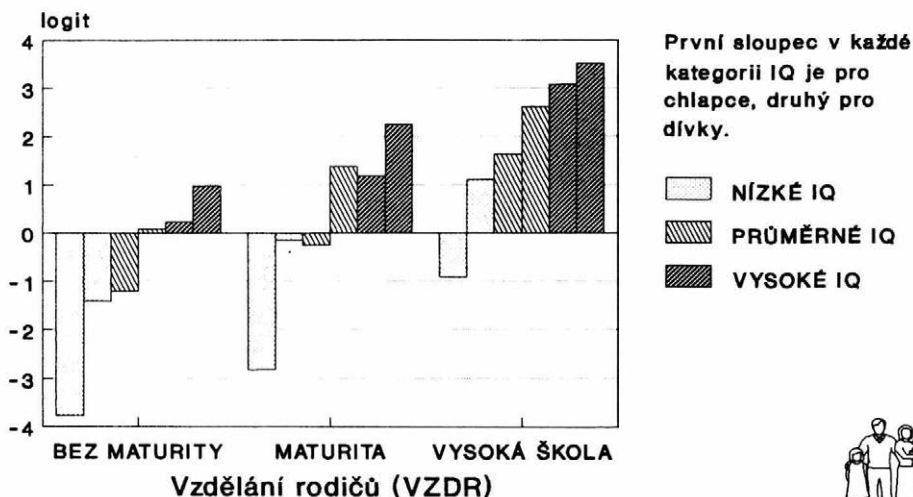
Jedním ze specifických cílů naší analýzy bylo zjistit, do jaké míry je přímý efekt vzdělanostního původu na vzdělanostní aspirace (a tedy i na vzdělanostní dráhy) příčinou nízké efektivity našeho školského systému pokud jde o využívání potencií ukrytých v lidském kapitálu. Vycházíme přitom z tvrzení autorů testu, že krystalická inteligence velmi dobře predikuje studijní úspěch.¹¹ Naším cílem není analyzovat všechny relevantní podmínky nezbytné k tomu, aby potenciální talent byl rozvinut a využit co nejvhodnějším vzděláním. Hlubší analýza tohoto problému by jistě vyžadovala aplikaci poměrně složitějšího modelu, který budeme mít možnost testovat později, jakmile budeme mít k dispozici data z dalších opakovaných šetření.

¹⁰ Tato čísla nemůžeme srovnávat s čísly z předchozího modelu, neboť zde pracujeme pouze se souborem chlapců a navíc vzdělanostní status rodiny je kategorizován jemněji.

¹¹ Balcar [1986] se odvolává na výsledky aplikace HSPQ v USA a uvádí, že krystalická inteligence zde predikuje školní úspěch dvaapůlkrát lépe než zodpovědnost.

Graf 1

Aspirace na středoškolské vzdělání podle IQ a vzdělání rodičů

Odhady z platných modelů.

Pracovně jsme skupinu "potenciálních studijních talentů" definovali jako skupinu s nadprůměrnou krystalickou inteligencí. Pro tuto skupinu jsme testovali "zobecněný" logitový model determinace aspirací, ve kterém jako závisle proměnná figurovala proměnná o třech kategoriích (NE = neaspiruje na střední školu, SŠ = aspiruje na střední školu, VŠ = aspiruje na vysokou školu a určitě má v plánu studovat na vysoké škole). Jako nezávisle proměnné do modelu opět vstoupily vzdělanostní původ a pohlaví.

Jako vždy již pohled na "empirické" podíly aspirujících (viz tabulka 3) dává představu u existujících rozdílů. Vezmeme-li v úvahu fakt, že se pohybujeme ve skupině s relativně vysokým IQ, jsou rozdíly mezi jednotlivými skupinami vzdělanostního původu překvapivě velké.

Rovnice modelu jsou:

$$L(A/N) = \ln(n_{ijS\check{S}}/n_{ijNE}) = 1,3769 + 1,5786x_i - 0,4747y_j$$

$$L(A/N) = \ln(n_{ijV\check{S}}/n_{ijS\check{S}}) = -0,7162 + 0,7059x_i + 0,2635y_j$$

kde $x_i = -0,7071$ pro VZDR = bez maturity, 0 pro VZDR = pouze maturita, 0,7071 pro VZDR = vysoká škola a $y_j = 1$ pro SEX = muž a -1 pro SEX = žena (tedy pro VZDR byla opět použita jen lineární část polynomického kontrastu s metrikou 1, 2 a 3).

Tabulka 3. Aspirace na střední školu a plány na studium na vysoké škole podle pohlaví a vzdělanostního původu. Pouze pro děti s nadprůměrným IQ

Vzdělání rodičů	Pohlaví	Skutečné procento			Odhadnutý logit	
		NE	SŠ	VŠ	SŠ/NE	VŠ/SŠ
bez	muž	47,1	33,3	19,6	-0,214	-0,952
maturity	žena	28,0	60,0	12,0	0,735	-1,478
pouze	muž	22,1	53,2	24,7	0,902	-0,452
maturita	žena	8,8	64,7	26,5	1,851	-0,981
vysoká	muž	3,9	44,7	51,3	2,018	0,047
škola	žena	4,9	59,3	35,8	2,969	-0,481

Statistiky modelu: $\chi^2 = 4,856$, $df = 6$, $p = 0,562$

Samotné parametry ukazují, že efekt sociálního původu je vyšší u aspirací týkajících se přechodu mezi základním a středním vzděláním (1,5786) než u plánů týkajících se přechodu od středního k vysokoškolskému vzdělání (0,7059). Dále je z nich patrné, že zatímco v prvním přechodu jsou aspirace dívek v převaze nad aspiracemi chlapců (-0,4747), u druhého přechodu je tomu právě naopak (0,2635).

Operace s poměry šancí ukázaly, že:

- Na střední školu aspirují dívky 2,6krát častěji než chlapci, a to bez ohledu na sociální původ [$2,6 = \exp(0,4747 \times 2)$].
- Přechod od střední k vysoké škole určitě plánují chlapci 1,7krát častěji než dívky, a to opět bez ohledu na sociální původ [$1,7 = \exp(0,2635 \times 2)$].
- Vzdělanostní původ působí mnohem silněji na aspirace omezené střední školou [faktor $3,1 = \exp(1,5786 \times 0,7071)$], v plánech na přechod od střední k vysoké škole přímý efekt vzdělanostního původu klesá [faktor $1,6 = \exp(0,7059 \times 0,7071)$].

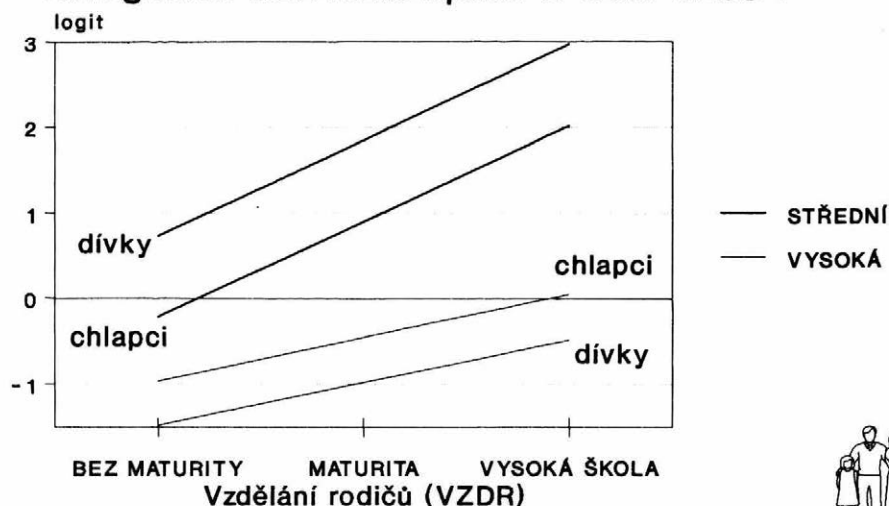
Tato skutečnost je přehledně zobrazena v grafu 2.

Jsme si pochopitelně vědomi, že rozdíly ve vzdělanostních aspiracích nelze vysvětlit pouze sociálním původem, inteligencí a pohlavím. Cílem naší analýzy však nebylo nalézt komplexní model determinace vzdělanostních aspirací. Šlo nám o to, učinit první krok ke specifikaci role přímého efektu sociálního původu při kontrole mentálních schopností.

Jedna z hlavních námitek proti příliš jednoduchému designu naší analýzy by mohla být, že v analýze determinant vzdělanostních aspirací nelze vynechat efekt lokality, resp. typu sídla. Tento efekt jsme skutečně prověřovali a došli jsme k dvěma závěrům. Předně je evidentní, že vliv velikosti sídla na utváření vzdělanostních aspirací je významný, ale ve srovnání s vlivem sociálního původu, pohlaví a mentálních schopností se jedná o efekt nejslabší. Důležitější je však zjištění, že efekt velikosti sídla není triviální či lineární. Ukázalo se totiž, že kontrolujeme-li všechny ostatní vlivy (původ, pohlaví, a IQ), pak vzdělanostní aspirace po ukončení základní školy jsou nejvyšší ve středně velkých městech (typ Litoměřice, Teplice, Prachovice, Tábor, atd.), nižší v Praze a v dalších velkých městech (České Budějovice, Ústí nad Labem), na konci stojí podle očekávání malá

Tab. 2

Aspirace na střední a vysokou školu
podle vzdělanosti rodičů a pohlaví dítěte

Odhad z platných modelů:

města a venkovské obce.¹² Vzhledem k tomu, že vysvětlení tohoto fenoménu rovněž není triviální (prolínají se podle našeho názoru zejména kulturní efekty s různým stupněm vyrovnanosti mezi nabídkou vzdělanostních příležitostí na jedné straně a absolutní hladinou vzdělanostních aspirací), rozhodli jsme se jím zabývat samostatně v jiné stati.

5. Diskuse k výsledkům analýzy

Řekli jsme na začátku, že debatu o školské politice a o vhodných opatřeních, jejichž cílem má být zvýšení efektivity školského systému jako celku, nelze vést seriózně, aniž alespoň v obrysech tušíme, do jakého prostředí tato opatření či rozsáhlejší změny zavádíme a jaký efekt od nich tedy můžeme očekávat.

Otázka, k jejímuž řešení jsme chtěli touto analýzou přispět, byla otázka síly přímého vlivu sociálního původu na vzdělanostní aspirace, které - jak jsme ukázali výše - jsou určujícím momentem vzdělanostních drah. Design analýzy se soustředil téměř výhradně na kontrast mezi přímým vlivem sociálního původu (reprezentovaného vzdělanostním statusem rodiny) a efektem měřené krystalické inteligence. Stavěli jsme tedy na v podstatě jednoduchém analytickém designu, jehož výsledky však podle našeho názoru mohou významně přispět k pochopení důsledků dosavadního fungování školského systému a postavení vzdělání na trhu

¹² Například v souboru průměrně inteligentních dětí při kontrole pohlaví dítěte a sociálního původu byla hladina aspirací (opět měřená poměrem aspirujících proti neaspirujícím) dvakrát větší u dětí ze středně velkého města než u dětí z Prahy nebo jiného velkého města (a 2,6krát větší ve srovnání s malým městem nebo venkovskou obcí).

práce. Naše analýza byla rovněž prvním krokem k nalezení odpovědi na otázku, do jaké míry školský systém a na něj navazující pracovní trh fungují v Československu jako "pumpa" [Herrnstein 1973], která tlačí potenciální talenty směrem k vyšším stupňům vzdělání a k odpovídajícím pozicím v profesním systému. Výsledky, ke kterým jsme aplikací tohoto designu analýzy dospěli, by rovněž měly umožnit pochopení případných důsledků různých forem pronikání tržních mechanismů do fungování školského systému a do financování vzdělání.

Pokud jde o vlivy různých aspektů vzdělanostního původu na krystalickou inteligenci, naše analýza jasně ukázala dominantní úlohu vzdělání matky. Je to zjištění zcela kompatibilní s rolí matky v socializačním procesu. Pokud jde o otázky týkající se formování vzdělanostních aspirací, analýza přinesla tři hlavní poznatky. Prvním je zjištění, že chlapci opouštějící základní školu potřebují pro vyjádření aspirací na získání maturity mnohem vyšší IQ než dívky. Druhým, neméně závažným poznatkem je to, že - obecně vzato - *přímý* efekt sociálního původu na vyjádřené aspirace je u nás zhruba stejně silný jako efekt mentálních schopností. Třetí poznatek, který je pro mnohé možná překvapující, je že u nadprůměrně inteligentních dětí je přímý efekt sociálního původu na vzdělanostní aspirace silnější v případě aspirací omezených střední školou (tedy dosažením maturity) než v případě aspirací na dosažení vysokoškolského vzdělání. Všechna uvedená zjištění si zaslouží pokus o interpretaci či alespoň komentář.

Zjištění, že při zhruba stejném IQ dívky aspirují mnohem častěji na získání maturity než chlapci, je mimo jiné výsledek "socialistické" školské politiky a celkové "feminizace" školství a výuky. Školská politika státního socialismu nevycházela z reálné poptávky po vzdělání, ale z možností absorbovat kvalifikaci a vzdělání ve výrazně stagnujícím pracovně profesním systému. To vedlo jednak k celkovému stlačování vzdělanostních aspirací, jednak k rozdělování limitovaného počtu míst na středních školách a gymnáziích ve prospěch dívek, pro které existovaly pracovní příležitosti v rostoucím administrativním aparátu, případně v obchodě a ve službách, zatímco typicky mužský segment pracovního trhu kvalifikačně a vzdělanostně stagnoval.¹³ Převaha aspirací dívek nad aspiracemi chlapců však podle našeho názoru byla nevyhnutelným důsledkem několika vzájemně spjatých faktorů a procesů: a) školské politiky, která si mimo jiné kladla za cíl vyrovnat vzdělanostní strukturu mužů a žen redistribucí omezených vzdělanostních příležitostí ve prospěch žen, b) dynamičtějšího vývoje požadavků na formální (středoškolské) vzdělání u profesí, ve kterých dominovaly ženy (administrativa) a c) určité "feminizace" způsobu výuky i kritérií uplatňovaných v hodnocení žáků (školní úspěch, tj. v první řadě známky, hodnocení a doporučení ke studiu, ve stále větší míře reflektoval ochotu a sklon pasivně absorbovat informace, svědomitost a pořádnost, submisivitu žáka atd., přičemž takové faktory jako intelektuální aktivita, tvořivost a určitý vzdor vůči autoritě se ve školním úspěchu zákonitě prosazovaly buď slaběji, nebo dokonce záporně).

¹³) Tento jev nebyl charakteristický pouze pro Československo, ale pro všechny země "východního bloku" (viz například [Heyns a Bialecki 1990]).

Vzájemnou souhrou těchto faktorů lze podle našeho názoru z podstatné části vysvětlit naše zjištění, že ve školním úspěchu na základní škole (tedy v jednom z hlavních kritérií výběru na střední školy) nakonec vítězily dívky nad chlapci, i to, proč dívkám - jak ukázala naše analýza - k vyšším aspiracím stačilo nižší IQ než chlapcům. Feminizace školství není tedy jevem měřitelným pouze poměrem mužů a žen mezi učiteli či mezi žáky, ale jevem mnohem hlubším, spočívajícím ve způsobu zacházení s informacemi, v percepce a směřování aktivity žáka, v pojetí výuky atd. Tato hlubší dimenze feminizace školství se nakonec nemůže neprojevit v korelaci mezi inteligencí, sklonem k submisivitě a k disciplíně na jedné straně a školním úspěchem na straně druhé.

Silný přímý efekt sociálního původu na vzdělanostní aspirace lze interpretovat jednak v kontextu teorie kulturního kapitálu [Bourdieu 1984, 1986], jednak jako důsledek "měkkosti" objektivních (univerzalistických) kritérií výběru, jejímž bezprostředním důsledkem je dostatek prostoru pro subjektivní (partikularistická) kritéria [Matějů 1992]. Je nepochybné, že vzdělanostní aspirace se formují v prvé řadě na základě odhadu vlastních schopností obstat v existující konkurenci. Je-li tato konkurence ostrá v důsledku omezeného počtu příležitostí a přitom "měkká", pokud jde o uplatňování objektivních kritérií (schopnosti), vítězí v ní přirozeně ti, kteří ve vzdělání vidí hodnotu a ti, kteří ovládají jemná pravidla hry. Rodiny s vyšším vzdělanostním a sociálním statusem jsou ve výhodě z obou hledisek: obecně je v těchto rodinách vzdělání chápáno jako kulturní statek a přitom tyto rodiny disponují instrumenty (včetně kulturního a sociálního kapitálu), které podstatně zvyšují naději na úspěch. Zvláštností společností, které mají v anamnéze desetiletí státního socialismu, je relativně nízká konzistence mezi dosaženým vzděláním a ekonomickým úspěchem [Večerník 1992]. Proto zde ve srovnání s většinou vyspělých průmyslových zemí není dosažení vysokého vzdělání chápáno jako klíčová "strategie" životního úspěchu, ale - jak ukázala jiná analýza dat z téhož výzkumu [Matějů 1992] - jako *pouze jedna* z řady alternativních strategií. Tím lze částečně vysvětlit nízkou hladinu vzdělanostních aspirací u relativně velmi nadaných dětí pocházejících z rodin s nižším vzdělanostním statusem. Relativní měkkostí kritérií výběru vůči potenciám intelektuálního výkonu lze naopak vysvětlit relativně velmi vysoké vzdělanostní aspirace u podprůměrně nadaných dětí pocházejících z rodin z vysokým vzdělanostním a sociálně-ekonomickým statusem.

Ze stejných předpokladů vycházíme i při interpretaci zjištění, že u nadprůměrně inteligentních dětí je přímý efekt sociálního původu na vzdělanostní aspirace silnější v případě aspirací omezených střední školou (tedy pouze dosažením maturity) než v případě aspirací na dosažení středoškolského vzdělání jako podmínky pokračování studia na vysoké škole. Silná motivace ke studiu na vysoké škole vyjádřená na konci osmé třídy základní školy¹⁴ je nepochybně výrazně spjata s vlastním odhadem schopností a se zřetelně definovanými životními plány, zatímco pouhé dosažení maturity může být chápáno jako "závazek" vůči přání

¹⁴) Připomínáme, že v otázce na plány studovat jednou na vysoké škole jsme brali v úvahu pouze odpovědi "rozhodně ano".

rodičů či jako "vhodné" či "očekávané" chování v rámci daného sociálního prostředí.

Jsou-li výše uvedené interpretace správné, pak pokračující nedostatek vzdělanostních příležitostí na středních školách a gymnáziích a kontinuita dosavadních principů výběru bude přispívat ke konzervaci a reprodukci zjištěných vzorců vzdělanostních aspirací. Lze také snadno odvodit, jak by distribuci vzdělanostních příležitostí ovlivnila jednoduchá implementace tržních principů: již dnes relativně silný přímý efekt sociálního původu na aspirace a dosažené vzdělání by spíše stoupl, než klesl. Stejně tak lze předvídat, že by to bylo spíše na úkor kvality a kompetence uchazečů než v její prospěch.

Otázkou tedy zůstává, zda sociálně-ekonomická transformace vyvolá zvýšení atraktivitu vzdělání jako nástroje životního úspěchu. Pokud ano, bylo by možné očekávat růst vzdělanostních aspirací zejména u jedinců s vysokou hladinou mentálních schopností, a to bez ohledu na sociální původ. Tyto změny v postavení vzdělání na trhu práce, pokud budou provázeny rozšiřováním spektra vzdělávacích příležitostí a se zvětšováním celkové flexibility školského systému, budou vyvolávat potřebu větší standardizace výběrových řízení a podstatného zvýšení jejich citlivosti vůči mentálním schopnostem žáků (vysoce standardizované vstupní testování mentálních schopností a průběžné testování obecné úrovně znalostí v průběhu studia). Teprve za těchto okolností lze podle našeho názoru uvažovat o podstatnějším otevírání školského systému tržním a hodnotovým mechanismům.

Jak ukazují výsledky naší analýzy, bez výše uvedených změn ve významu vzdělání v životních šancích a v ekonomickém úspěchu a bez podstatného "zpevnění" výběrových kritérií a jejich vysoké standardizace by improvizace směřující k větší "marketizaci" vzdělání mohly být značně riskantní, neboť růst přímého efektu sociálního původu, který by nepochybně způsobily, rozhodně není kompatibilní s posilováním univerzalizmu, a tudíž ani s růstem celkové náročnosti studia a kvality vzdělání.

PETR MATĚJŮ je vedoucím výzkumného týmu "Sociální stratifikace" v Sociologickém ústavu ČSAV. Od poloviny osmdesátých let se věnuje výzkumu sociálních a vzdělanostních nerovností a analýze profesní a vzdělanostní mobility. Publikoval řadu odborných statí k výše uvedeným tématům, a to jak doma, tak v zahraničí.

BLANKA ŘEHÁKOVÁ pracuje jako vědecká pracovnice v Sociologickém ústavu ČSAV, kde se podílí na výzkumech v týmu "Sociální stratifikace". Zaměřuje se zejména na metodologické problémy výzkumu sociální stratifikace.

Literatura

- Balcar, K. (R. B. Cattell, M. D. L. Cattell) 1986. *Osobnostní dotazník pro mládež - příručka*. II. propracované vydání. Bratislava: Psychodiagnostické a didaktické testy.
- Blau, P. M., O. D. Duncan 1967. *The American Occupational Structure*. New York: John Wiley.
- Boguszak, M., P. Matějů, J. L. Peschar 1990. "Educational Mobility in Czechoslovakia, Hungary and the Netherlands." In *Social Reproduction in Eastern and Western Europe: Comparative Analyses on Czechoslovakia, Hungary, the Netherlands and Poland*, ed. by J. L. Peschar. Nijmegen: Institute for Applied Social Sciences.

- Boudon, R. 1974. *Education, Inequality and Social Opportunity*. New York: Wiley.
- Bourdieu, P. 1984. *La distinction: critique sociale du jugement*. Paris: Édition de Minuit.
- Bourdieu, P. 1986. "The Forms of Capital." In *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ed. by J. G. Richardson. New York: Greenwood Press.
- Cattell, R. B., M. D. L. Cattell 1968. *Handbook for the High School Personality Questionnaire*. Champaign, IL: Institute for Personality and Ability Testing.
- Dronkers, J. 1983. "Have Inequalities in Educational Opportunity Changed in the Netherlands?" *The Netherlands Journal of Sociology* 19: 133-150.
- Dronkers, J., B. F. M. Bakker 1989. "Income Attainment in the Netherlands. A longitudinal study of the relationships for men between origins, education, marriage, occupation and family income." Pp. 183-200 in *Educational opportunities in the welfare state*, ed. by B. F. M. Bakker, J. Dronkers, G. W. Meijnen. Nijmegen: Instituut voor Toegepaste Sociale Wetenschappen.
- Duncan, O. D. 1968. "Ability and Achievement." *Eugenics Quarterly* 15: 1-11.
- Duncan, O. D., D. L. Featherman 1972. "Psychological and Cultural Factors in the Process of Occupational Achievement." *Social Science Research* 1972, pp. 121-145.
- Duncan, O. D., A. O. Haller, A. Portes 1968. "Peer Influences on Aspirations: A Reinterpretation." *American Journal of Sociology* 74: 119-137
- Duncan, O. D., D. L. Featherman, B. Duncan 1968. *Socioeconomic Background and Occupational Achievement: Extensions of a Basic Model, Final Report*. Washington, D.C.: U.S. Department of Health, Education, and Welfare, Office of Education, Bureau of Research.
- Duncan, O. D., D. L. Featherman, B. Duncan 1972. *Socioeconomic Background and Achievement*. New York: Seminar Press.
- Ganzeboom, H. B. G., P. M. De Graaf, D. J. Treiman 1992. "A Standard International Socio-Economic Index of Occupational Status." *Social Science Research*, 1992 (v tisku).
- Haberman, L. J. 1979. *Analysis of Qualitative Data*. New York: Academic Press.
- Hauser, R. M., D. L. Featherman 1976. *The Process of Stratification. Trends and Analyses*. New York: Academic Press.
- Hauser, R. M. 1971. *Socioeconomic Background and Educational Performance*. Washington, D.C.: The Arnold & Caroline Rose Monograph Series in Sociology.
- Hauser, R. M., W. H. Sewell 1976. *On The Effects of Families and Family Structure on Achievements*. Madison: CDE Working Paper 76-32.
- Hauser, R. M., W. H. Sewell 1984. *Family Effects in Simple Models of Education, Occupational Status and Earnings: Findings from the Wisconsin and Kalamazoo Studies*. Madison: CDE Working Paper, 84-29.
- Hauser, R. M., S. L. Tsai, W. H. Sewell 1983. "A Model of Stratification with Response Error in Social and Psychological Variables." *Sociology of Education* 56: 20-46.
- Herrnstein, R. J. 1973. *IQ and the Meritocracy*. London: Allen Lane.
- Heyns, B., I. Bialecki 1990. *Educational Inequalities in Postwar Poland*. Paper presented at the meeting of RC28, Madrid, July 9-13, 1990.
- Jencks, C. et al. 1972. *Inequality. A Reassessment of the Effect of Family and Schooling in America*. New York: Harper and Row.
- Matějů, P. 1990a. "Family Effect on Educational Attainment in Czechoslovakia, the Netherlands and Hungary." In *Social Reproduction in Eastern and Western Europe*:

- Comparative Analyses on Czechoslovakia, Hungary, the Netherlands and Poland*, ed. by J. L. Peschar. Nijmegen: Institute for Applied Social Sciences.
- Matějů, P. 1990b. *Who gains and who loses in a socialist redistribution. Educational Inequalities in Czechoslovakia*. Working Papers. Prague: Institute of Sociology.
- Matějů, P. 1991a. "Kde končí výzkum a začíná manipulace veřejného mínění?". *Alfa revue*, roč. 1, č. 4, s. 76-81.
- Matějů, P. 1991b. "Vzdělanostní stratifikace v Československu v komparativní perspektivě". *Sociologický časopis* 27: 319-346.
- Matějů, P. 1992. "Beyond Educational Stratification in Czechoslovakia." *Czechoslovak Sociological Review. English Edition*. 1/1992.
- Matějů, P., M. Tuček, L. Rezler 1992. *RODINA '89. Zdroje vzdělanostních nerovností. Úvodní studie a hlavní výsledky z první vlny šetření*. Sociologický ústav ČSAV. Interní edice.
- Olneck, M., J. Crouse 1979. "The IQ Meritocracy Reconsidered: Cognitive Skill and Adult Success in the United States." *American Journal of Education* 1979: 1-31.
- Olneck, M. R., D. B. Bills 1980. "What Makes Sammy Run? An Empirical Assessment of the Bowles-Gintis Correspondence Theory." *American Journal of Education* 1980: 27-61.
- Řehák, J., B. Řeháková 1992. "Logitové modely: analýza vlivu exogenních faktorů u kategorizovaných dat." *Sociologický časopis* 28: 84-102.
- Sewell, W. H., R. M. Hauser 1975. *Education, Occupation & Earnings*. New York: Academic Press.
- Sewell, W. H. 1961. "Social Class and Childhood Personality." *Sociometry* 24: 340-356.
- Sewell, W. H., R. M. Hauser 1972. "Causes and Consequences of Higher Education: Models of the Status Attainment Process." *American Journal of Agricultural Economics* 54: 851-861.
- Sewell, W. H., R. M. Hauser 1980. "The Wisconsin Longitudinal Study of Social and Psychological Factors in Aspirations and Achievement." Pp. 59-99 in *Research in Sociology of Education and Socialization, Vol. 1*, ed. by A. C. Kerckhoff. Greenwich, CT: JAI Press.
- Sewell, W. H., V. P. Shah 1967. "Socioeconomic Status, Intelligence, and the Attainment of Higher Education." *Sociology of Education* 40: 1-23.
- Sewell, W. H., V. P. Shah 1968. "Parents' Education and Children's Educational Aspirations and Achievements." *American Sociological Review* 33: 191-209.
- Sewell, W. H., A. O. Haller, A. Portes 1969. "The Educational and Early Occupational Attainment Process." *American Sociological Review* 34: 82-92.
- Sewell, W. H., A. O. Haller, G. W. Ohlendorf 1970. "The Educational and Early Occupational Status Attainment Process: Replication and Revision." *American Sociological Review* 35: 1014-1027.
- Sorokin, P. A. 1927. *Social and Cultural Mobility*. New York: Harper.
- Turner, R. H. 1960. "Sponsored and contest mobility and the school system." *American Sociological Review* 25: 855-867.
- Večerník, J. 1990. *Role of Education in the Differentiation of Earnings, Family Income and Consumption in Czechoslovakia*. Prague: Institute of Sociology, Czechoslovak Academy of Sciences, Working Papers.
- Večerník, J. 1991. "Earnings distribution in Czechoslovakia: Intertemporal changes and international comparison". *European Sociological Review* 7: 237-252.
- Young, M. 1958. *The Rise of the Meritocracy, 1870-2033: An Essay on Education and Equality*. London: Thames and Hudson.

Summary

This paper addresses the question of specific contributions of mental ability (IQ) and social background (education of parents) to the crystallization of high school and college aspirations of children attending the last class of the elementary school. General hypothesis is tested according to which "socialist" educational reforms, general deficit in educational opportunities in planned economies, specific admission policies (quota system, preferential admission policy, etc.), and - finally - general decline in the "economic" value of educational credentials well documented in several analyses of income differentiation have brought significant weakening to the role of mental ability (IQ) in educational aspirations, while - in contrast with the dominating ideology of the former communist regime - the direct effect of social background on educational aspirations and educational attainment remained rather strong.

The above hypothesis is tested on data from the first wave of the longitudinal study Family '89 carried out in the spring of 1989 on about 3 700 eighth graders (the last class of elementary school in Czechoslovakia) and their parents. Data both on children and their parents entered the analyses aiming to assess the net effects of gender, mental ability and educational background on educational aspirations.

In the first step a simple model of the determination of mental ability is tested (Diagram 1). The results show that the educational climate of a family depends much stronger on the mother's education than on the father's. However, on educational climate explains only 13 % of the variance in the mental ability of a child (measured by Cattell's HSPQ test).

Then several logit models are tested to assess specific contributions of educational background and mental ability to the educational aspirations of children. A baseline model shows that: a) the linear effect of mental ability is highly significant; b) this effect is stronger among boys than among girls; c) educational aspirations of girls are generally higher than aspirations of boys, but this difference tends to decrease with higher IQ; d) the net effect of educational background is strong and highly significant. Models tested separately for girls and boys show that the effects of IQ and educational background on secondary school aspirations are much stronger for boys than for girls (Figure 1). To evaluate potential losses of talents from lower social strata several models are tested for a group with the above average IQ. These models show that a) secondary school aspirations among girls with higher IQ are 2.6 times higher than among boys of a controlled educational background; b) aspirations for the transition from secondary school to college are 1.7 higher among boys than among girls; c) the net effect of educational background is higher for secondary school aspirations than for the desire to make a further step from secondary school to college (Figure 2).

Two principal conclusions are drawn. The direct effect of social background on educational aspirations was at least as strong as the direct effect of IQ, and that boys needed significantly higher IQ to express the same level of educational aspirations as girls.

Several interpretations are suggested for these results. Regarding the strong net effect of educational background, we find one of the explanations involves the operation of very limited educational opportunities and relatively weak criteria of admission. As for the differences between boys and girls, we suggest to take into account a strong feminization both of the school system and several occupational categories in which high school education has been prescribed. While for typical male blue-collar occupations, a lower vocational education was required.

Příspěvek k sociologii horníků a hornictví na Ostravsku

ŠTĚPÁN PROCHOVNÍK*

Vysoká škola báňská, Ostrava

A Contribution to the sociology of miners and the mining industry in the Ostrava region

Abstract: The study gives a description and diagnosis of miners and the mining industry in the region of Ostrava. It focuses on the types of labour and working sites within various mining enterprises and describes the basic professional groups and the pit (apprentice trainees, trained apprentices, temporary workers, stable miners, retired miners, operating technicians, office workers, specialists and managers) and their positions at the coal-mine. Certain aspects of social life and human relations in the mining industry are also analyzed. In this part of the study great attention is paid to problems concerning organization, the structure of functions, bureaucracy, the imposition of authority, the semi-military style of running the mine, conflicts within the enterprise and formal and social human relations.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 5: 636-648)

Úvod

V roce 1970 jsem jako bývalý sociolog nastoupil do zaměstnání na jednu ostravskou šachtu, kde jsem rok a půl pracoval ve funkci sociolog-psycholog a dalších 18 let ve funkci referent organizace. Výkon těchto profesí s celopodnikovou působností mi v počátečním období umožnil provádět dílčí sociologické výzkumy, sociometrická měření mezilidských vztahů v hornických kolektivech a v pozdějším období shromáždit značné množství původního materiálu o hornících a hornictví na Ostravsku. Uvedené prameny spolu s přímým zúčastněným pozorováním sociálního života a vztahů této v některých obdobích společensky významné sociální skupiny, jež spolu s hornickými důchodci představuje více jak sto tisíc a s rodinnými příslušníky kolem čtyř set tisíc občanů ostravského regionu, tvoří východisko předložené stati.

Stručná charakteristika pracovišť a prací na důlním podniku

Vývoj hornictví je ovlivňován především úrovní a změnami používané techniky a technologie a v důsledku těchto změn doprovázen neustálou atomizací pracovišť a prací. Dávno již minuly doby, kdy horník byl schopen vykonávat jakoukoli práci v podzemí a revírník řídit kterýkoli úsek pracovní činnosti. Z objektivního hlediska to souvisí s postupnou mechanizací a elektrizací (v ojedinělých případech s automatizací) hornictví. Ze subjektivního hlediska to souvisí s trvající absolutní neúčastí konkrétních majitelů na vlastnictví dolů, kteří by prováděli kontrolu efektivnosti řídicích procesů v nejširším slova smyslu. Tradiční tuhý centralismus

---

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. PhDr. Štěpán Prochovnick, CSc., katedra společenských věd, Vysoká škola báňská, tř. 17. listopadu, 708 33 Ostrava-Poruba.

v řízení dolů, stále ještě spojený s přerozdělováním hospodářských výsledků jednotlivých důlních podniků (bez ohledu na to, zda se jedná o koncern, státní podnik nebo akciovou společnost) a absence konkrétního vlastníka způsobují, že řídící pracovníci na všech úrovních prosazují tendence k dalšímu rozčleňování stávajících pracovišť a vytváření nových. Tyto tendence zpravidla nevedou k vyšší produktivitě práce, ale k rozměňování odpovědnosti a vytváření nových funkčních míst v socioprofesionální hierarchii, což vede k byrokratizaci a v dlouhodobém trendu k zhoršování poměru technicko-hospodářských pracovníků k dělníkům. Ten se v současné době v ostravsko-karvinském revíru pohybuje kolem 1:8 až 1:7.

Když jsem v roce 1986 na jednom středně velkém důlním podniku (asi 5 000 zaměstnanců) provedl inventarizaci všech pracovišť a prací, zjistil jsem, že v něm existuje přes 400 různých relativně samostatných dělnických pracovišť. Dělnické pracoviště chápu jako určité místo (dílna, důlní prostředí, vyhrazený prostor) vybavené výrobními prostředky, v němž dělníci pod vedením svých nadřízených plní specifické výrobní nebo obslužné úkoly.

Mezi nosná dělnická pracoviště na šachtě patří přípravy (ražba dlouhých důlních děl umožňující přístup k zásobám uhlí) a rubání (vlastní těžba uhlí). Pomocná pracoviště pak jsou důlní doprava, větrání, strojní vybavování, údržba a stovky dalších v dole a na povrchu. V minulém období byla hornická práce glorifikována a veřejnosti prezentována jako vysoce mechanizovaná a automatizovaná, takže mnohdy mezi nezasvěcenými vznikalo povědomí, že v podzemí již téměř nikdo nepracuje a uhlí se pomocí automatiky samo dere na povrch, odkud je pak distribuováno uživatelům.

Při inventarizaci pracovišť a prací jsem provedl jejich klasifikaci. Postupoval jsem podle následující škály:

1. ruční práce;
2. ruční práce s použitím nástrojů;
3. práce s používáním jednoduchých mechanismů;
4. práce s používáním složitých mechanismů;
5. práce s používáním složitých mechanismů s jednoduchými prvky automatizace;
6. částečně automatizované pracovní činnosti;
7. zcela automatizované pracovní činnosti.

Zjistil jsem, že 40 % dělnických pracovních činností tvoří výhradně ruční práce (práce s lopatou, kladivem, krumpáčem, přemisťování břemen, materiálu, práce s náradím), 16,5 % pracovních činností se uskutečňuje ruční prací s použitím nástrojů (jednoduchá zvedací zařízení, vrtačky, sbíječky, vozíky), 17,5 % pracovních činností se provádí pomocí jednoduchých mechanismů (vrátky, dopravníky, jednoduché stroje), 17,4 % pracovních činností se uskutečňuje při použití složitých mechanismů (pluhy, kombajny, strojovny, dopravní prostředky) a jen u 8,6 % pracovních činností na důlním podniku lze pozorovat využití jednoduchých prvků automatizace, částečné nebo plné automatizované pracovní činnosti.

V karvinské části revíru je situace na dělnických pracovištích s ohledem na příznivější hornicko-geologické podmínky (mocnější sloje), a tím i na možnosti

lepšího využití techniky v dole, poněkud modifikována ve prospěch mechanizovaných prací.

Mezi důlními a povrchovými pracovišti nejsou z hlediska úrovně používané techniky významnější rozdíly. Hlavní rozdíly spočívají v tom, že práce v podzemí jsou vykonávány ve velmi ztíženém pracovním prostředí a ztížených hygienických a bezpečnostních podmínkách (nedostatečné osvětlení, prašnost, vlhkost, silné proudění vzduchu, hluk, vibrace, škodlivé ovzduší). Asi 80 % dělníků pracuje v dole a asi 20 % na povrchu. Technická a úřednická pracoviště jsou dislokována v kancelářích. Pro provozní techniky jsou však kanceláře jen místa, kde při střídání směn zajišťují nejnutnější personální, organizační a administrativní úkony. Během směny kontrolují průběh pracovních činností na jim svěřených pracovištích.

Základní socioprofesionální skupiny na šachtě

Při analýze socioprofesionální struktury zaměstnanců důlního podniku můžeme stratifikovat tyto základní skupiny:

1. Horničtí učni a vyučenci

Ačkoli téměř nikde na světě nebyly zřízeny hornické učební obory, rozhodli na počátku padesátých let naši organizátoři hornictví o tom, že tomu tak bude u nás. Týmy náborářů a referentů s nebyvalou intenzitou vyhledávaly a získávaly v mnohopočetných rodinách a kulturně zaostalých oblastech budoucí žáky hornických internátních učilišť. V pozdějším období se nábor orientoval i na žáky zvláštních škol nebo žáky ukončující povinnou školní docházku v nižších ročnících základní školy, kteří neměli šanci umístit se v atraktivnějších učebních oborech. Náklady na nábor a vyučení jednoho horníka se pohybovaly kolem 200 tisíc Kčs.

Na konci 80. let se však prokázalo, že nemoci z povolání v hornictví se nejzřejměji projevují u těch pracovníků, kteří nastoupili do práce v podzemí v 18 letech svého věku, a proto výchova učňů hornických oborů byla zrušena a nahrazena systémem rekvalifikací.

Vyučenci se mezi sebou poměrně silně identifikují. Spojuje je společně prožitý život na internátech, kdy byli postrachem učitelů a vychovatelů a vědomí poměrně vysoké hornické kvalifikace. Po vysoké fluktuaci, ke které dochází u nich po vyučení, zakotvují na šachtě. Na důlním podniku mají poměrně vysokou prestiž a předáci a provozní technici je přednostně začleňují do přípravařských a rubáňových kolektivů.

2. Přečodní pracovníci

Tvoří na šachtě hlavní zdroj důlních pracovníků. Rekrutují se z řad těch, kteří se dostali do konfliktních vztahů v místě svého předchozího působení, kteří odchodem od rodiny řeší své narušené manželské vztahy, prohraný konflikt se zaměstnavatelem a společností, kteří se morálně nebo politicky či občansky zdiskreditovali v místě trvalého bydliště a v poslední době i z řad nezaměstnaných. Na šachtu přicházejí i mladí pracovníci, kteří touží vymanit se z rodinných pout a osamostatnit se v životě nebo toužící po fyzické práci a zvláštních pracovních podmínkách, v nichž pocit nebezpečí a jeho překonávání jim

přináší vnitřní uspokojení. V neposlední míře jsou to lidé, kteří ovlivnění představami o vysokých výdělcích v hornictví, chtějí realizovat své materiální tužby (auto, chata, rodinný domek). Práce na šachtě není cílem těchto pracovníků, ale jen prostředkem k řešení různých konfliktních vztahů. Proto přístup zkušených horníků a provozních techniků k přechodným pracovníkům nebyl nikdy dobrý. Vidí v nich "zlatokopy", kteří přišli na šachtu "narýžovat" peníze, pracovníky, na které není spolehnutí jak po stránce odborné (procházejí jen jednoměsíčním zaškolením), pracovní, tak i po stránce mravní (téměř čtvrtina z nich již byla odsouzena pro různé delikty). To vytváří určité sociální napětí, které se projevuje vzájemnou distancí těchto skupin. Tím, že přechodní pracovníci jsou začleňováni na různá pomocná pracoviště dle momentálních provozních potřeb, jejich sociální izolaci jenom prohlubuje. Jen v málo případech dochází k uspokojení jejich aspirací. Proto značná část přechodných pracovníků zakrátko po nástupu do zaměstnání začíná svévolně meškat směny a fluktuuje ještě před termínem ukončení pracovní smlouvy.

3. Stabilizovaní horníci

Rekrutují se z řad vyučenců a bývalých přechodných pracovníků, kteří prošli sítím adaptace v náročných pracovních a hygienických podmínkách a složitými sociálními vztahy, v nichž si našli své místo a životně zakotvili. Šachta jim zajistila bydlení, relativně vysoké výdělky, sociální jistoty, perspektivy růstu jejich postavení a prestiže na podniku, rozsáhlé rekreační možnosti a další materiální a sociální výhody typické pro hornictví. Oni zase po pracovních a životních zkušenostech mohli na šachtě uplatnit své dispozice, které by v jiných profesích nenašly takového ocenění: dobrý poměr k hrubé manuální práci, k práci s těžkými mechanismy, ochotu pracovat ve ztížených pracovních a hygienických podmínkách a ochotu každodenně riskovat své zdraví. Na každé šachtě je vytvořeno takové klima, že vůči těmto pracovníkům jsou ostatní pracovníci povinni zachovávat určitou vážnost a úctu. Panuje přesvědčení, že těžba uhlí, na níž jsou v konečném efektu závislé mzdy, platy a prémie všech pracovníků podniku, je zabezpečována především těmito pracovníky.

Postupně jak narůstá doba zaměstnání těchto horníků na šachtě, dochází k jejich určitému fyzickému a zdravotnímu opotřebování a naplnění přípustné prašné expozice a oni přecházejí z rubání a příprav či podobných exponovaných pracovišť do obslužných a zabezpečovacích činností v dole, kde práce již nejsou tak náročné na fyzické vypětí a probíhají v relativně lepších hygienických podmínkách. V tomto období jim klesá přímý výdělek, ale tento pokles je do značné míry eliminován vysokým věrnostním přídavkem a dalšími výhodami. V očích spolupracovníků a provozních techniků si uchovávají svou vysokou prestiž, vážnost a ohleduplnost. Mají v podniku určité postavení, které je všeobecně respektováno. S vyšším věkem se zkušenější horníci stále více identifikují se šachtou a očekávají od ní maximum výhod.

4. Povrchoví dělníci

Jsou to většinou pracovníci bydlící v blízkém okolí šachty a bývalí horníci vyřazení ze zdravotních důvodů z dolu, kteří pobírají částečný invalidní důchod

nebo jinou formu doplatků. Přeražení horníků z dolu na povrch je jimi chápáno jako určitá forma degradace a ztráta prestiže. Proto se s pracovní činností nijak neidentifikují. Povrchoví dělníci, vyjma některých vysoce odborných profesí, nepožívají na šachtě téměř žádnou vážnost. Stojí na periférii zájmů.

5. Předáci hornických kolektivů

V dole existuje velké množství odlehlých pracovišť, které vedení podniku není s to trvale obsadit řídicími technicko-hospodářskými pracovníky. Proto se na šachtách vžil systém řízení pracovních kolektivů pomocí předáků. Tito jsou sice evidenčně vedeni jako dělníci a funkčně jsou podřízeni revírníkům, ale zároveň sami operativně řídí pracovní kolektivy, průběh technologických procesů a organizaci práce na svém pracovišti. Se svým pracovním kolektivem jsou úzce spjati výší výdělků, která je odvislá od plnění výkonových norem a vzájemnými neformálními vazbami.

Role, kterou na šachtě sehrávají, je značně konfliktní. Jejich bytostným zájmem je, aby se identifikovali s pracovním kolektivem, což se projevuje nátlakem na nadřízené při přidělování pracovišť, strojů, mechanismů a materiálu a při zabezpečování maximálních výdělků pro sebe a kolektiv. Současně však musí čelit kritickým připomínkám z řad členů kolektivu, které se týkají organizace práce, přerozdělování mzdových prostředků v rámci kolektivu a mezilidských vztahů. V případě vyhrocení konfliktu předáka s představiteli vedení se členové kolektivu zpravidla jednoznačně staví na stranu předáka, zvláště když v pozadí stojí mzdové otázky. V takovém případě je kolektiv odhodlán jít i do divoké stávky a přerušením práce se domáhat svých požadavků.

Revírníci, jejich přímí nadřízení, jsou si vědomi značného vlivu předáků na horníky. Z obavy z možných konfliktů jim proto ochotně přepouštějí značnou část své pravomoci (personální výběr členů kolektivu, vyřizování technických, technologických, mzdových a organizačních záležitostí na štábních útvarech) a svých pozic plynoucích z hierarchie funkcí. Jimi pak předáci rozšiřují svou roli a skutečné pozice. Mnohdy až tak výrazně, že si v kolektivech vytvářejí svůj vlastní systém norem, odměn a trestů a vystupují z pozic neomezených vládců na pracovištích. Reálná socioprofesionální pozice předáků rubáňových a přípravářských kolektivů na šachtě je daleko vyšší než pozice středních technicko-hospodářských pracovníků.

6. Horničtí důchodci

Udrží se šachtou poměrně živý kontakt, který plyne jednak z tradic jejich dřívějšího úzce specializovaného pracovního zařazení a jednak z finančních a sociálních výhod plynoucích z jejich dřívějšího pracovního poměru a věrnosti šachtě (deputátní uhlí, možnost rekreace a dalších). Jsou organizováni v klubech důchodců, v jejichž čele stojí zpravidla bývalí technicko-hospodářští pracovníci, kteří důvěrně znají pracovní, organizační, ekonomické, ale i sociální aspekty fungování důlního podniku. Organizovaní důchodci tvoří 10-15 % stavu zaměstnanců jednotlivých dolů. Tato skupina nemá větší vliv na činnost důlního

podniku, ale představuje určitou potenciální nátlakovou skupinu, která může vystupovat společně s horníky.

7. Provozní technici

Zastávají funkce revírníků, mechaniků, vedoucích úseků, polí a provozů v dole a na povrchu pak funkce mistrů a vedoucích provozů. Jejich teoretické znalosti, s nimiž přišli na šachtu, byly postupně deklasovány přemírou operativy, zajišťováním základních potřeb pro plynulý provoz pracovišť, která řídí (materiál, nářadí, opravy mechanismů) a každodenním řešením kritických situací na pracovištích a nedostatků v oblasti bezpečnosti práce. Tyto ryze praktické činnosti, které nabývají až rutinního charakteru, jsou ještě doprovázeny vedením denní evidence pracovníků, rozdělením prací, kontrolou pracovišť a odbírkami práce.

Provozní technici sice přicházejí denně do kontaktu s dělníky, které řídí, ale rozlehlost pracovišť a vícesměnný provoz jim neumožňuje navazovat hlubší kontakty s podřízenými. Dělníci, kteří jsou v kolektivech řízení předáky, vystupují vůči provozním technikům jako vůči nositelům podnikového nátlaku. Podobný vztah k provozním technikům zaujímají i předáci. Za optimálních pracovních podmínek, kdy práce plyne víceméně samovolně, v souladu se stanovenou technologií a požadovaným výkonem, jsou provozní technici vedením dolu vysoce oceňováni jak platově, tak i prestižně. V tomto období stojí nejvýše v hierarchii technicko-hospodářských pracovníků na podniku. Avšak při rozkolísání výkonové křivky nebo v období souběhu negativních vlivů, v němž dochází k hluboké krizi v plnění výrobních úkolů či bezpečnosti práce, jsou skupinou, která bývá vedením podniku nejvíce postihována. U žádné jiné skupiny pracovníků nedochází v těchto krizových obdobích k tak vysoké mobilitě ve funkcích.

8. Úředníci

Mezi typické úředníky na šachtě patří sekretářky, písárky, evidentky, pokladní, účetní, statistici a někteří referenti štábních útvarů. Tato sociální skupina požívá z hlediska všech zaměstnanců šachty relativně nejnižší prestiž. Finančně je ohodnocena ještě méně než povrchoví dělníci.

Úředníci zajišťují stereotypní činnosti písemného rázu, které se jeví jak řídicím a provozním pracovníkům, tak i dělníkům bezvýznamné. Ve skutečnosti však zajišťování těchto činností předpokládá přesnou znalost nepřeberného množství vyhlášek, předpisů a nařízení, které tvoří rámec fungování sociálního systému šachty.

Úředníci tvoří relativně samostatnou skupinu, jejíž členové se identifikují navzájem. Při různých organizačních, ekonomických a politických změnách jsou první, do jejichž řad mívá různá opatření nadřízených s cílem minimalizovat jejich počet.

9. Technici štábních útvarů

Jsou to personalisté, právníci, ekonomové, technologové, projektanti, kontrolori, pracovníci organizace a řízení a další kategorie. Jsou to jednak odborníci se sklonem k teoretické práci, jednak bývalí provozní pracovníci, kteří ze

zdravotních důvodů byli přeřazeni na povrch nebo se neosvědčili v provozní praxi v dole. Vedením štábních útvarů bývají většinou pověřováni bývalí praktici, kdežto absolventi škol, kteří neprošli provozní praxí, vykonávají funkce referentů.

Technici štábních útvarů mají pocit, že jsou nejdůležitějšími pracovníky šachty a že jejich funkce nejsou patřičně doceněny. Pokud nezvládnou některé odborné problémy, přičítají to na vrub vedení podniku, které chybně koncipovalo úkoly. Vedení šachty má k této skupině do určité míry přezíravý vztah. Očekává od ní bezkonfliktní zajišťování technických, technologických, ekonomických a organizačních úkolů. Rovněž tak dělníci a provozní technici v nich vidí spíše úředníky než tvůrce koncepcí.

U štábních pracovníků existuje poměrně malý pohyb ve funkcích a pokud dochází ke změnám, tyto se dotýkají především vedoucích útvarů, kdežto řadoví štábní pracovníci mají pocit stability ve výkonu své funkce a jistoty v zaměstnání. Proto přechod provozních techniků do štábních útvarů je jimi hodnocen jako sociální vzestup, i když je doprovázen poklesem výdělku.

10. Vrcholové vedení šachty

K vrcholovému vedení šachty patří ředitel podniku, hlavní inženýr, náměstci ředitele a pokud je podnik členěn na závody, i vedoucí závodů. I když by ředitelé dolů měli především formulovat a uskutečňovat podnikovou politiku či filosofii, tuto činnost převážně přenechávají hlavním inženýrům (statutárním zástupcům) a sami se do značné míry zabývají operativou a každodenní kontrolou plnění těžebních úkolů.

Pozice ředitele šachty svou formální a mnohdy i neformální autoritou vysoce převyšuje pozice jiných příslušníků vrcholového vedení. Zatímco funkce hlavního inženýra, náměstků a vedoucích závodů jsou známy jen okruhu pracovníků útvarů, které řídí a kde uplatňují svůj bezprostřední vliv a pravomoc, funkce ředitele šachty se svým reálným vlivem dotýká všech zaměstnanců podniku. Všichni zaměstnanci šachty, když konfrontují své postavení, výši výdělku, platu či prémie s minulým obdobím, konfrontují zároveň osobnost ředitele s osobnostmi předchozích ředitelů. Pokud jsou příjmy zaměstnanců na vysoké úrovni, ředitel šachty je ctěn, uznáván a požívá vysoký prestiž. Ani případná vysoká úrazovost či jiné zjevné nedostatky nesnižují jeho autoritu a prestiž v očích veřejného mínění šachty a zase naopak v obdobích kumulace negativních vlivů na výrobu, kdy dochází k poklesu těžby a tedy ke snížení výdělku a prémie, se veřejné mínění šachty od ředitele rychle odklání. Při dlouhodobé výrobní a ekonomické krizi nabývají na intenzitě a stávají se přáním většiny zaměstnanců šachty. Ředitel se pak stává terčem pokoutních verbálních výpadů a pomluv. Průměrná životnost funkce ředitele šachty se pohybuje mezi pěti až deseti lety.

Sociální života a mezilidské vztahy

Účastník sociálního života na šachtě je v rozporu s všeobecně tradovanými představami o vysoké míře kolektivního a pospolitostního života překvapen značnými distancemi mezi jednotlivými socioprofesionálními skupinami a mezi jednotlivými funkcemi. Vysoká míra formalizace všech vztahů a důraz na

subordinaci v rámci funkční hierarchie ve značné míře odlišují sociální prostředí důlního podniku od sociálních vztahů typických pro jiná odvětví průmyslové činnosti. Tuto skutečnost lze pozorovat ve všech oblastech mezilidských vztahů.

1. Organizace, řízení a struktura funkcí

Organizace podniku bývá odvozena od charakteru pracovišť, úrovně techniky, způsobu používané technologie a teritoriálního rozmístění pracovišť. Teprve významné změny v technické a technologii by měly měnit stabilizovanou organizační strukturu. Na důlních podnicích se však stalo pravidlem, že aniž by docházelo k těmto změnám, již při dlících problémech, které narušují plynulé plnění výkonových norem a bezkonfliktní chod organizace, se přistupuje k organizačním zásahům. Neanalyzují se nedostatky v řízení a kvalitě řídicích pracovníků, ale tradičně se přesouvají celé organizační útvary do jiných organizačních struktur. Během jednoho roku můžeme na důlním podniku pozorovat v průměru tři i více organizačních změn. Tato dynamika organizační struktury ovlivňuje i strukturu funkcí, kdy každá její změna způsobuje vznik nových a zánik starých funkcí. Mnohdy dochází i k vytváření mezifunkcí, které jsou vkládány mezi stávající. Tak dochází k rozšiřování stupňů řízení a prodlužuje se jeho osa. Na důlních podnicích není zvláštností, že mezi ředitelem a dělníkem na konkrétním pracovišti existuje šest, sedm i osm mezistupňů řízení, čímž řídicí systém ztrácí na své operativnosti.

2. Rozvoj byrokracie

Pracovníci dělnických profesí se s byrokratickými metodami řízení na šachtě setkávají poměrně málo, jen při evidenci odpracované a neodpracované doby, odebrání materiálu a náradí ze skladu nebo při vyřizování náležitostí či pohledávek v kancelářích. Byrokratické metody řízení jsou doménou především technicko-hospodářských pracovníků. Jejich potenciální tvůrčí přístup je do značné míry limitován organizačními normami (statutem, organizačním řádem, funkčními schémata, popisy pracovních funkcí, odpovědnostním řádem, pracovním řádem, v minulosti kádrovým řádem, spisovým řádem, podpisovým řádem a pravidly vnitropodnikového řízení) a řídicími akty (příkazy, směrnice a sdělení) a dalšími opatřeními a nařízeními, které musí respektovat.

Tato přemíra formálních oficiálně stanovených norem jednání, které zdánlivě zajišťují fungování systému, pořádek, řád a konkrétní odpovědnost, ve skutečnosti ubíjí iniciativu, tvůrčí přístup a operativnost a je podhoubím pro rozvoj byrokratických metod řízení. Počátek jejich uplatňování v hornictví lze spatřovat jednak ve zvláštním charakteru hornické práce, kdy narušení kooperace, stanovených technologických postupů a bezpečnostních předpisů se může projevit nedozírnými škodami na majetku, výrobě i na ohrožení zdraví a životů pracovníků, jednak ve vývoji systému řízení důlních podniků, kdy nomenklaturou dosazování řídicí pracovníci šachet systematicky, administrativní cestou rozměňovali svou osobní odpovědnost a přenášeli ji na nižší, podřízené pracovníky.

3. Uplatňování autority

Na šachtě se u vyšších vedoucích pracovníků s přirozenou autoritou setkáváme poměrně málo. Ať už v horizontálních nebo vertikálních neformálních vztazích dochází spíše k zjevnému neuznávání schopnosti druhých, které mnohdy zachází až na hranici znevažování. Jen málokterí vyšší vedoucí pracovníci si dovedou v procesu řešení konfliktních, ale i běžných situací vytvořit bariéru proti osočování a verbálnímu napadání. To však neznamená, že by na šachtách byla nízká úroveň autority. Právě naopak. Jedná se však o autoritu funkční, která je doprovázena mocenskými atributy plynoucími ze zastávané pozice (styk s vyššími nadřízenými, okruh možností uplatňovat a prosazovat svůj vliv, pravomoc doporučovat, zamítat, rozhodovat, trestat a odměňovat). Na šachtách se postupně vytvořily takové tradice, že bez vážnějšího odporu je podřízenými dlouhodobě přijímána i funkční autorita opřená výhradně o negativní sankce a tito ji z obavy před dalšími postihy akceptují. Míra využívání či zneužívání funkční autority jednotlivými řídicími pracovníky je do určité míry ovlivněna i jejich charakterovými vlastnostmi. Ambiciózní a suverénní pracovníci mají tendenci ji až zneužívat, přesto však většinou dosahují solidních výsledků, což jim urychluje služební postup. Tito pracovníci bývají oporou prosperity dolu. Sestoupíme-li však v hierarchii funkcí dolů na nižší pozice, jsou vždy terčem nevybíravých útoků svých bývalých podřízených a dostávají se do sociální izolace.

4. Polovojsenský styl řízení šachty

Uplatňovaný styl řízení průmyslového podniku bývá odvozen od specifických podmínek výroby, tradic a používaných metod, které vnáší do řízení osobnost ředitele. Na šachtách se styly řízení modifikují především pod vlivem ředitele podniku, jehož metody jsou přejímány, kopírovány a uplatňovány v nižších řídicích strukturách.

Styl řízení šachty je objektivně ovlivňován následujícími specifickými okolnostmi:

- a) pracovní podmínky v podzemí jsou velmi náročné na dodržování technických a technologických předpisů. Jejich nedodržení vede k vážným výpadkům v těžbě a často představuje řadově miliónové ztráty v produkci;
- b) práce v podzemí je značně riziková a může být prováděna jen za přísného dodržování bezpečnostních předpisů. Dílčí porušování bezpečnostních předpisů vede k zvýšenému výskytu chorob z povolání a vysoké úrazovosti, závažnější porušení bezpečnostních předpisů může vést až k haváriím, při nichž mohou být ohroženy životy stovek pracovníků;
- c) většina důlních pracovníků nepřichází na šachtu s předsevzetím, že si zvolili životní povolání, ale s cílem dosáhnout vysokých výdělků, což specifickým způsobem modifikuje jejich vztah k práci. Jejich vysoká fluktuace způsobuje, že vždy čtvrtina důlních pracovníků má velmi nízkou kvalifikaci a není s to posoudit širší souvislosti vykonávané práce,
- d) provozní technici v dole na základě dlouhodobě tradované a vžitě řídicí praxe získali zkušenosti, že důlní pracoviště nejsou vhodným místem pro diskuse,

přesvědčování nebo benevolenci, ale forma příkazu a hrozba trestem jsou nejúčinnějšími prostředky k dosažení cílů.

Tyto okolnosti způsobují, že realizovaný styl řízení na šachtách stojí na polovojenských zásadách, které spočívají ve vynucené kázni. Polovojenský styl řízení se setrvačností přenáší i na povrchová pracoviště a do kanceláří úřednických a štábních útvarů.

Jako vše, co je nepatřičné (nepatří do řízení výrobního procesu), se časem, zpravidla po pěti až sedmi letech, přežívá a ztrácí na své razantnosti a úspěšnosti. Pracovníci, především provozní technici, nejsou již s to snášet krajní formy přímého či nepřímého nátlaku a rezignují na něj nebo hledají cesty, jak jej obcházet. Za těch okolností dochází ke krizi v řízení šachty, která je doprovázena vleklým snížením výroby a bývá pravidelně spojena s výměnou ředitele podniku. Nový ředitel se téměř vždy ve funkci prezentuje snahou o uplatnění demokratického stylu řízení, avšak tato snaha s ohledem na tradice a specifické podmínky řízení šachty se velmi brzy ukáže jako neúčinná, takže zakrátko opět přechází k autokratickému a polovojenskému stylu řízení. Avšak svou osobností, svými jedinečnými vlastnostmi a důrazem na některé nové či neobvyklé prvky a způsoby řízení bývá zpravidla akceptován.

5. Přenášení úkolů

Během totalitního období, které bylo mimo jiné doprovázeno i neúměrným rozšiřováním mezičlánků řízení, se vyvinul na šachtách zvláštní způsob komunikace v oblasti řízení. Je charakteristický svou převážně jednosměrnou orientací. Jde o komunikaci směrem shora dolů, která výrazně převládá a v níž se projevuje formulace úkolů a struktúrní požadavek na jejich plnění. Komunikace směrem zdola nahoru je omezována jen na formu hlášení o plnění úkolů, případně na předávání písemných analýz.

Předávání úkolů spočívá v tom, že tyto se přidělují striktně podle hierarchie funkcí a jsou pak přenášeny na nižší organizační útvary, případně na nižší funkce. Zpravidla tvůrčími pracovníky bývají ředitel podniku na jedné straně a referenti, revírníci, mechanici a ministři na straně druhé. Funkce vedoucích oddělení, odborů či vyšších útvarů nebo vedoucích úseků, polí, dílen, provozů, řešené problémy jen upravují, uhlazují a přizpůsobují různým, mnohdy i subjektivním okolnostem a potřebám.

6. Vnitropodnikové konflikty

Konflikty se projevují ve všech podnicích a institucích. V institucích však jejich řešení bývá tlumeno a pokud k němu dochází, děje se tak skrytě, většinou v rámci dílčích organizačních útvarů. V průmyslových podnicích vystupují vnitřní konflikty navenek častěji. Je to způsobeno tím, že pozice jejich aktérů jsou relativně nízké, takže zúčastněné strany v boji o své zájmy nemohou tolik ztratit. Řešení konfliktů v důlních podnicích má své specifikum. Spočívá v tom, že jejich vyjevení a průběh řešení se zakrátko stane veřejným tajemstvím většiny zaměstnanců šachty, kteří jejich řešení prožívají a verbálně se přiklánějí na tu či onu stranu. Mezi nejčastěji řešené konflikty patří;

- a) konflikty uvnitř pracovních kolektivů;
- b) mezi horníky a předáky;
- c) mezi horníky a provozními techniky;
- d) mezi důlními kolektivy a provozními techniky;
- e) mezi horníky a úředníky;
- f) uvnitř organizačních útvarů;
- g) mezi organizačními útvary;
- h) konflikty kompetenčního rázu.

Nejzávažnější konflikty jsou mezi důlními kolektivy a provozními techniky, jejichž příčiny spočívají zpravidla v nekvalitně odvedené práci kolektivem a v nízkých výdělcích, kdy nejsou kolektivu zohledněny zhoršené důlně geologické podmínky při odbírkách práce. Vedení šachty se vždy snaží o kompromisní řešení. Jen v ojedinělých případech dochází ze strany vedení k rozpuštění pracovního kolektivu nebo ze strany kolektivu k odmítnutí fárání, k divoké, zpravidla jen jednodenní stávce.

V současném období vystupují do popředí spíše konflikty horníků vůči představitelům státní správy, v nichž horníci bojují za zachování svých sociálních výhod. V těchto konfliktech zájmů představují nejaktivnější složku skupiny horníků s naplněnou expoziční dobou (ohrožení chorobou z povolání) a zdravotně postižení horníci.

7. Formální a pospolitostní vztahy

Pozorovateli zvenčí by se mohlo jevit, že důlní podniky plní své výrobní, ekonomické a sociální cíle především proto, že komplex všech vztahů je dokonale zorganizován a zformalizován. Ve skutečnosti je situace úplně jiná. Zformalizované vztahy znesnadňují řídicí činnosti ve všech oblastech. Proto převážná většina činností na horizontální úrovni, které vyžadují spolupráci a kooperaci nebo činností na nejnižších řídicích stupních se odehrává na bázi pospolitostních či neformálních vztahů a vazeb.

Ryze formální řídicí procesy se uskutečňují jen na úrovni vrcholového vedení šachty, kde se důsledně dodržují oficiální zásady a subordínace. Avšak čím více postupujeme ve funkční hierarchii směrem dolů, tím více v procesu spolupráce na jednotlivých úrovních řízení ubývá oficiálních vztahů a přibývá pospolitostních vazeb. Takže pracovní činnost horníků v podzemí se uskutečňuje již téměř zcela v oblasti přátelských a kamarádkých kontaktů, v nichž oficiální tvoří jen určitý rámec definovaný požadavkem na množství a kvalitu odvedené práce.

8. Vnitřní neformální struktura pracovních kolektivů

I když se v beletrii zdůrazňuje hloubka kamarádkých a přátelských vztahů v hornictví, přece jen různá sociometrická měření, která jsem prováděl, ukázala, že jejich intenzita není příliš vysoká. Způsobuje to jednak vysoká fluktuace horníků, kdy stále téměř jedna třetina kolektivu prodělává proces adaptace a sžívání se s kolektivem a jednak časté přemisťování pracovníků na různé pomocné práce. Významnou úlohu zde sehrává i tradičně již vytvořená distance mezi předáky a

kombajnéry či obsluhou panelu (řídí pohyb dobývacího mechanismu) na jedné straně a ostatními členy kolektivu na straně druhé.

Jádro pracovního kolektivu (asi 1/3 členů) bývá tvořeno zkušenými horníky s dlouhodobou stáží na podniku. Ve většině případů bývá hlavní předák kolektivu zároveň i jeho neformálním vůdcem. Uvnitř jádra kolektivu se projevují časté přátelské vazby a většina jádra kolektivu se úzce váže na směnové předáky a dále buď přímo nebo prostřednictvím nich na hlavního předáka. Další třetina kolektivu vytváří vzájemné vztahy mezi sebou, avšak jejich intenzita není nijak významná. Poslední třetina kolektivu bývá tvořena izolanty, kteří se sice snaží navázat kontakty s pozitivními osobnostmi v kolektivu, ale jejich snaha není opětována. V této skupině se též objevují i sociometricky zavržovaní jedinci (pracovníci svévolně meškající směny, pracovníci dosazení do kolektivu na základě známosti a nemístně sebevědomí jedinci). V hornických kolektivech se téměř nesetkáme s klikami, jež by prosazovaly specifické zájmy na úkor jiných členů kolektivu nebo skupinami, jejichž cílem by bylo škodit podniku či širší komunitě. Pokud se mezi horníky objeví deviantní tendence, vznikají na bázi kontaktů s asociálními nebo kriminálními živly na bytovnách nebo v restauracích.

Sociální struktura kolektivů technicko-hospodářských pracovníků (v útvech, odborech a odděleních) bývá značně členěná, a to především podle kancelářů, v nichž jsou dílčí pracovní činnosti a pracovníci dislokováni. Jen v ojedinělých případech bývá formální vedoucí i neformálním vůdcem. Tyto pracovní kolektivy bývají protkány vazbami a snahou ambiciózních pracovníků o získání vyšších pozic a tendencemi k vytváření klik.

Zvláštnosti v mezilidských vztazích a projevech

Některé projevy v mezilidských vztazích na šachtách jsou natolik specifické, že je nutno na ně poukázat. Mezi ně především patří:

1. Hluboké podceňování duševní práce a přeceňování práce manuální. Nositeli těchto postojů jsou především dělníci v dole a důlní provozní technici. Systematicky se však vrývají do povědomí celého osazenstva šachty.
2. Vědomí privilegií. Je natolik zakořeněné, že v povědomí horníků panuje přesvědčení, že jsou pilířem společnosti a veškeré ostatní činnosti se odvíjejí od jejich práce, která není doceněna. Proto preference hornictví a hornické práce by měla být dále rozšiřována. I tyto nálady jsou plně podporovány všemi pracovníky šachty, kteří s nimi projevují sounáležitost z potřeby, aby se tato privilegia přenášela i na ně.
3. Touha po sociální rovnosti. Jsou si vědomi toho, že relativně vysoké výdělky jsou s to jim zajistit poměrně vysoký životní standard. Avšak na každém kroku se setkávají s tím, že jejich finanční ocenění není v souladu s jejich skutečnou prestiží a sociálním statusem. Při vyřizování jakýchkoli náležitostí a stížností na různých institucích jsou odkazováni, přehlíženi a mnohdy i obcházeni. Většinou nejsou s to pochopit složitou byrokracii reálného života a rezignují.

Tyto skutečnosti vytvářejí zdroj potenciálního sociálního napětí mezi horníky a ostatní společností.

Závěr

V této stati jsem nemohl provést rozbor všech sociologických aspektů horníků a hornictví na Ostravsku. Dotýkám se jen některých. Záměrně nevyužívám sekundárních pramenů, výzkumných zpráv, které v minulosti k této problematice byly zpracovány, protože z dnešního zorného úhlu řešily mnohdy i pseudoproblémy. Záměrně jsem se též vyhnul kvantitativním analýzám.

Cílem této stati je podat plastický a nehodnotící obraz tohoto problému a poukázat na jeho specifické zvláštnosti. Jde o popisné diagnostickou práci, která by měla přispět k obrození a dalšímu rozvoji empirické sociologie u nás.

ŠTĚPÁN PROCHOVNÍK pracoval v roce 1969 jako docent sociologie na Vysoké škole báňské v Ostravě. Zabýval se životem přechodných pracovníků na Ostravsku a sociologickými problémy fluktuace pracovních sil. Z této oblasti publikoval řadu výzkumných prací. Pak dvacet let pracoval na OKR-Dole Staříč v různých referentských funkcích. V roce 1990 se vrátil na katedru společenských věd VŠB v Ostravě, kde vede ústav sociologie a psychologie.

Summary

Developments in engineering and technology have led the coal mining industry to the atomization of workplaces and labour. Long past are the times when a miner or a headmaster in the coalfield was competent in nearly all the working activities. The number of which, in any of auxiliary and fail-safe jobs has extended disproportionally. Despite of the unprecedented introduction of technology in the mining fields, mining still work consists mainly of manual labor (40 %), or actively connected with the use of simple instruments (16,5 %) or simple machinery (17,5 %). The ratio of economic-technical employees to workmen ranges from about 1:7 to 1:8.

From the sociological point of view the social system of a mining plants is influenced by the following fundamental social- professional groups: miner apprentices and trainees, temporary workers, stabilized miners, open cast workmen, foremen of working parties, miners-pensioners, operational technicians, clerks, staff-technicians and the top managership of the mining enterprise. This paper briefly addresses various characters and their mutual relations, and determines their rank in the socio-professional hierarchy of the mining plant.

Primary attention is paid to social life and to the interpersonal relations. Until now the literature has portrayed the idea of a high degree of collective spirit and the sociable life of the miners. In point of fact this is not the case. Instead, the conflicting factors of miscellaneous social relations come to the foreground. Social life in the coal-mining industry is being modified by the powerful dynamics of change in the domains of organization, management and the mobility in functions, by the development of bureaucracy, by the rigorous application of authority and by the semi-military style of management. These approaches still survive from the times of totalitarianism and, as the analyses reveal, they will dominate in the mining industry far into the future. Further more, attention is paid to the specific forms of communication, to the enumeration of the conflicts within the interior sphere of enterprises, to the formal and communal relations and to other specifics.

The paper is to be treated as an original work having a descriptive and diagnostic character.

K sociální stratifikaci v Československu 1991

PAVEL MACHONIN*

MILAN TUČEK*

Sociologický ústav ČSAV, Praha

Social stratification in Czechoslovakia 1991

Abstract: The results of the sociological survey *Social Transformation in Czechoslovakia* (October 1991) are reviewed from the angle of historical comparison with data from 1967 and 1984. The comparative purpose determines: the use of the multidimensional social status concept; the choice of the status-forming variables and the way of their operationalization; the focus on the individual social status of economically active males; and finally the application of correlation, factor and cluster-analyses as main methods of data organization. The correlation matrix shows a moderate rise of stratification as compared with the de-stratified society in 1984 (however not yet on the level of 1967) and the first signs of a de-totalitarization. By factor-analysis, for the first time an autonomous factor of individual total income level separated itself. The description of 11 relevant social groupings found out by cluster-analysis is presented. The explanatory force of the EGP class-scheme, of the International Socio-Economic Status Index and of the groupings based on cluster-analysis are compared. The latter explains most concretely and objectively the actual social reality of the present-date Czechoslovak society.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 5: 649-665)

1. Řešená úloha

Součástí projektu výzkumu transformace sociální struktury [Machonin, Matějů 1992] je i komparace sociálních struktur, především pak jejich stratifikačního rozměru, jak byly zachyceny empirickými výzkumy v letech 1967, 1978, 1984, 1991. Srovnávací řada má být doplněna dalším šetřením v roce 1993. Počátečním krokem realizace tohoto záměru byl první pokus o srovnání výsledků výzkumů 1967 a 1984 [Tuček 1992, Machonin 1992].

Původně se předpokládalo, že bude možné na něj plynule navázat dalším porovnáním s výsledky výzkumu sociální transformace ze září 1991, jenž byl uskutečněn jako výchozí fáze zmíněného projektu. Ukázalo se však, že by bylo obtížné vtěsnat do jedné stati poměrně obsáhlou informaci o výsledcích nového výzkumu a současně srovnání s předchozími šetřeními. Určitou úlohu sehrála i ta okolnost, že se ukázalo účelným revidovat programovací techniku aplikace

---

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: Doc. PhDr. Pavel Machonin, CSc., resp. Milan Tuček, CSc., Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel. (02) 235 89 68-71, l. 311, fax (02) 235 78 88, E-mail tucek@cspgas11.bitnet.

seskupovací analýzy použitou v prvním pokusu. To totiž znesnadňuje přímé srovnání dosud publikovaných výsledků uplatnění této metody na data z roku 1984 s výsledky za rok 1991.

Ani v této stati neřešíme proto komparativní úlohu jako celek, nýbrž si pro takové řešení teprve vytváříme předpoklady popisem a základní interpretací výsledků výzkumu sociální transformace z roku 1991. Srovnání s rokem 1967 a 1984 použijeme pouze jako opory při interpretaci korelačních a faktorových analýz.

Komparativní kontext, v němž jsme danou úlohu řešili, ovšem přesně vymezuje (a tudíž svým způsobem zužuje) pole, v němž se můžeme o postižení kontur sociální stratifikace v roce 1991 pokusit. Účely srovnání je předem dáno soustředění na teoretický koncept multidimenzionálního statusu [Lenski 1954, 1966; Machonin et al. 1969; Kolosi 1984; Róbert 1990; Machonin, Tuček 1992; Bornschier 1992], který se však snažíme právě v této stati aspoň částečně konfrontovat s přístupy jinými. Dnes již nerevidovatelnými postupy z roku 1967 jsou dány i výběr a základní způsob operacionalizace statusotvorných proměnných: soustředění na status individua, nikoli rodiny; vymezení zkoumaného souboru jako dospělé ekonomicky aktivní populace mužského pohlaví; použití korelační, faktorové a seskupovací analýzy jako základních metod organizace dat.

2. Použitá metodologie

Datová báze

Situaci československé společnosti v roce 1991 analyzujeme na základě dat z empirického šetření Transformace sociální struktury. Toto šetření uskutečnil jako součást širšího projektu výzkumu změn ve společnosti po roce 1989 [Machonin, Matějů 1992] Sociologický ústav ČSAV spolu s Ústavem sociálně politických věd FSV UK. Terénní fázi výzkumu realizovalo Středisko empirických výzkumů při SoÚ ČSAV (STEM) v září a říjnu 1991.

Výzkum byl proveden tazatelským způsobem na výběrovém souboru československé populace starší 18 let. Seznam šetřených osob byl získán z Registru obyvatelstva kombinací kvótního výběru (velikost místa bydliště) na prvním stupni a náhodným výběrem na druhém stupni. První krok výběru, výběr lokalit, vycházel z rozmístění tazatelské sítě STEM. Z této sítě bylo pro dané šetření aktivizováno kolem 500 tazatelů, kteří rovnoměrně a v proporcích odpovídajících velikostním skupinám obcí pokryli území bývalých krajů.

Konečný výběrový soubor zahrnuje 2849 osob. Návratnost šetření dosáhla asi 65 %. Následně bylo prověřeno, že věková struktura a zastoupení mužů a žen ve vyšetřném souboru odpovídá situaci v celém souboru vybraných jednotlivců a že tudíž nedošlo k vychýlení výběrového souboru pro nevyšetření jeho části z hlediska těchto základních charakteristik.

Pro komparační úlohu byl použit podsoubor ekonomicky aktivních mužů o rozsahu 863 respondentů.

Dotazník šetření byl velice rozsáhlý (350 položek) a zahrnoval mj. všechny obvykle zkoumané oblasti výzkumu sociální struktury. Podrobná informace -

číselník včetně rozložení původních i konstruovaných znaků - je k dispozici jako interní publikace SoÚ ČSAV [Dokumentace 1992].

Dat z výzkumu 1991 využili zatím členové řešitelského týmu k přípravě a publikaci několika dílčích studií.

Operacionalizace statusových proměnných

Východiskem analýz struktury československé společnosti v roce 1991 je multidimenzionální sociální status, který zahrnuje šest statusotvorných proměnných/dimenzí: složitost práce, vzdělání, podíl na moci, příjem, materiální aspekt životního způsobu, kulturní aspekt životního způsobu. Při jejich operacionalizaci jsme vycházeli z potřeby zajistit přímou srovnatelnost výsledků šetření s výsledky rozsáhlých statisticko-sociologických šetření sociální struktury z roku 1967, 1978 a 1984. V podstatě jsme řešili stejnou úlohu jako při vytvoření komparovatelné informace z datové báze za rok 1984 k údajům za rok 1967 [Tuček 1992], tj. vytvoření významově analogických statusotvorných dimenzí se shodnou metrikou (šestibodové pořadové škály).

V určitém smyslu jsme však byli v jednodušší situaci než v případě dat z roku 1984, protože jsme s komparativní úlohou počítali již v konstrukci dotazníku. Změněná společenská situace ovšem stejně přinesla natolik významné kvalitativní změny, že chápání některých oblastí sociální diferenciace společnosti muselo být pojato v určitém směru nově (týká se především podílu jednotlivce na moci), což se pochopitelně projevilo i v operacionalizaci příslušné statusotvorné proměnné.

Vzdělání:

Obvyklé čtyřstupňové členění základní, vyučení (a střední odborné), úplné střední všeobecné a odborné, vysokoškolské bylo převedeno do šestistupňové škály rozdělením stupně vyučení na dva stupně podle náročnosti učebního oboru a stupně úplné střední vzdělání podle náročnosti školy.

Složitost práce:

Šestibodová stupnice byla vytvořena skupinou čtyř nezávislých expertů způsobem analogickým tomu, který byl popsán v literatuře [Machonin et al. 1969; Petrusek 1990]. Stupnice složitosti byla aplikována na všechny profese z mezinárodní klasifikace ISCO (třímístný kód).

Podíl na moci:

Škála byla vytvořena váženou sumací z podílu na řízení spojeného s profesí (váha 2, určujícím znakem počet podřízených, zvlášť bylo uvažováno soukromé podnikání) a z dobrovolného podílu na politické moci (váha 1). Váhy odpovídají konstrukci z roku 1967. Podíl na politické moci je dán a) členstvím v zastupitelských orgánech všech úrovní, b) subjektivním zhodnocením míry účasti v politickém životě, v činnosti odborů, profesních a zájmových organizací, c) celkovým hodnocením vlastní možnosti ovlivnit veřejné záležitosti dotázaným. Jak v druhé, tak zejména v této poslední položce došlo ve srovnání s minulými šetřeními k značné proměně. Operacionalizace podílu na moci a řízení v letech

1967 a 1984 pochopitelně vycházela z klíčového významu postavení ve stranické funkční hierarchii, dále pak z významu funkcí zastávaných ve společenských organizacích a národních výborech. Neobsahuje žádné subjektivní hodnocení, nýbrž výlučně faktické údaje o členství a funkcích. Pro rok 1991 jsme se již při operacionalizaci této oblasti sociální diferenciace do konkrétní podoby otázek v dotazníku rozhodli, že vzhledem k neustálenosti politických struktur, nejasnosti významu členství v konkrétních stranách, nestejnému významu odborů v různých podnicích, nevyhraněnosti kompetence místních správ atd., existuje v dané chvíli jediná možnost zachycení pozice jednotlivce v této dimenzi, a to převážně pomocí "měkkých dat".

Z dané operacionalizace se v podstatě automaticky odvodila šestibodová škála sloučením několika málo četných kategorií v pásmu vyšších podílů na moci a řízení.

Příjem:

Celkový individuální měsíční čistý příjem ze všech zdrojů podle odhadu dotázaného.

Materiální aspekt životního způsobu:

Byl operacionalizován jako vážený součet frekvenčních škál vybavenosti bytu a domácnosti. Faktorová analýza určila z 16 položek skupiny předmětů podobného diferenciačního významu. Položkám reprezentujícím tyto skupiny byla připsána váha odrážející jejich diferenční sílu s přihlédnutím k jejich předpokládanému významu pro vertikální diferenciaci materiální úrovně domácnosti.

Kulturní aspekt životního způsobu:

Byl operacionalizován jako vážený součet frekvenčních škál různých aktivit volného času. Nejprve byla provedena faktorová analýza, která z celkového počtu 30 aktivit určila skupiny činností s podobným významem. Činnostem reprezentujícím tyto skupiny pak byla určena váha, která v určité míře odráží jejich diferenční sílu (podíl vyčerpané variance) s přihlédnutím k jejich předpokládanému významu pro vertikální kulturní diferenciaci.

U operacionalizací materiální a kulturní úrovně životního stylu, jejichž výsledkem byly mnohahodnotové kvazikardinální znaky, a u příjmové dimenze bylo třeba provést převod na šestibodovou pořadovou škálu. Po empirickém odzkoušení několika variant řešení byl zvolen model vycházející z představy, že diferenciace společnosti v daných dimenzích není rovnoměrná, ale že i zde existuje určitá úzká horní vrstva, širší střed, ale také poměrně četně zastoupená dolní vrstva ("hruškovité rozložení"). Na základě této modelové představy, které plně odpovídá distribuce složitosti práce a vzdělání, byly určeny dělicí hodnoty pro jednotlivé body pořadové škály.

Metoda analýzy

Klíčovým bodem analýzy je přechod od multidimenzionálního statusu jednotlivce - což je de facto uspořádaná šestice hodnot, kterých respondent nabývá v jednotlivých statusových dimenzích (číselný vektor) - ke struktuře výběrového

souboru tvořené skupinami respondentů s podobnými statusy. (V analýzách z roku 1967 se pracuje v tomto smyslu s tzv. taxony.) Metodou, která vlastně završuje celé úsilí spojené s vytvářením multidimenzionálního statusu, je logicky především seskupovací analýza (cluster analysis).¹

Pro naši úlohu a danou velikost výběrového souboru jsme našli vhodnou techniku v programovém vybavení SYSTAT. Je to procedura KMEANS, která vytváří co nejhomogennější seskupení na základě vícerozměrné euklidovské vzdálenosti s tím, že výpočetní proces probíhá v mnohonásobných iteračních krocích, přibližujících se k optimálnímu řešení (konkrétně byla použita předvolba 500 iterací).² Procedura vyžaduje předvolbu počtu požadovaných seskupení. Rozhodnutí, jaký počet skupin je pro daný výběrový soubor optimální, závisí na výzkumníkovi: kritériem je pochopitelně velikost a interpretovatelnost jednotlivých seskupení a smysluplnost celkové strukturace vzorku. V procesu analýz bylo vyzkoušeno několik variant: od 7 po 12 skupin. Jako nejvíce vyhovující bylo zvoleno řešení o 11 seskupeních, které dávalo informaci dostatečně konkrétní při dostatečné četnosti nejmenšího seskupení.

Po zařazení každého respondenta do určité skupiny se vypočítají hodnoty středů seskupení v jednotlivých seskupovacích charakteristikách, v našem případě v šesti statusotvorných znacích, které jsou podkladem pro jejich interpretaci. S přihlédnutím k výsledkům analýzy variance, k počtu výraznějších odchylek jednotlivých dimenzí od průměru i k věcnému charakteru odchylojících se škál se diskutuje konzistence, resp. inkonzistence vydělených seskupení. Zjištění průměrného postavení na všech šesti škálách pak umožňuje určitou hierarchizaci seskupení.

Kromě seskupovací analýzy se v rozboru z multidimenzionálních technik používá faktorová analýza: extrakce faktorů metodou hlavních komponent, rotace VARIMAX. Při hodnocení asociačních vazeb mezi analyzovanými charakteristikami se pro jejich statistické vyhodnocení využívá Pearsonův normalizovaný koeficient kontingence. Korelační vztahy se vyjadřují v hodnotách Spearmanova koeficientu pořadové korelace.

---

¹) Při velikostech souboru řádově kolem tisíce respondentů není možné aplikovat obvyklé techniky hierarchického seskupování (viz např. techniky procedury "CLUSTER" z programového vybavení SPSS). Na druhé straně procedura "QUICK CLUSTER" z SPSS, která byla použita při komparaci šetření z let 1967 a 1984 [Tuček 1992] a která při vytváření seskupení nepracuje s iteračními postupy, se po kritickém zhodnocení ukázala být příliš závislá na pořadí, v jakém jednotlivé případy (respondenti) vstupují do analýzy.

²) Při volbě procedury a zpracování výpočtů s autory stati spolupracoval prof. J. Lauber.

3. Vzájemné vztahy statusotvorných proměnných

Tabulka 1. Matice pořadových korelací dílčích statusů

	VZD	SP	MOC	PŘ	MŽS
KŽS	0,31	0,27	0,21	0,11	0,25
MŽS	0,35	0,25	0,25	0,24	
PŘ	0,20	0,17	0,28		
MOC	0,37	0,38			

Vysvětlení zkratk:

VZD - Vzdělání, SP - složitost práce,

MOC - index profesionálního a politického mocenského postavení,

PŘ - příjem, MŽS - materiální úroveň způsobu života,

KŽS - kulturní úroveň způsobu života.

K zhodnocení korelační matice je nezbytné využít komparativního prvku. I když existují určité věcné i formální rozdílnosti v operacionalizaci dílčích statusů pro rok 1967, 1984 (viz korelační matice zveřejněné v [Machonin 1992: 74]) a 1991, nejde podle našeho názoru o rozdílnosti tak významné, aby srovnání znemožnilo.

Především jsme se pokusili vyjádřit jednou statistickou charakteristikou míru statusové konzistence. Takovou charakteristikou může být např. procento variance vyčerpané první hlavní komponentou při komponentní analýze. Tato charakteristika nabývá pro matici 1967 (5 proměnných) hodnoty 59,9 %, pro matici 1984 (6 proměnných) 39,7 % a pro matici 1991 (6 proměnných) 47,1 %. Rozdíly jsou tak velké, že je možné míru statusové konzistence, tj. míru stratifikovanosti zkoumané populace v roce 1991 charakterizovat jako situovanou mezi vyšší hodnotou typickou pro rok 1967 a nižší hodnotou pro rok 1984. Situace v roce 1967 byla interpretována jako mírné převládnutí sociální stratifikace [Alan et al. 1990; Petrusek 1990] a situace v polovině osmdesátých let jako projev destratifikace společnosti [Machonin 1991, 1992; Matějů 1990]. Je tedy možné zjištění z roku 1991 v prvním přiblížení vyložit jako projev počátku historických posunů od antivýkonové destratifikace společnosti k obnovenému uplatňování stratifikačního principu struktury, které však prozatím nedosáhly plně ani úrovně někdejší předreformní fáze státně socialistické společnosti.

Detailní pohled na matici ukazuje především sílí vzájemné vztahy mezi vzděláním, složitostí práce, materiálními i kulturními aspekty životního stylu ve srovnání s rokem 1984. Avšak hodnoty korelačních koeficientů nedosáhly ani pro tyto vztahy dosud úrovně, jakou jsme zaznamenali v roce 1967. Mírný pokles hodnoty korelací mezi mocí na jedné straně a pracovní pozicí, formálním vzděláním, jakož i příjmem na straně druhé, bychom mohli interpretovat jako známku prvních kroků demokratizačních procesů stejně tak jako zvýšení korelace mocenské pozice a kulturnosti životního stylu ve smyslu počínajícího znovusmíření (nové) moci a kultury. Překvapující je naopak další úpadek role vzdělání a složitosti práce jako faktorů determinujících příjem dokonce pod úroveň roku 1984. Přes všechny možné výhrady týkající se spolehlivosti globálních odhadů

úrovně příjmů nám tento jev určitě říká něco podstatného o ztrátě iluze o rychlém a radikálním prosazování meritokratických principů sociální stratifikace, jež se zdála být tak logickým důsledkem zhroucení antimeritokratického systému druhé poloviny osmdesátých let.³ Rovněž korelace vzdělání s dalšími dvěma ukazateli materiálních kompenzací, tj. příjmem na hlavu a majetkem na hlavu, jsou velmi nízké (0,18, resp. 0,09), stejně jako obdobné korelace složitosti práce (0,17, resp. 0,13).

4. Faktory vnitřní struktury sociálního statusu

Hlubší vzhled do vnitřní struktury sociálního statusu umožňuje faktorová analýza, odvozená podobně jako v roce 1967 z matice pořadových korelací.

Struktura prvního faktoru podtrhuje dominantní roli vzdělání a složitosti práce v determinaci kulturnosti způsobu života, i když nikoli v té míře jako v roce 1967, a tím i současně obnovenou dominantní roli svazku těchto tří "kulturních" proměnných v komplexu stratifikačních vztahů. Projevuje se to ve zjevné spjatosti prvního faktoru s mocenskou diferenciací, v tomto případě těsnější než v roce 1967: demokratizující se moc se již z velké části spojuje se vzděláním, odborností a kulturností. "Kulturní faktor" je částečně spjat i s materiálním standardem způsobu života (na rozdíl od totální roztržky mezi kulturností a materiální úrovní v roce 1984 i na rozdíl od jejich ještě těsnějšího vztahu v roce 1967).

Tabulka 2. Výsledky faktorové analýzy matice korelací dílčích statusů (po rotaci metodou Varimax)

	Faktor 1	Faktor 2
VZD	<u>0,81</u>	0,24
SP	<u>0,78</u>	0,19
MOC	0,40	<u>0,56</u>
PŘ	-0,07	<u>0,90</u>
MŽS	0,37	<u>0,50</u>
KŽS	<u>0,66</u>	0,33
% vyčerpané variance	33,4	24,3

Vysvětlení zkratk:

VZD - Vzdělání, SP - složitost práce,

MOC - index profesionálního a politického mocenského postavení,

PŘ - příjem, MŽS - materiální úroveň způsobu života,

KŽS - kulturní úroveň způsobu života.

Existence druhého faktoru však odhaluje téměř nezávislé postavení individuálního příjmu, spjatého výrazně s mocenskou pozicí, tj. především s jejím profesionálním aspektem, jakož i s materiálním standardem. Takovou míru autonomnosti příjmové struktury jsme nezaznamenali ani v roce 1967, ani v roce 1984.

³) Výzkum byl uskutečněn ještě před úpravou platů v rozpočtové sféře, od níž se očekával částečný posun k lepšímu odměňování kvalifikované práce.

Toto zjištění je v souladu se speciální analýzou příjmové oblasti, která se opírá o několik výzkumů z počátku devadesátých let (včetně výzkumu sociální transformace) a konstatuje jednak pokračující nivelizační tendenci, jednak pokles úlohy vzdělání jako determinačního faktoru příjmové nivelizace diferenciací [Večerník 1992]. Jde o skutečnost tak významnou, že si zasluhuje poukaz aspoň na několik možných příčin jejího vzniku.

První z nich je obecně nízká (v mezinárodním srovnání) cena československé pracovní síly vůbec a kvalifikované zvláště a z toho vyplývající nízká úroveň průměrných pracovních příjmů, jež musí být nutně doplňovány z jiných zdrojů. S tím a s celou řadou historicky vzniklých okolností souvisí existence stále ještě silného rovnostářského až protizasluhového systému odměňování, který se u nás vyvinul v letech 1939-1989 a nadále se značnou silou a inercí, podporován navíc ještě protiinflační regulací mezd, působí v celé soustavě státních a družstevních podniků a institucí. V době výzkumu se v tomto směru uplatňovalo především intenzivní tlumení růstu platů v celé rozpočtové sféře. Podíl soukromého podnikání na tvorbě pracovních příjmů se svou zjevnou denivelizující tendencí byl v době sběru dat - a zůstává vlastně i dnes - nedostatečně rozsáhlý.

Beztak nízký diferencující vliv pracovních příjmů je ještě snižován značným podílem nepracovních, zejména sociálních příjmů na celkových příjmech obyvatelstva, ať už jde o důchody, přídavky na děti nebo různé vyrovnávací, popř. valorizační příspěvky. V nich se - zpravidla v úmyslné nebo možná i bezděčné snaze chránit "sociální síti" hlavně chudé nebo chudobou ohrožené - s velkou intenzitou uplatňují rovnostářské principy. To do jisté míry platí ani ne tak o sociální podpoře skutečně nezaměstnaných (která zatím u nás nehraje kvantitativně příliš významnou roli), jako spíše o preventivní snaze státních a družstevních podniků uchránit "své lidi" navzdory případným ekonomickým neúspěchům na trhu skrytou nezaměstnaností. Tento jev ovšem nutně dále posiluje rovnostářské tendence v odměňování. Vedle umělé a dlouhodobě vytvářených jednostranných odvětvových preferencí zděděných z minulosti hrají svou úlohu i jisté nahodilé kombinace již prosazených tržních kritérií s přetrvávajícími monopolními a byrokratickými principy ekonomického chování. Tak dochází k paradoxnímu rychlému růstu mezd na jedné straně ve finančnictví, na druhé straně např. v hutní výrobě.

V neposlední řadě platí i fakt, zjevný z následné seskupovací analýzy, že v období prudkých mocenských a vlastnických přeměn se nové vznikající elity (mocenské, ekonomické, zčásti však i kulturní) v jisté míře rekrutují i z lidí bez odpovídajícího formálního vzdělání poskytnutého předlistopadovým systémem, zvláště středoškoláků, a že naopak na sestupu do nižších vrstev je část lidí s vyšším vzděláním.

Všechny uvedené okolnosti přispívají k tomu, že v konkrétní situaci podzimu 1991 se mohl příjmový faktor vydělit jako silně autonomní vůči vzdělání, složitosti práce i kulturnosti způsobu života, závislý však zřejmě zčásti na mocenské diferenciaci a dále na jevech zcela oprávněně nezahrnutých do statusových charakteristik (věk, sociální příjmy související se strukturou rodin, zatím pouze vznikající nová diferenciací vlastnických sektorů, zděděný a právě aktualizovaný "politický, ekonomický, sociální a kulturní kapitál" [Bourdieu 1986] apod.).

Faktorová analýza nevedla na prvním, popř. na druhém místě k vydělení zvláštního mocenského faktoru, jako tomu bylo v roce 1984, popř. 1967. To svědčí o jistém poklesu možného významu této statusové dimenze jako jedné z klíčových stratifikačních dominant, což by vcelku odpovídalo probíhajícímu demokratizačnímu procesu.

5. Statusová seskupení

V soudobých empirických výzkumech sociální stratifikace a mobility převládají dva teoretické koncepty: koncept třídy [Erikson, Goldthorpe 1992; Wright 1985] a koncept sociálně ekonomického statusu [Ganzeboom, De Graaf, Treiman 1992]. Výzkumy inspirované prvním z nich usilují o to, aby prakticky beze zbytku zařadily každého zkoumaného jednotlivce podle jeho zaměstnání do předem daného klasifikačního schématu, přihlížejícího k vlastnickému postavení, úloze v řízení, pozici v dělbě práce na manuální/nemanuální a zemědělské/nezemědělské, popř. kvalifikaci apod. Výzkumy inspirované konceptem socio-ekonomického statusu zařazují každého jednotlivce podle jeho zaměstnání na kontinuální vertikální škále vytvořené buď - ve starší verzi - podle empiricky zjištěné průměrné prestiže povolání, nebo - ve verzi novější - podle empiricky zjištěné průměrné vazby na vzdělání a příjem. Přes všechny vzájemné rozdílnosti se oba přístupy shodují ve dvou věcech. Především akcentují výrazně pracovní ekonomické charakteristiky. Za druhé, mj. právě proto, dospívají k víceméně jednoznačnému zařazení jednotlivce do určité sociální třídy či vrstvy. Problém shodného či různého postavení člověka na několika paralelně existujících statusových škálách (konzistence/inkonzistence sociálního statusu) je zajímavě stejně málo jako problém seskupení lidí, kteří se nevejdou do jednoznačně určených sociálních tříd nebo vrstev.

V návaznosti na tradici z šedesátých let [Machonin et al. 1969, Wesolowski 1968] se z mnoha důvodů, z nichž nezbytnost dodržet metodologii výzkumu z roku 1967 je pouze jedním z méně důležitých, domníváme, že naše podmínky jsou příhodné spíše pro uplatnění třetího v úvahu připadajícího konceptu, tj. konceptu multidimenziálního sociálního statusu. Ten musí z povahy věci zahrnovat alespoň úroveň vzdělání, u ekonomicky aktivních nějak změřenou úroveň pracovní aktivity, mocenské postavení, příjem a úroveň způsobu života s tím, že může být rozšířen i o další charakteristiky. Při takovémto pojetí nejde o zařazení jednotlivce do předem daného schématu tříd či vrstev, nýbrž o nalezení sociálních seskupení jednotlivců se vzájemně se podobajícími statusovými vzorci, z nichž některé mohou být konzistentní, jiné pak inkonzistentní. Výzkum může, popř. nemusí, vést ke zjištění sociálních tříd nebo vrstev, také však ke zjištění řady přechodových seskupení inkonzistentního charakteru. Takováto klasifikace nemůže být základem mezinárodních porovnání ve stejném smyslu, jako je tomu u obou klasifikací ostatních, může však dát komplexnější a konkrétnější obraz skutečnosti té společnosti, jež je předmětem výzkumu.

Uplatnění techniky seskupovací analýzy popsané v metodologické části této stati jsme dospěli k následujícímu přehledu multidimenzionálně určených seskupení:

Tabulka 3. Přehled sociálních seskupení 1991 zjištěných seskupovací analýzou

Pořadí	% N	Průměr	Středová pozice seskupení na škále 1 - 6						Konzistence/ inkonzistence
		všech škál	VZD	SP	MOC	PŘ	MŽS	KŽS	
1.	6,0	2,30	1,3	2,3	1,7	2,2	2,9	3,4	K/I
2.	4,4	2,82	1,9	4,0	1,8	4,0	2,5	2,7	I
3.	6,8	3,33	1,6	2,8	4,7	4,7	3,8	2,4	I
4.	9,3	3,43	2,1	3,6	2,0	4,1	4,5	4,2	I
5.	4,4	3,52	1,7	4,4	5,0	3,1	3,0	3,9	I
6.	8,2	3,64	4,2	4,9	3,0	2,5	3,2	4,1	I
7.	6,7	3,93	3,9	4,0	3,4	4,7	4,5	2,2	K/I
8.	7,6	4,24	3,8	5,0	5,2	4,8	2,7	3,8	I
9.	12,9	4,49	4,3	5,1	5,5	3,2	4,8	4,1	K/I
10.	14,0	4,54	4,6	5,0	3,4	4,6	4,7	5,0	K/I
11.	19,7	5,14	4,6	5,1	5,7	5,1	5,2	5,1	K

Poznámka: Pozice 1 na škále = nejvyšší, 6 = nejnižší

Postupy zmíněné v druhé části článku vedly k rozlišení vypočtených seskupení na konzistentní (K), převážně konzistentní (K/I) a inkonzistentní (I). Z nich předběžně můžeme seskupení 11 považovat za základ dolní vrstvy či spíše třídy, seskupení 10 za její mírně odlišnou variantu. Seskupení 7 se jeví jako zárodek modernější podoby dolní střední vrstvy, zatímco seskupení 9 představuje spíše její podobu tradičtější, o něco bližší dolní třídě. Seskupení 1 reprezentuje strukturu soudobé horní vrstvy společnosti. Ostatní seskupení lze chápat jako inkonzistentní, patrně přechodová mezi dvěma vrstvami anebo historicky přechodná, tj. vyvíjející se z nějaké společenské vrstvy nebo její varianty, popř. v nějakou jinou vrstvu. (Mezera tohoto druhu je zjevná na místě, kde by měla existovat určitá horní střední vrstva.) Těmito úvahami lze vyjádřit konkrétněji obecnou představu o předpokládaném vývoji od destratifikované a současně v jisté míře i třídně polarizované společnosti poloviny osmdesátých let [Machonin 1991] k budoucí výrazněji stratifikované anebo třídní společnosti vynořující se v procesu transformace.

Struktura sociálních seskupení demonstruje současně přesněji i podobu kongruence/inkongruence různých statusových dimenzí, která byla zjištěna korelační a faktorovou analýzou. Na první pohled je zřejmé, že základním zdrojem statusové inkonzistence je příjmová dimenze.

6. Sociální vazby (determinace a efekty) diferenciacie podle sociálních seskupení

Významným ověřením sociální relevance diferenciacie podle sociálních seskupení daných statusovými vzorci je zjištění jejích vazeb na jiné, vůči ní nezávislé (determinující) proměnné a závislé proměnné (efekty). Poněvadž chceme srovnávat intenzitu těchto vazeb, pokud jde o diferenciaci podle statusových seskupení na jedné straně a třídní diferenciaci a diferenciaci podle sociálně ekonomického statusu na straně druhé, uvádíme v tabulce 4 v příloze hodnoty

kontingenčních koeficientů pro rozsáhlý výběr možných determinant a efektů sociálního postavení ve všech třech diferenciálních osách společnosti.

Nejprve ovšem musíme věnovat pozornost přímým vzájemným vztahům diferenciace podle seskupení a obou ostatních klasifikací sociální diferenciace v československých podmínkách na podzim 1991. Podkladem necht' jsou následující tabulky 5 a 6.

Tabulka 5. Sociální seskupení podle kategorií mezinárodního indexu sociálně ekonomického statusu (v %, Spearman corr. = 0,54, C_{norm} = 0,68)

Sesku- pení	Kategorie SES											Celkém
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	
1	<u>17,3</u>	<u>34,8</u>	<u>23,1</u>	7,7	11,5	1,9	1,9	0,0	0,0	1,9	1,9	100,0
2	2,6	5,3	<u>18,4</u>	<u>13,2</u>	5,3	<u>31,6</u>	7,9	2,6	5,3	5,3	2,6	100,0
3	<u>20,0</u>	<u>23,6</u>	7,3	<u>18,2</u>	<u>14,5</u>	1,8	1,8	0,0	7,3	5,5	0,0	100,0
4	5,0	6,3	<u>20,0</u>	<u>10,0</u>	<u>11,3</u>	<u>28,8</u>	2,5	1,3	10,0	2,5	1,3	100,0
5	5,3	7,9	7,9	<u>15,8</u>	7,9	<u>10,5</u>	0,0	7,9	<u>31,6</u>	2,6	2,6	100,0
6	0,0	0,0	4,2	4,2	4,2	4,2	7,0	11,3	<u>25,4</u>	<u>29,6</u>	9,9	100,0
7	0,0	3,4	0,0	1,7	6,9	6,9	<u>15,5</u>	8,6	<u>27,6</u>	15,5	13,8	100,0
8	0,0	0,0	1,5	1,5	3,0	3,0	<u>10,6</u>	<u>21,2</u>	<u>80,4</u>	18,2	10,6	100,0
9	0,0	0,0	0,9	2,7	1,8	2,7	<u>8,1</u>	<u>16,2</u>	<u>35,2</u>	15,3	<u>17,1</u>	100,0
10	0,0	0,0	1,7	4,1	4,1	0,0	7,4	<u>18,2</u>	<u>26,5</u>	<u>21,5</u>	<u>16,5</u>	100,0
11	0,0	0,0	0,6	3,0	4,1	0,6	3,0	<u>16,0</u>	<u>26,5</u>	<u>22,5</u>	<u>23,7</u>	100,0
Celkem	3,1	4,9	5,8	5,9	5,9	6,3	5,9	11,5	22,7	15,3	12,2	100,0

Tabulka 6. Sociální seskupení podle třídních kategorií v hlavním zaměstnání (v %, Spearman corr. = 0,58, C_{norm} = 0,70)

Sesku- pení	VO	NO	RN	S	VKM	KM	NM	ZM	Celkem
1	<u>69,3</u>	<u>25,0</u>	0,0	1,9	3,8	0,0	0,0	0,0	100,0
2	<u>18,4</u>	<u>26,3</u>	<u>18,4</u>	0,0	<u>29,0</u>	0,0	7,9	0,0	100,0
3	<u>30,5</u>	<u>54,2</u>	0,0	0,0	13,6	0,0	1,7	0,0	100,0
4	13,7	<u>34,9</u>	6,3	1,3	<u>36,2</u>	2,5	3,8	1,3	100,0
5	5,3	<u>23,7</u>	<u>21,1</u>	2,6	<u>21,1</u>	0,0	26,2	0,0	100,0
6	0,0	8,5	5,6	<u>8,5</u>	7,0	<u>40,8</u>	<u>28,2</u>	1,4	100,0
7	0,0	6,9	5,2	1,7	5,2	<u>48,3</u>	22,4	<u>10,3</u>	100,0
8	0,0	3,0	6,1	3,0	<u>18,2</u>	<u>39,4</u>	<u>25,8</u>	4,5	100,0
9	0,0	2,7	1,8	1,8	6,3	<u>49,6</u>	<u>34,2</u>	3,6	100,0
10	0,0	7,4	3,3	<u>4,1</u>	1,7	<u>47,9</u>	<u>27,3</u>	<u>8,3</u>	100,0
11	0,0	3,0	4,7	0,0	2,4	<u>49,0</u>	<u>30,2</u>	<u>10,7</u>	100,0
Celkem	8,6	14,0	5,2	2,2	10,5	32,6	21,9	5,0	100,0

Vysvětlivky: VO = vyšší odborníci, NO = nižší odborníci, RN = rutinní nemanuální, S = samostatní, VKM = vysoce kvalifikovaní manuální, KM = kvalifikovaní manuální, NM = nekvalifikovaní manuální, ZM = zemědělci manuální.

Jak je zřejmé z tabulky 5 (mj. z vysoké hodnoty koeficientu pořadové korelace), naše seskupení, seřazená podle průměrného postavení na šesti škálách statusových dimenzí, reflektují do značné míry hierarchii zaměstnání víceméně odpovídající mezinárodně platné klasifikaci sociálně ekonomického statusu, která přihlíží k vazbě zaměstnání na vzdělání a pracovní příjem. Souhrnné příjmy, které tvoří konstitutivní prvek naší klasifikace, jsou však u nás distribuovány jinak než pracovní příjmy ve vyspělých zemích. To spolu s řadou dalších inkongruencí mocenské pozice, obou aspektů životního stylu a v některých případech i vzdělání vůči vertikální hierarchii pracovních pozic (složitosti práce) způsobuje: a) relativní heterogenitu některých našich seskupení, pokud jde o sociálně ekonomický status (příznačné např. pro seskupení 2, 3, 4, 5), b) rozdělení co do zaměstnanecké hierarchie vzájemně podobných seskupení podle příjmu, popř. dalších statusových dimenzí, jako zvláštních kategorií, nežádka při změně hierarchie ve srovnání se zaměstnaneckým statutem (příznačné např. pro seskupení 1 a 3, 2 a 4, 8 a 9, 10 a 11). Klasifikace podle seskupení tedy na rozdíl od klasifikace podle sociálně ekonomického statusu jednak přizpůsobuje profesionální vertikálu našim příjmovým realitám, jednak přibráním dalších kritérií tuto vertikálu dále konkretizuje a částečně upravuje.

Jak je zřejmé z tabulky 6, promítá se tatáž logika i do vztahu k tzv. třídní klasifikaci zaměstnání. Zde se pak navíc názorně ukazuje, jak se v našich poměrech právě přibráním zřetel k mimopracovním dimenzím sociálního postavení relativizují tradiční hranice mezi vyšší a nižší odborností, ev. rutinní činností v nemanuálních profesích a mezi kvalifikovanými, nekvalifikovanými a zemědělskými činnostmi u nemanuálních zaměstnání. Další rozdíl pak představuje průnik vysoce kvalifikovaných manuálních profesí do statusově vyšších seskupení, který spolu s poklesem části nižších odborníků a rutinních nemanuálních pracovníků do nižších seskupení svědčí o prolomení sociálních bariér, které v tradičnějších společnostech oddělují "bílé" a "modré límečky".

Vrátíme se teď k problému porovnání intenzity vazeb všech tří klasifikací sociální hierarchie na další proměnné (tabulka 4 v příloze). Míra asociace tří porovnávaných způsobů klasifikace sociální diferenciace s dílčími indikátory sociálního statusu je samozřejmě přímým důsledkem jejich rozdílné konstrukce.

S úrovní vzdělání jsou sdruženy na víceméně shodné úrovni. Složitost práce, stejně jako mezinárodní index prestiže zaměstnání a patrně podobně i jiné vertikální klasifikace profesí, jsou spjaté těsněji s oběma proměnnými založenými na klasifikaci zaměstnání (i když rozdíl, zvláště u složitosti práce, není příliš velký). Výrazně vyšší asociace vůči mocenské a příjmové diferenciaci, materiální i kulturní úrovni životního stylu má v našich poměrech klasifikace podle sociálních seskupení, což se projevuje také i ve vyšší asociaci s řadou proměnných, jež nebyly do konstrukce multidimenzionálního statusu výslovně zahrnuty (počet podřízených, společensko-politická aktivita, všechny ukazatele životní úrovně včetně úrovně spotřeby, i ty, jež se vztahují k rodině apod.). Je tedy zřejmé, že klasifikace seskupení podle multidimenzionálního statusu za mírně nižší prediktivní sílu vůči zaměstnaneckému statusu získává ve srovnání s oběma mezinárodními klasifikacemi pro naše podmínky zřetelně vyšší prediktivní sílu vůči mocenské diferenciaci, příjmovým a majetkovým charakteristikám, životní úrovni a materiálním i kulturním aspektům životního stylu. V každém případě lze říci, že klasifikace podle sociálních seskupení v souladu se svým posláním a konstrukcí postihuje sociální status v jeho mnohodimenzionalitě mnohem přesněji a konkrétněji než klasifikace podle zaměstnání.

Pouze v případě soukromé podnikatelské aktivity a postoje k ní se zdají hodnoty kontingenčních koeficientů naznačovat, že třídní klasifikace ji vysvětluje poněkud lépe než klasifikace podle seskupení a značně lépe než sociálně ekonomický status. Tento drobný postřeh možná upozorňuje na budoucí růst významu třídní klasifikace v našich podmínkách.

Pokud jde o vliv determinačních faktorů, je zřejmé, že pracovní profesionální charakteristiky související s dělbou práce na manuální a nemanuální a podle skupin povolání odpovídajících sektorové a odvětvové (horizontální) dělbě práce a zřetelněji ovlivňují třídní a statusové zařazení než diferenciaci podle seskupení. Stupeň její determinovanosti z této strany však zůstává dosti vysoký. Pokud jde o determinace mimoekonomickými faktory biosociální, územní, sídelní, etnické a konfesní povahy, jsou naopak zřetelně významnější u diferenciaci podle seskupení. Zjištěná sociální seskupení jsou tedy pevněji zakotvena v celku současných horizontálních sociálních diferenciací a příslušnost k nim může zpětně lépe predikovat postavení jednotlivce v jejich soustavě.

Rovněž vazba příslušnosti k seskupením na vzorec intergenerační a intragenerační stability/mobility a historické stability/mobility za uplynulé dva roky radikálních změn je úctyhodně silná, i když nikoli jednoznačně těsnější než u dvou ostatních ukazatelů. Tato problematika však vyžaduje ještě speciální zkoumání. Zakotvenost v individuálních historických drahách prozrazuje také překvapivě významná vazba příslušnosti k sociálním seskupením na politickou aktivitu před listopadem 1989.

Také prediktivní síla vůči politickému chování a postojům k obecnějším společenským postojům je v případě sociálních seskupení o něco vyšší než u druhých dvou poněkud abstraktnějších klasifikací, i když, jak se o tom ještě zmíníme, není vliv sociálního postavení obecně prozatím příliš výrazný.

V celku vzato prozrazuje přehled asociací diferenciaci podle "vypočtených" multidimenzionálních sociálních seskupení všestrannou a konkrétní zakotvenost takto pojaté statusové diferenciaci nejen v komplexu dílčích statusotvorných vztahů, nýbrž také v komplexu jejich aktuálních i historicko-mobilitních determinant a projevů v oblasti chování i postojů. Nejde tedy o pouhý umělý konstrukt, nýbrž o klasifikační schéma s vysokým stupněm explanační mohutnosti vůči celku sociálního života, které při analýze podmínek naší konkrétní společnosti může úspěšně konkurovat schématům jiným.

K problému bližší sociální identifikace seskupení podle statusových vzorců se vrátíme v dalším článku.

Tabulková příloha

Tabulka 4. Přehled koeficientů kontingence pro vztahy mezi diferenciací podle seskupení tříd a sociálně ekonomického statusu a jinými proměnnými

Proměnná	Koeficient		
	Seskupení	EGP	ISEI
<i>Dílčí statusy</i>			
Vzdělání	0,70	0,69	0,67
Složitost práce	0,66	0,76	0,76
Moc	0,74	0,47	0,47
Příjem individuální	0,66	0,31	0,27
Materiální úroveň	0,64	0,35	0,35
Kulturní úroveň	0,65	0,33	0,36
<i>Jiné statusové ukazatele</i>			
Třídní zařazení EGP (8 kateg.)	0,70	-	0,84
Index sociálně ekonomického statusu mezinárodní (11 kateg.)	0,68	0,84	-
Index prestiže zaměstnání mezinárodní (6 kateg.)	0,62	0,79	0,79
<i>Statusové sebezaznění</i>			
Celkové	0,40	0,28	0,32
Profesionální (vlastní odhad prestiže)	0,29	0,24	0,25
Veřejný vliv	0,40	0,27	0,32
Příjem	0,38	0,22	0,23
Úroveň trávení volného času	0,33	0,22	0,25
<i>Biosociální charakteristiky</i>			
Struktura domácnosti	0,34	0,26	0,33
Věk dotázaného	0,33	0,25	0,30
<i>Územní, sídelní, etnické a konfesní charakteristiky</i>			
Republika	0,20	0,12	0,13
Národnost	0,23	0,17	0,18
Náboženské vyznání	0,31	0,22	0,25
Velikost obce bydliště	0,37	0,35	0,35
Prostředí bydliště	0,37	0,35	0,38
<i>Další profesně ekonomické charakteristiky</i>			
Skupiny povolání čs.	0,61	0,84	0,85
Skupiny povolání ISCO	0,66	0,83	0,79
Práce manuální/nemanuální, výrobní/nevýrobní	0,61	0,73	0,74
Počet podřízených	0,65	0,53	0,53
Soukromě podnikatelská aktivita a postoj k ní	0,39	0,43	0,36

pokračování tabulky

Proměnná	Koeficient		
	Seskupení	EGP	ISEI
<i>Ukazatele životní úrovně</i>			
Příjem na hlavu	0,38	0,29	0,29
Majetek na hlavu	0,29	0,24	0,28
Chudoba/bohatství domácnosti dle odhadu tazatele	0,41	0,30	0,32
Chudoba/zámožnost rodiny dle odhadu dotázaného	0,33	0,19	0,23
Problémy s rodinným rozpočtem	0,27	0,19	0,21
Finanční dostupnost potravin	0,29	0,19	0,25
Finanční dostupnost ošacení a obuvi	0,29	0,19	0,23
Finanční dostupnost bydlení, vybavení bytu a domácnosti	0,26	0,18	0,18
Finanční dostupnost zboží a služeb pro volný čas	0,29	0,19	0,20
<i>Politické chování a postoje</i>			
Účast v oficiální politice před 1989	0,34	0,27	0,28
Účast v neoficiální politice před 1989	0,23	0,12	0,18
Společensko-politická aktivita 1991	0,28	0,16	0,27
Sebezařazení na škále levice/pravice	0,23	0,21	0,26
<i>Mobilní dráhy dotázaného</i>			
Intergenerační stabilita/mobilita vzdělání	0,46	0,43	0,45
Intergenerační stabilita/mobilita složitosti práce	0,47	0,33	0,51
Intergenerační stabilita/mobilita postavení v řízení	0,57	0,45	0,45
Intragenerační stabilita/mobilita složitosti práce	0,47	0,50	0,50
Stabilita/mobilita 1989/1991 složitosti práce	0,57	0,62	0,57
Stabilita/mobilita 1989/1991 postavení v řízení	0,64	0,54	0,57
Stabilní/mobilní 1989/1991	0,19	0,13	0,16
<i>Postoje dotázaného</i>			
Souhrnná spokojenost s vývojem 1989/1991	0,19	0,13	0,16
Optimismus/pesimismus do budoucna	0,18	0,14	0,14
Hodnocení vývoje 1989/1991 z hlediska uplatňování sociální spravedlnosti	0,21	0,17	0,18
Odhad do budoucna z téhož hlediska	0,20	0,15	0,21
Obavy z nezaměstnanosti	0,24	0,16	0,21

PAVEL MACHONIN vedl v 60. letech tým zabývající se výzkumem sociální stratifikace a mobility československé společnosti, jehož terénní fáze proběhla koncem roku 1967 a základní analýza byla publikována v knize Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace. [1969]. Po nucené přestávce v období "normalizace" zahajuje po listopadu 1989 aktivity k znovuvybudování Ústavu sociálně politických věd Univerzity Karlovy, kde pracuje na problematice transformace sociální struktury Československa. Po roce 1989 publikoval práci Sociální struktura Československa v předvečer pražského jara 1968 a řadu článků v Sociologickém časopise [SČ 26: 129-145, 241-248, 326-330; SČ 27: 299-318, 666-669]. MILAN TUČEK je vědecký pracovník Sociologického ústavu ČSAV v Praze. Vzděláním matematik, vědeckou aprobací sociolog. Zabývá se metodologií sociologických výzkumů zejména pro potřeby komparace výsledků a komparativními výzkumy vůbec, metodami zpracování výsledků velkých sociologicko-statistických šetření, problémy sociálně třídní struktury a stratifikace společnosti.

Literatura

- Alan, J. et al. 1990. "Československá společnost po dvaceti letech." *Sociologický časopis* 26: 129-145.
- Bornschier, V., F. Keller 1992. *Convergence and Divergence in the Social Stratification and Mobility Patterns of Western Societies*. Příspěvek na zasedání RC 28 ISA. Trento.
- Bourdieu, P. 1986. "The Forms of Capital." In *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ed. by J. G. Richardson. New York: Greenwood Press.
- Dokumentace k datovému souboru Transformace sociální struktury 1992. Praha: SoÚ ČSAV.
- Erikson, R., J. H. Goldthorpe 1992. *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Oxford: Clarendon Press.
- Ganzeboom, H. B., P. M. De Graaf, D. J. Treiman 1992. "A Standard International Socio-Economic Index of Occupational Status." In *Social Science Research* (forthcoming).
- Kolosi, T. 1984. "Status and Stratification." In *Stratification and Inequalities*, ed. by R. Andorka, T. Kolosi. Budapest: ISS.
- Lenski, G. E. 1954. "Status Crystallization: A Non-Vertical Dimension of Social Status." *American Sociological Review* 19, No 4.
- Lenski, G. E. 1966. *Power and Privilege*. New York.
- Machonin, P. 1991. "Poznatkové, teoretické a metodologické předpoklady výzkumu transformace sociální struktury československé společnosti." *Sociologický časopis* 27: 299-318.
- Machonin, P. 1992. "Změnil se typ společenského uspořádání v letech 1967-1984?" *Sociologický časopis* 28: 73-83.
- Machonin, P. et al. 1969. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epona.
- Machonin, P., P. Matějů 1992. "Transformace sociální struktury československé společnosti. Projekt výzkumu." *Sociologický časopis* 28: 135-142.
- Machonin, P., M. Tuček 1992. *Historical Comparison of Social Stratification Types in Czechoslovakia 1967-1984-1991*. Příspěvek pro 1. evropskou sociologickou konferenci. Vídeň.
- Matějů, P. 1990. *Stratification System and Economy in the Period of Transition. Economic Aspects of "De-Stratification" in Former State Socialist Countries - the Case of Czechoslovakia*. Praha: SoÚ ČSAV
- Petrusek, M. 1990. "Sociální stratifikace československé společnosti 1967 (Resumé knihy "Československá společnost")." *Sociologický časopis* 26: 146-167.
- Róbert, P. 1990. "Status Inconsistency Theory and Social Mobility Analysis. Hungarian Evidence." In *Social Reproduction in Eastern and Western Europe*, ed. by J. L. Peschar. Groningen: OMO.
- Tuček, M. 1992. "Komparace výsledků šetření sociální struktury z roku 1967 a 1984." *Sociologický časopis* 28: 60-72.
- Večerník, J. 1992. *Vývoj mezd a příjmů domácností v období 1988-1991. Předběžná zpráva z nových výzkumů*. Praha: SoÚ ČSAV.
- Wesolowski, W. 1968. *Třídy, vrstvy a moc*. Praha: Svoboda.
- Wright, E. O. 1985. *Classes*. London: Verso.

Summary

In the article, the results of the sociological survey, *Social Transformation in Czechoslovakia* (October 1991) are analyzed from the angle of historical comparison using results from stratification surveys in 1967 and 1991. The comparative purpose determined: the use of the multidimensional social status concept (Lenski - Wesolowski - Machonin - Kolosi - Róbert); the choice of status-forming variables (education, complexity of work, power, income, material aspect of life-style, cultural aspect of life-style) and the way of their operationalization; the focus on the individual social status of economically active males; and finally the application of correlation, factor and cluster analyses as main methods of data organization. Among the methods the technique of non-hierarchical cluster-analysis with a sufficient number of iterations allowing stabilized results is emphasized.

The correlation matrix of the status-dimension shows a moderate rise of stratification as compared with the de-stratified society in 1984 (not yet on the level of 1967) and the first signs of the de-totalitarization as compared with the totalitarian past. By the factor analysis, for the first time in the three questionable situations, an autonomous factor of individual total income level separated itself. It is connected with the power position and material standard, but relatively independent from educational and occupational status. Possible reasons for this phenomenon, revealing the difficulties of meritocratization in the first period post-communist era, are analyzed.

The description of 11 relevant social groupings found out by cluster-analysis is presented. Grouping No 1 represents the actual face of the emerging upper stratum, grouping 7 and 9 represent the modern and traditional forms of lower middle stratum, groupings 11 and 10 represent two variants of the lower stratum or class. The other groupings are distinctly inconsistent.

The explanatory force of the EGP class scheme, of the International Socio-Economic Status Index, and of the differentiations according to the groupings based on cluster-analysis, are compared. Both international indices gave slightly better results in relation to the variables derived from occupation. Meanwhile the status-pattern groupings explain more concretely and objectively the whole social context of stratification including the attitudes and forms of behavior.

Změny v příjmové nerovnosti v letech 1988-1992

JIŘÍ VEČERNÍK*

Sociologický ústav ČSAV, Praha

Changes in income distribution in 1988-1992

Abstract: Recent changes in earnings and household income distributions are described on the basis of statistic reports from 1988 and sociological data from 1991-1992. It appears that an inequality in various indications has significantly increased. The lowest increase in inequality was found in household incomes, the middle in earnings and the greatest in per capita incomes. Though demographic factors remained the most significant, their weight has diminished. Returns to education have diminished as well. Before the new criteria will be established, difficulties in measuring the economic success of individuals and households on the changing labor market seem to surface. Within the definition of a family's financial situation, however, the particular pattern of a mainly demographic dependence of earnings and especially the household (or equivalent) income is probably being replaced by an economic pattern wherein the household's head's earnings has much more weight.

Sociologický časopis, 1992, Vol. 28 (No. 5: 666-684)

Socialistické Československo patřilo k nejnivelizovanějším zemím na světě. Patřilo však i k těm, kde rétorika okolo příjmové diferenciaci daleko převážila nad její skutečnou analýzou. Zatímco v Maďarsku či Polsku (a dokonce i v bývalém SSSR) se ekonomové a statistikové tomuto tématu věnovali velmi intenzívně, u nás jsme se z této strany s diskusí metod či problémů setkali méně často.¹ Většina analýz byla založena na vstupech poskytnutých statistickým úřadem, tj. na rozložení mezd podle odvětví či tabulkách rozložení příjmů na osobu, podle různých typů domácností. Avšak ani tyto analýzy nebyly příliš časté. Není náhodné, že skutečně vyčerpávající zpracování uvedených tabulek z hlediska časového a mezinárodního srovnání bude poskytnuto teprve nyní, a to navíc dvěma britskými ekonomy [Atkinson, Micklewright 1992]. Analýzy vycházející z podrobnějšího zpracování primárních statistických dat tak zůstaly v rukou ojedinělých a osamocených sociologů. Ještě méně byl režim nakloněn jiné než statistické evidenci ekonomické

---

*) Veškerou korespondenci posílejte na adresu: ing. Jiří Večerník, CSc., Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1, tel.: (02) 235 87 77, fax: (02) 235 78 88, E-mail: vecernik@cspgas11.bitnet.

1) Připomeňme jen namátkou práce J. Kordose za Polsko či O. Éltető za Maďarsko. U nás se otázek příjmové diferenciaci dotkli J. Vytlačil a J. Bezouška (známý tandem zakladatelů československých mikrocensů), spolu s nimi pak ekonometr J. Walter. S. Peca analyzoval v obsáhlé práci výsledky Mikrocensů 1958 a 1966 [Peca 1969]. Většina prací ovšem nezískala větší publicitu, protože zůstala v podobě výzkumných zpráv, jako např. analýzy kolektivů O. Knolla a F. Hajnoviče z bratislavského VÚSEI AR.

nerovnosti: pro šetření chudé populace (tzv. obyvatelstva v pásmu omezené spotřeby) připravené M. Hiršlem se nikdy nenašly finanční prostředky.²

Není tedy divu, že mnohé důležité otázky, pro něž by se našla odpověď v datech jinak velmi kvalitních příjmových šetření, zůstaly nezodpovězeny: 1. jaká byla diferenciací mezd a jak se v průběhu let "socialistické výstavby" měnila; 2. jaká byla diferenciací příjmů domácností a její dynamika; 3. jaká souvislost existovala mezi oběma typy diferenciací? Otevřeny však zůstaly i otázky jiné, pro které již dostupná evidence nestačila: 4. jaké byly příjmy z neformální ekonomiky (všech odstínů) a jakou roli v ekonomické nerovnosti občanů sehrála politická dimenze (tentokrát jen jedné jediné barvy) a jak byly obě korelovány s oficiálními příjmy; 5. jaká byla nerovnost majetku a jak byla sycena formálními a neformálními, ekonomickými a politickými zdroji? Zčásti již můžeme tyto otázky odkázat do péče historiků. Zčásti ovšem zůstávají živé i dnes, protože jakkoli pronikavé byly proběhlé změny v této oblasti, realita socialismu zůstává dosud zafixována v mnohých mechanismech distribuce i v myslích ekonomických aktérů. Navíc se tedy k uvedeným otázkám přidávají další: 6. jaké změny v ekonomické nerovnosti přinesl vývoj po listopadu 1989 a 7. byly tyto změny jen kvantitativní či zásadnější, kvalitativní povahy?

Zde se nejprve pokusíme stručně odpovědět na otázky zmíněné sub 1-3, a to na základě statistických příjmových šetření. Musíme pohříchu vynechat otázky uvedené sub 4 a 5, protože k nim žádná statistická evidence ani nemůže existovat, ty musí být předmětem kvalitativního výzkumu. Poté přejdeme k otázkám uvedeným sub 6 a 7 a pokusíme se naznačit vývojové směry na základě našich výzkumů "Ekonomických očekávání a postojů" z let 1991-1992.

1. Vývoj do roku 1988: změny zdánlivé a skutečné

Upevňování komunistické moci bylo doprovázeno nivelizací mezd a prosazením povinné zaměstnanosti. Skutečně revoluční období těchto změn, tj. přelom 40. a 50. let (i když některé začaly již dříve), není ve statistice skoro zachyceno. Bohužel ani pro předválečné období nemáme kvalitní údaje: pro diferenciaci mezd lze použít jen informace o pojištěných mzdách (tj. evidovaných zaměstnanecskou a dělnickou pojišťovnou) a pro diferenciaci příjmů domácností disponujeme jen velmi nereprezentativními rodinnými účty. Teprve na konci 50. let počíná řada kvalitních statistických šetření, tj. na jedné straně šetření mezd na základě povinného výkazu podniků, na druhé straně mikrocensová šetření zachycující příjmy a vybavení domácností na zpravidla na jedno- až dvouprocentním výběru domácností. V nich je tedy zachycen stav po hlavním společenském otřesu, kdy další změny nebyly již nijak pronikavé. Ekonomická situace domácností byla od počátku 60. let opřena o jejich co možná plné zapojení dospělých členů a pouze míra této aktivity byla hlavním zdrojem rozdílů. Vezměme však uvedené otázky trochu po pořádku.

Pokud jde o mzdové rozdíly, již vícekrát jsme ukázali (např. [Večerník 1986]), že období 1959-1988 (pro které máme kontinuitní statistickou evidenci) bylo

---

²) O projektu a výsledcích pilotáže informuje studie [Malická, Hiršl, Břešťovská 1983].

obdobím jejich pozoruhodné a ve světě zřejmě ojedinělé stability. Na Západě se mzdové rozpětí mění s nestejnou dynamikou ekonomických sektorů (jež rozdíly posiluje) a sociálními intervencemi do mezd (jež přispívá k jejich zmenšování). Také v komunistických zemích existoval určitý tlak na zvětšení rozdílů v zájmu "posílení motivační funkce mzdy". I když šlo více o rétoriku než skutečnost (v tomto směru se projevila obrovská sociální inerce), k určitým výkyvům mohlo dojít. Důležitějším zdrojem však bylo zavedení a zvyšování minimální mzdy (v bývalém SSSR či v Bulharsku), které periodicky stahovalo mzdové rozpětí. V komunistickém Československu nikdy minimální mzda zavedena nebyla a občasné pokusy o větší diferenciaci se projevily jen u nejvyšší kategorie odměňovaných. V podstatě však zůstala mzdová diferenciaci neměnná.³

Stabilita mzdové distribuce však nevypovídá o neměnnosti mzdové diferenciaci jako takové. Za stabilitou statistických rozdílů totiž probíhaly jiné, povětšinou již neevidované a tedy nepozorovatelné změny ve mzdové pozici různých kategorií pracovníků. Zjistili jsme je analýzou dat statistických a sociologických šetření v období 1970-1988 a jen výjimečně jsme mohli použít i dokumentace pro období předchozí [Večerník 1991a, 1991b]. Lze se nicméně domnívat, že šlo o dlouhodobé trendy odpovídající historické logice komunistického režimu u nás.

Za první, vrchol věkové křivky mezd se posunoval ke stále vyššímu věku. Jako by generace, která byla nejvíce zneužita pro upevnění komunistické moci a pro kterou bylo kdysi vyhlášeno heslo "mládí vpřed", si brala své výdobytky stále sebou. Pro ni se tedy uskutečňovalo skryté přerozdělování mezi generacemi: pozice mladých pracovníků se relativně zhoršovala a pozice starších se zlepšovala, postupně až k věku těsně předdůchodovému.

Za druhé, v odvětvovém členění se dlouhodobě (tedy s některými návraty) posilovala pozice výrobních odvětví a zhoršovala pozice odvětví nevýrobních. Mzdy v průmyslu, stavebnictví a dopravě stoupaly a v terciéru klesaly. Můžeme za tím vidět vynucenou strategii režimu, který si v podmínkách jen velmi pomalu rostoucích reálných mezd kupoval svoji symbolickou politickou oporu, dělnickou třídu.

Za třetí, v těžce logice se odehrávaly i změny kvalifikačního diferenciálu mezd. Relativní pozice vysokoškolsky vzdělaných pracovníků klesala a rozdíly mezi jednotlivými stupni vzdělání zmenšovaly. I v porovnání s ostatními zeměmi reálného socialismu byli vzdělaní pracovníci odměňováni velmi bídně. Není ostatně náhodné, že první oficiální informace o mzdách podle vzdělání pochází až z roku 1968, kdy bylo uskutečněno statistické šetření v průmyslu a stavebnictví. Na jeho základě bylo např. s překvapením konstatováno, že celoživotní výdělky vysokoškolsky vzdělaných pracovníků nedosahují úrovně středoškolsky vzdělaných osob.

---

³) Je dokonce možné, že pohyb u nejvyšších 5 % odměňovaných, který jsme zaznamenali, je jen statistickým artefaktem, který vznikl nedostatečně jemnou klasifikací krajních mzdových pásem. V tomto směru jsme totiž byli plně odkázáni na konstrukci statistického výkazu, jímž se mzdy v tzv. květnových šetřeních zjišťovaly ve státních organizacích.

Za čtvrté, přes ideologickou rétoriku o rovnoprávnosti mužů a žen a přes objektivní zlepšování kvalifikační a profesní úrovně žen zůstávaly relativní rozdíly mezi výdělky mužů a žen stejné. Je velmi pravděpodobné, že v rámci dorovnávaní nízkých výdělků po roce 1945 a zejména pak v rámci nivelizační ofenzívy 50. let se uvedené rozdíly zmenšovaly. Avšak přinejmenším od počátku 60. let, kdy již máme alespoň hrubou statistickou evidenci, rozpětí průměrných výdělků pracovníků různých pohlaví stagnovalo. V mezinárodním porovnání rozdíly nebyly dramatické (v tom se bylo možno chlubit úspěchy!), to však bylo dáno existencí sotva subsistenčních mezd pro muže, od nichž se mzdy žen již nemohly příliš vzdálit.

Za páté, systematicky a cílevědomě se vyrovnávaly (až k vynulování) mzdové rozdíly mezi českou a slovenskou částí republiky. Tak to také vycházelo z prosazované koncepce vyrovnávání a tak to odpovídalo i připodobňování kvalifikační struktury populací. Nicméně připomeneme-li - marxistickým ekonomům drahou - relaci mezi produktivitou práce a mzdou a trvajícím odlišnost jejich úrovní v české a slovenské části státu, byl vynucený a dominantně politický charakter tohoto počínání zřejmý.

Příjmy domácností byly systematicky sledovány v mikrocensových šetřeních, standardně koncipovaných i zpracovávaných počínaje Mikrocensem 1958. Do standardního zpracování patřila i ta skutečnost, že příjmy domácností vždy vystupovaly v podobě příjmů na osobu. Pouze jednou, a to ve zcela zapomenutém Mikrocensu 1967, se objevila také tabulka s rozložením celkových příjmů domácností.⁴ Časové porovnání výsledků mikrocensových šetření, tj. distribuce příjmů na osobu, ukázalo zmenšování diferenciace - po prvé jsme to ukázali na srovnání Mikrocensů z let 1958-1973, kdy jsme zároveň upozornili na omezenou výpovědní schopnost příjmu na osobu jakožto příjmového ukazatele [Večerník 1976]. Výrazné zmenšování příjmové nerovnosti evidované v uvedených tabulkách bylo totiž změnou mnohem více zdánlivou než skutečnou. Důvodem je povaha uvedeného indikátoru.

V podmínkách značné nivelizace vstupních příjmových zdrojů (především mezd, ale i sociálních příjmů) je příjem na osobu mnohem více ovlivněn variabilitou složení domácností než diferenciací příjmů. Příjmy přepočtené na hlavu jsou daleko citlivější na poměr aktivních a závislých osob, což za situace všeobecné zaměstnanosti představuje především citlivost na počet závislých dětí. Ve statickém pohledu lze prokázat, že diferenciace příjmu na osobu byla v převážné míře diferenciací počtu dětí. V časovém vývoji se pak vyvíjela především podle měnící se variability složení domácností. Tak, jak se rodiny adaptovaly na model dvou aktivních osob a dvou dětí, klesala - po celá 60. léta - i příjmová nerovnost. "Baby boom" počátku 70. let přinesl zastavení tohoto poklesu, protože se rodilo více dětí třetího pořadí a ženy zůstávaly déle doma (také díky

---

⁴) Mikrocensus 1967 byl proveden jaksi mimo pořadí na souboru představujícím pouze 0,25 % domácností. Tento neznámý mikrocensus byl proveden při známém šetření sociální diferenciace a mobility československého obyvatelstva, zpracovaném v knize P. Machonina a kolektivu [Machonin et al. 1969].

tehdy zavedenému rodičovskému příspěvku). I po této pauze však příjmová nerovnost klesala, byť velmi zvolna.

Na rozdíl od příjmů na osobu, prokazujících socialistickou tezi o zmenšujících se rozdílech a tendenci všeobecného sblížení, diferenciaci příjmů domácností se zřejmě tolik nestahovala. Na rozdíl od značně nivelizovaných příjmů na osobu, nerovnost celkových příjmů domácností v Československu nebyla příliš vzdálena některým méně nerovným západním zemím. Značná diferenciaci v tomto pohledu vznikala extrémní vzdáleností dvou charakteristických kategorií populace: na jednom pólu jednočlenné domácnosti důchodců s příjmy na úrovni sociálního minima nebo i pod ním; na druhém pólu pak širší venkovské rodiny s více aktivními členy s vysoce nadprůměrnými příjmy dosaženými kumulací výdělků, popř. i naturálními příjmy. V přepočtu na osobu se tyto rozdíly velmi ztlumily, v původní indikaci však zůstaly velmi značné. Naše evidence zahrnuje pouze období 1980-1988, za které máme primární data Mikrocensů. Míra nerovnosti vyjádřená rozpětím celkových příjmů domácností se v tomto období měnila jen velmi málo.⁵

Skutečnou změnou, skrytou za stažením příjmového rozpětí proběhlém zhruba do poloviny 60. let byla adaptace domácností z "ekonomického" modelu tvorby rodinných příjmů na model "demografický". Namísto nízkého nebo vysokého příjmu muže začal rozhodovat fakt, zda je manželka zaměstnaná (popř. i další členové domácnosti). Statisticky řečeno, míra korelace mezi výší mzdy a příjmem domácnosti velmi poklesla a míra korelace mezi počtem dětí a příjmem na osobu velmi vzrostla. Nikoli rozdíly v kvalifikaci a intenzitě profesionálního nasazení, nýbrž rozdíly ve velikosti a složení domácnosti se staly rozhodující, navzdory veškeré "zásluhové" rétorice socialistické doktríny. Neméně důležité byly ovšem i další příjmové zdroje, překračující obzor státní regulace (vedlejší příjmy, stínová ekonomika a komunistická privilegia).

Je nepochybné, že jak skryté tendence mzdové dynamiky, tak prvky uvedeného demografického modelu jsou hluboce zakořeněny v sociální realitě a nemohou být změněny z jednoho dne na druhý. Je nepochybné, že v průběhu minulých dvou a půl let nemohl vykrystalizovat žádný nový konzistentní systém. Je však zajímavé se podívat, jaké byly tendence proběhlých změn.

2. Změny v distribucích: různé míry změny, odlišné segmenty nerovnosti

Ekonomická reforma prosazovaná po listopadu 1989 otevřela cestu k tržní ekonomice a tedy k jiné úrovni a diferenciaci a hlavně pak k jinému sociálně ekonomickému fungování příjmové nerovnosti. Po desetiletích bytostné inkonzistence mezi výkonem a odměnou by mělo být znovu nastoleno, že - řečeno s Novým zákonem - "hoden je dělník mzdy své". Cesta k tomu ovšem není jednoduchá a období, jež prožíváme, je vskutku jen přechodné: starý systém již byl podkopán (nezhroutl se však úplně), nový se teprve v mlze rodí (jeho konturami si však zatím nemůžeme být úplně jisti). Základem změn je transformace systému

⁵) Nerovnost vyjádřená hodnotou koeficientu Giniho se snížila z 0,278 v roce 1980 na 0,271 v roce 1988.

odměňování práce, který byl dlouhá léta redukován jen na mzdový systém (s absencí příjmů z hospodářského či finančního podnikání).

Odstartování ekonomické reformy a doprovodná sociální opatření zapůsobily současně vyrovnávacím i diferenciacním účinkem. Na jedné straně se zvýšila všechna příjmová minima (byla zavedena a posléze zvýšena minimální mzda, zvýšily se minimální důchody a minimální příjem domácnosti) a dynamika mezd zůstala zatím regulována. S pozvednutím životních nákladů se - při značném rozpočtovém omezení - prohloubil sociální sklon zvyšovat spíše nízké platy a vyšší nechat být. Na druhé straně se uvolnil prostor příjmové dynamiky, a to otevřením možností soukromého podnikání, působení zahraničních firem, různým příjmovým souběhům atd. Není už třeba skrývat, že mnozí vydělávají násobky průměrné mzdy. Není třeba ani skrývat, že mnozí mají "bezpracné příjmy", kdysi prý vymýcené socialistickou revolucí. Naopak je ovšem třeba skrývat, že zdrojem mnohých výlučných příjmů je daňový únik způsobený nedostatky legislativy i fungování finančních institucí.

Který efekt převážil, jak se změnila diferenciac příjmů osob a domácností po roce 1989? Nejprve se podíváme na diferenciaci v platech a potom na nerovnost v příjmech domácností.

Mzdová statistika po roce 1989 zatím nedovoluje sledovat diferenciaci mezd ani v rovině kvantitativní (charakteristiky distribuce), ani kvalitativní (mzdová pozice různých kategorií pracovníků). Data máme k dispozici jen v agregátech a odvětvových průměrech. Než bude proveden další Mikrocensus (v březnu 1993), popř. budou moci být využity údaje "Šetření pracovních sil" (plánovaného na jaro 1993), můžeme používat pouze data sociologických výzkumů. Zde pro srovnání využíváme výsledků šetření "Ekonomická očekávání a postoje" z prosince 1991 a června 1992. Velikost souborů používaných ve statistických a sociologických výzkumech je samozřejmě nesrovnatelná, nicméně pro odhad základních trendů a směru změn by měly stačit i výzkumy menšího rozsahu. V našem případě pak spojujeme informace o respondentech a jejich partnerech, takže analyzované soubory činí 2200-2400 osob.

Základní charakteristiky distribuce platů (tabulka 1) ukazují, že jejich nerovnost značně vzrostla v letech 1991-1992 v porovnání s daty za rok 1988 a že zřejmě narostla i mezi roky 1991 a 1992. Jak vidíme, nejnižší kategorie se nejen absolutně, ale i relativně posunuly nahoru díky zvýšení mzdového minima. Podstatně výrazněji se ovšem posunuly horní příjmové kategorie. Zatímco v roce 1991 jsme ještě nezaznamenali podstatnější roztažení širokého středu mzdové distribuce (mezi 1. a 9. decilem), pak data z roku 1992 naznačují rozsáhlé změny zasahující již celé platové rozpětí.

Pokud jde o příjmy domácností, používáme Mikrocensus 1989 a pro srovnání tří výzkumů "Ekonomických očekávání a postojů" z období mezi červnem 1991 a červencem 1992. Příjmy respondentů a domácností byly zjišťovány řadou dotazů (i když zdaleka ne tak detailně jako v mikrocensových šetřeních), tak aby byla eliminována možnost podcenění příjmů. Vzhledem k tomu, že jednotkou výběru byl dospělý jedinec a nikoli domácnost, převážili jsme výsledky těchto šetření

souhrnnou vahou konstruovanou podle velikosti domácnosti, počtu dětí a stáří osoby v čele, samostatně pro obě republiky. Co do zjištěné hladiny příjmů nejsou upravené výsledky nijak výrazně vychýleny od dat bilance příjmů a výdajů obyvatelstva. Je ovšem jasné, že kvalita dat našich výzkumů nemůže být stejná jako v mikrocensovém šetření. Jde tedy o první, předběžnou informaci.

V analýzách používáme jak ukazatele celkového příjmu domácnosti (u nás dosud nepoužívaný, na Západě však převládající), tak příjmu na osobu (jak to odpovídá dosavadnímu statistickému úzu). Perspektiva domácností či osob (stejně jako spotřebních jednotek) mají obě svoji důležitost. S růstem podílu společných výdajů (bydlení, dlouhodobá spotřeba) poroste význam domácnosti jakožto jednotky hospodaření a s ním poroste i význam optiky celkových příjmů domácností. Kalkulace spotřebních jednotek, uvažujících počty členů, jejich věk a fixní výdaje domácností, je střední cestou a samozřejmě věcí velké diskuse, jaké spotřební jednotky jsou vhodné.⁶

Z porovnání roku 1988 s pozdějšími daty z let 1991-1992 (tabulka 2) vyplývají poměrně jednoznačné závěry. Rozpětí distribuce celkových příjmů domácností se dosti výrazně zvětšilo, a to výhradně ve prospěch horní desetiny domácností, zatímco relativní pozice ostatních se pohnula jen velmi málo. Rozpětí distribuce příjmů na osobu se zvětšilo daleko více, např. hodnota Giniho koeficientu se zvedla o více než jednu třetinu. Míra nerovnosti se v tomto případě prohloubila z obou stran: pozice domácností s nejnižšími příjmy se mírně zhoršila (samozřejmě pouze relativně) a pozice nejlépe situovaných 10 % se výrazně zlepšila.

Z hlediska demograficky definovaných typů domácností se zlepšila relativní pozice domácností důchodců, avšak zhoršila pozice domácností s dětmi, ať úplných, neúplných nebo žijících s dalšími osobami. Zatímco dříve se na spodek příjmové distribuce (podle celkového příjmu domácnosti) dostávaly skoro výhradně domácnosti důchodců, nyní jsou tu početně zastoupeny i rodiny s dětmi. Avšak i naopak, zatímco dříve se na vrchol příjmové distribuce (podle příjmu na osobu) mohly dostat jen domácnosti bezdětné, pak dnes jsou i zde zastoupeny rodiny s dětmi. Statisticky řečeno, zatímco průměr příjmové pozice dětí mírně poklesl, jeho variance se značně zvětšila.

Poněkud rozdílný pohyb v distribuci příjmů domácností celkem a na osobu je dobře vysvětlitelný. Na jedné straně, tj. z hlediska celkových příjmů, se relativně značně zlepšila (především díky opakovanému zvýšení důchodů) příjmová pozice jednočlenných domácností i osamocených párů důchodců. Celkově se pak podlaha sociálních příjmů (i mezd) zvedala rychleji než jejich průměr, takže příjmové rozpětí se neztvrdilo zdaleka tak, jak by mohlo. V případě domácností důchodců pak došlo k příjmové nivelizaci, protože dovolený strop se zvýšil méně než důchodová minima. Na druhé straně, z hlediska příjmů na osobu (či na spotřební

---

⁶) Všechny analýzy jsme provedli i podle příjmů na spotřební jednotku, tak jak jsou implicitně zahrnuty v oficiálním výpočtu životního minima. Protože však váhy osob včetně dětí jsou zde vysoké, v porovnání s vahou společných výdajů, výsledky jsou skoro totožné s oněmi založenými na příjmu na osobu. Proto je zde neuvádíme.

jednotku) doznaly podstatně menšího zlepšení příjmy rodičovských párů s dětmi, což je převažující typ domácností. V tomto pohledu se tedy příjmová nerovnost zvětšila podstatně více.

Obě výpovědi, tj. o pomalejším i rychlejším růstu nerovnosti mají svoji platnost. Pozornost věnovaná vládou nejnižším příjmovým kategoriím (byť hodnocená populací jako nedostatečná) a stropy držené mzdovou regulací a důchodovým zabezpečením byla cílenou politikou na tlumení příjmové nerovnosti. Tržní vývoj ovšem vedl k diverzifikaci příjmových úrovní a posílil diferenciaci. Tomu také odpovídá celkový dojem vyjadřovaný ve výzkumech, totiž že příjmová nerovnost se zvětšila a dále poroste.⁷

3. Změny v systému diferenciaci: stav přechodný a cílový

Pro analýzu změn bychom se neměli spokojovat s evidencí distribucí, ať jsou popsány sebelepšími příjmovými indikátory. Nepochybně důležitější jsou změny probíhající v systému produkce nerovností, v jejich genezi, mechanismu a fungování. Těch se dotýkáme analýzou kvalitativních korelátů mzdové a příjmové pozice.

Prvním zjištěním je, že zvětšení mzdových rozdílů neproběhlo v žádném statisticky sledovaném rozměru (viz tabulku 3).⁸ Jestliže porovnáme adjustované rozdíly mezd v letech 1988 a 1991-1992 v dimenzích pohlaví, vzdělání a věku, potom všude došlo ke zmenšení diferencí, z toho nejméně mezi muži a ženami, nejvíce ve věkovém vyjádření. Z hlediska vzdělání bychom mohli hovořit o pokračování minulých tendencí. Na proběhlé změny se můžeme také dívat jen jako na důsledek pozvednutí nízkých mezd (tj. ve prospěch mladých lidí, méně kvalifikovaných osob, žen).

Komplex změn však naznačuje, že tu již jde o něco jiného. Jestliže diferenciaci mezd vzrostla a rozdíly mezi kategoriemi pracovníků se zmenšily, pak se musely výrazně zvětšit rozdíly uvnitř kategorií. Vidíme, že základní charakteristiky pracovníků jsou stále méně důležité pro vysvětlení variance mezd: procento vysvětlené variance se pronikavě snížilo. Tento fakt má jak pozitivní, tak negativní význam. Pozitivní jistě je, že nezáleží už tolik na věku, pohlaví či nominální kvalifikaci pracovníka, jak se uplatní na trhu práce. Na druhé straně však další pokles ekonomického statusu vzdělání je alarmující a jen zčásti vyjadřuje

⁷) Podle výzkumu "Transformace sociální struktury" z podzimu 1991 se podle 43 % dotázaných nerovnosti mezi lidmi za poslední dva roky "rozhodně zvětšily" a podle 48 % dotázaných "spíše zvětšily". Rovněž tak naprostá většina dotázaných očekává další růst nerovnosti v budoucnu.

⁸) V tabulkách 3 a 5 předkládáme některé výsledky procedury ANOVA statistického programu SPSS/PC+, konkrétně tabulku mnohonásobné klasifikace. V horní části jsou uvedeny odchylky od průměrných mezd či příjmů, a to v tabulce 3 pozorované i adjustované, v tabulce 5 pouze adjustované (tj. kontrolované vůči interkorelacím vysvětlujících proměnných). Adjustované odchylky jsou aditivní. Koeficienty beta jsou standardizované regresní koeficienty ve smyslu používaném v mnohonásobné regresi: β^2 (* 100) indikuje procento variance vysvětlené každou jednotlivou proměnnou, R^2 (* 100) indikuje celkovou varianci vysvětlenou všemi zahrnutými proměnnými, včetně jejich společného působení.

problémy spojené s uplatněním kvalifikovaných pracovníků. Celý čtvrtý sektor ekonomiky (zdravotnictví, školství, výzkum atd.) se výrazně propadl ve mzdové hierarchii a s ním i vysokoškolsky vzdělaní lidé, které převážně zaměstnává.

Data Mikrocensu 1989 nedovolují porovnání mezd v žádném podrobnějším členění. Nových sociologických výzkumů však můžeme využít k odhadu váhy nejrůznějších faktorů platové diferenciace (tabulka 4). Jak ukázala regresní analýza, rozhodující zatím zůstávají demografické dimenze, pohlaví a věk (17 % vysvětlené variance). Vzdělanostní úroveň má váhu podstatně nižší, s malými rozdíly mezi jednotlivými stupni (příspěvek 4 % vysvětlené variance). Jako ještě nižší se ukazuje význam profesního a odvětvového členění (příspěvek necelých 3 % vysvětlené variance). Do popředí v odvětvovém členění se dostal bankovní sektor (kde jsou však extrémní rozdíly v platech mužů a žen), zatímco oblast nemateriálních služeb (školství, výzkum, zdravotnictví atd.) beznadějně zaostává. Členění podle vlastnických sektorů ukazuje ovšem rozdíly podstatně větší, spolu s příjmovou hierarchií logicky počínající u družstev a státních organizací (což je opět především sektor nemateriálních služeb) a končící u vlastních soukromých podniků se zaměstnanci (příspěvek nejméně 5 % vysvětlené variance). V analýze jsme rovněž sledovali, zda úroveň platu nějak souvisí s politickými postoji a názory na nerovnost, zde však žádné souvislosti zjištěny nebyly.

Na rozdíl od dřívější situace, kdy ekonomika fungovala jako jeden "vnitřní trh práce" [Doeringer, Piore 1971], kde určité charakteristiky pracovníka byly determinující a ekonomické výsledky měly roli podružnou, vystupuje dnes do popředí právě význam těchto výsledků a tedy i segmentů krystalizujících okolo konjunkturně dynamických sektorů jako je zahraniční obchod, automobilový průmysl, cestovní ruch, bankovnínictví apod. Můžeme přepokládat, že po celé toto přechodné období se bude význam demografických a kvalifikačních charakteristik pracovníků snižovat, a to ve prospěch velmi problematicky indikovatelných rovin spjatých s osobní adaptabilitou, dravostí, podnikavostí, jazykovým vybavením (v rovině firem pak s otevřeností vůči západnímu trhu, kapitálovou disponibilitou, využitím turistického boomu, konkurenční schopností) apod. S úplným uvolněním mzdové regulace se uvedená ztráta výkladové schopnosti tradičních statistických indikátorů ještě dále umocní.

V přechodném období utváření trhu práce převládne jeho segmentace, tj. rozčlenění do specifických sektorů charakterizovaných mírou dynamiky, napojením na zahraniční kapitál, podnikatelskou agresivitou, napojením na minulé struktury apod. Nikoli nominální charakteristiky pracovníka, ale spíše jeho reálná kvalifikace a osobnostní rysy budou předurčující pro jeho mzdové zařazení. V takové situaci jakákoli explikace ekonomická (teorie lidského kapitálu) či sociologická (stratifikační teorie opírající se o profesní prestiž) musí selhat. Naopak, bylo by třeba podstatně dále hlouběji a podrobněji rozvinout teorii segmentace trhu práce. Cílovým stavem v oblasti mezd by ovšem měla být opětná funkční diference profesních pozic a jejich ekonomického ohodnocení či lépe řečeno, zjednodušení přechodné, příliš komplikované segmentace trhu práce na jednu-dvě dimenze.

Co se týká distribuce příjmů domácností, také zde demografické indikátory hodně ztratily na své vypovídací schopnosti. Období let 1988-1992 (tabulka 5) je

nutno porovnávat obezřetně, vzhledem k různé kvalitě dat. Přesto však předpokládáme, že hlavní tendence je zachycena korektně. Studie odhaluje reálný pokles významu demografických charakteristik u obou příjmových indikátorů. Celkový příjem domácnosti je stále především funkcí počtu dospělých členů a věku, nicméně stupeň závislosti systematicky klesá. Rovněž tak postupně klesá jednoznačná závislost příjmů na osobu na počtu dětí a stáří domácnosti. Zároveň u některých kategorií domácností došlo k významným změnám, konkrétně ve prospěch jednočlenných domácností důchodců a v neprospěch rodin s více dětmi.

Co je z této perspektivy trvalou a co pouze přechodnou změnou? Trvalou změnou se zdá být oslabující se korelace mezi příjmy a demografickým statusem domácnosti. Zdá se, že Československo bylo před rokem 1989 výjimkou, pokud jde o vysokou závislost příjmů domácností na počtu jejích dospělých (aktivních) členů a nízké závislosti příjmů na hlavu na příjmu domácnosti (tabulka 6). Tento výlučně demografický vzorec produkce nerovností se pravděpodobně velice rychle mění směrem k "západnímu" vzorci, kde je distribuce příjmů domácnosti mnohem méně odvozena od počtu dospělých členů a distribuce příjmu na hlavu (stejně jako na ekvivalentní jednotku) vykazuje vyšší korelaci s příjmem domácnosti. Tato změna probíhá, jak se zdá, poměrně rychle, i když postupně. Rozhodující příčinou je růst příjmů z jiných než sociálních fondů a zvětšování jejich distribuce nezávisle na velikosti a složení domácností: růst osobních příjmů vyvolaný soukromým podnikáním, činností u zahraničních firem, kumulací více příjmových zdrojů atd.

Je možné, že míra demografické indeterminace příjmů byla v přechodném období zatlačena příliš a že to naše data akcentují více než v mikrocensových šetřeních, které zachycovaly v podstatě jen "oficiální" příjmy. Zatímco Československo v roce 1988 mělo nejbližší ke Švédsku (i když i zde byla míra demografické determinace mnohem nižší), v roce 1992 se přiblížilo daleko více Francii. Pociťujeme zde rozdíl mezi rovnostářským sociálně demokratickým modelem skandinávských zemí a více nerovným a mnohem méně redistributivním francouzským modelem. Lze předpokládat, že zatímco demografické proměnné nebudou, i přes možnou změnu, již nikdy tak suverénně určovat příjmy jako před rokem 1989, do popředí příjmových faktorů se budou více dostávat sociálně ekonomické charakteristiky, konkrétně úroveň a obor kvalifikace. Lze rovněž předpokládat, že i když návrat k jednopříjmovému modelu je vyloučen (s rozhodujícím vlivem hlavního platu na celkový příjem domácnosti), již dnes je patrný posun k posílení funkce hlavního platu (viz tabulku 7). Nikoli už počet aktivních členů domácnosti, ale plat osoby v čele byl rozhodující v roce 1992.

4. Závěrem

Jak naznačují předběžné analýzy, na rozdíl od tří minulých dekád váhavých změn v oblasti mezd a příjmů domácností došlo v posledních dvou a půl letech k několika významným změnám. Lze je shrnout takto:

1. Příjmová nerovnost významně vzrostla, lhostejno jakým indikátorem ji měříme. Nejmenší vzestup nerovnosti byl zjištěn u příjmů domácností, střední ve mzdách, nejvyšší v příjmech na osobu. Tento výsledek je dán převahou diferenciačních

(tržních) momentů nad nivelizačními (redistributivními) v celkovém spektru změn.

2. Posun v příjmové nerovnosti povětšinou nenastal ve statisticky sledovatelných rozměrech, s výjimkou zjevného zlepšení příjmové situace důchodců. Možnost explikace běžnými statistickými indikátory se všeobecně velmi výrazně snížila. Ekonomickou schopnost jednotlivců a domácností uspět na trhu práce bude tedy stále těžší měřit standardními statistickými a zejména pak demografickými proměnnými. Dokud nebude utvořen a prosazen nový systém kritérií, naše schopnost explikace diferenciací platů a příjmů bude velmi omezená.
3. V diferenciaci platů zatím trvá převaha demografických faktorů, zmenšuje se význam školního vzdělání a nabývá na významu vlastnický sektor. Podíl variance nevysvětlitelné statistickými a sociologickými proměnnými má ovšem zatím narůstající tendenci.
4. Jak prokazují změny v čase i mezinárodní porovnání, model převažující demografické determinace příjmů je zřejmě postupně nahrazován modelem ekonomickým, ve kterém příjmy z výdělečné činnosti obecně a plat osoby v čele domácnosti zvláště (spolu s jejich sociálně ekonomickými koreláty) budou mít větší váhu při vytváření finanční situace domácnosti.

Vzhledem k rozsahu použitých šetření je třeba všechny výsledky považovat za předběžné, budou revidovány rozsáhlými statistickými šetřeními plánovanými na rok 1993. Bohužel, probíhající změny jsou dnes podstatně rychlejší než tato šetření a lhůty jejich zpracování. Proto považujeme za nutné vhodně evidovat a interpretovat probíhající vývoj menšími výzkumy, jejichž výhodou je navíc širší výběr vysvětlujících faktorů, objektivních i subjektivních aspektů individuální a rodinné situace.

JIRÍ VEČERNÍK se dlouhodobě zabývá problémy příjmové diferenciaci a ekonomické nerovnosti, je autorem řady článků a studií na toto téma, počínaje kapitolou v knize P. Machonina a kol. "Československá společnost". V Sociologickém ústavu ČSAV nyní vede projekt "Trh práce, sociální politika a domácí ekonomika v období přechodu k tržní ekonomice". Je mj. členem výkonného výboru Luxembourg Income Study a spolupracuje s dalšími zahraničními institucemi v oblasti sociální politiky a ekonomické sociologie.

Literatura

- Atkinson, A. B., J. Micklewright 1992. *The Economic Transformation of Eastern Europe and the Distribution of Income*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Doeringer, P. B., M. J. Piore 1971. *Internal Labor Markets and Manpower Analysis*. Lexington, MA: Heath.
- Machonin, P. et al. 1969. *Československá společnost. Sociologická analýza sociální stratifikace*. Bratislava: Epocha.
- Malická, L., M. Hiršl, E. Břešťovská 1983. *Životní podmínky v pásnu sociální potřeby*. Studie ČSVÚPSV Praha.
- Peca, S. 1969. *Vývoj příjmů obyvatelstva ČSSR v období let 1958-1968*. Ekonomické rozborů VÚNP Praha.

- Szirácki, G. 1990. *Labour Market Analysis and Employment Policies*. Working Papers of the World Employment Programme Research.
- Večerník, J. 1976. "Dynamika příjmové diferenciacie v Československu." *Sociologický časopis* 12: 472-484.
- Večerník, J. 1986. *Mzdová a příjmové diferenciacie: analýza některých problémů*. Studie ÚFS ČSAV Praha.
- Večerník, J. 1991a. "Distribuční systém v Československu: empirická fakta, výkladové hypotézy." *Sociologický časopis* 27: 39-56.
- Večerník, J. 1991b. "Earnings Distribution in Czechoslovakia: Intertemporal Changes and International Comparison." *European Sociological Review* 7: 237-252.

Použité výzkumy

"Ekonomická očekávání a postoje populace", červen 1991, prosinec 1991, červenec 1992 (soubory 1650-1800 dospělých osob). Sociologický ústav ČSAV a STEM - Středisko empirických výzkumů.

Mikrocensus 1989, soubor jednotlivců (110 298 osob). Federální statistický úřad.

Mikrocensus 1989, soubor domácností (101 518 domácností). Federální statistický úřad.

Šetření příjmů obsažená v databance Luxembourg Income Study:

Země	Rok šetření	Počet domácností
Francie	1984	3372
SRN	1984	8255
Nizozemí	1987	2415
Itálie	1986	5277
Švédsko	1987	5791
Velká Británie	1986	3733
USA	1986	7034
Kanada	1987	6815
Austrálie	1985	4477
Polsko	1986	6908

Tabulky

Tabulka 1. Čisté platy v letech 1988-1992: základní charakteristiky distribuce

	1988	1991	1992
Průměr	2787	3330	4340
Medián	2641	3000	3525
Variační koeficient	0,314	0,604	0,832
Koeficient Giniho	0,176	0,228	0,274
Kvantily* (v % mediánu):			
P5	56,4	61,7	59,6
P10	64,0	66,6	68,1
P25	78,3	80,0	82,2
P75	125,9	120,0	136,1
P90	152,7	156,6	175,9
P95	171,9	200,0	227,0
P75/P25	1,61	1,50	1,65
P90/P10	2,39	2,35	2,58
P95/P5	3,05	3,24	3,81

Prameny: Mikrocensus 1988 (110 298 osob); Ekonomická očekávání a postoje, prosinec 1991 (2 198 osob), červen 1992 (2 440 osob).
 *) Kvantily představují hodnoty mezd ohraničující prvních 5 %, 10 % atd. pracovníků seřazených podle výše mzdy.

Tabulka 2. Distribuce měsíčních čistých příjmů domácností v letech 1988-1992

	Příjmy domácností				Příjmy na osobu			
	1988	1991a	1991b	1992	1988	1991a	1991b	1992
Průměr	5027	6549	6658	7723	1805	2356	2442	2806
Variační koeficient	0,53	0,68	0,77	0,68	0,46	0,57	0,61	0,60
Koeficient Giniho	0,27	0,29	0,32	0,31	0,18	0,25	0,25	0,24
Decilové skupiny*								
1.	2,5	3,2	3,1	3,1	5,3	5,0	4,9	4,9
2.	4,1	4,6	4,1	4,4	6,6	5,9	5,9	6,0
3.	5,9	6,2	5,1	6,1	7,4	6,6	6,6	6,9
4.	7,6	7,5	7,1	7,5	8,1	7,4	7,4	7,6
5.	9,3	8,5	8,4	8,6	8,8	8,2	8,2	8,3
6.	10,7	9,5	9,5	9,6	9,6	9,2	9,2	9,1
7.	11,9	10,8	10,7	10,8	10,5	10,3	10,4	10,1
8.	13,3	12,4	12,4	12,5	11,8	11,7	11,8	11,5
9.	15,1	14,8	15,2	14,6	13,6	14,3	13,8	13,7
10.	19,7	22,6	24,4	22,8	18,2	21,4	21,7	22,0
Celkem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Procento úplného vyrovnání**	20,7	20,6	22,7	20,4	14,1	17,7	17,7	17,3

Prameny: Mikrocensus 1988 (101 518 domácností, 282 690 osob); Ekonomická očekávání a postoje, červen 1991 (1620 domácností) prosinec 1991 (1331 domácností) červen 1992 (2014 domácností).

*) Decilové skupiny představují podíl jednotlivých desetin populace, seřazených podle výše příjmu, na celkovém objemu příjmů. Příjmy na osobu jsou váženy podle osob.

**) Procento úplného vyrovnání měří v % objem příjmů, který by bylo třeba přerozdělit k dosažení úplné rovnosti ve sledované (tj. v našem případě decilové) struktuře.

Tabulka 3. Mnohonásobná klasifikační analýza (ln) mzdy v letech 1988-1992

	Pozorované			Adjustované		
	1988	1991	1992	1988	1991	1992
Odchyly od průměru (%):						
Pohlaví:						
muži	0,17	0,16	0,16	0,17	0,16	0,16
ženy	-0,21	-0,18	-0,19	-0,21	-0,18	-0,18
Vzdělání:						
základní	-0,15	-0,12	-0,17	-0,12	-0,09	-0,15
nižší odborné,						
vyučení	0,00	0,01	0,02	-0,04	-0,02	-0,05
středoškolské	0,01	-0,03	-0,02	0,05	0,01	0,02
vysokoškolské	0,27	0,20	0,21	0,22	0,17	0,18
Věk:						
20-29	-0,15	-0,07	-0,08	-0,17	-0,07	-0,06
30-39	0,02	0,02	0,01	0,01	0,02	0,00
40-49	0,06	0,02	0,02	0,08	0,02	0,04
50-59	-0,05	0,00	-0,05	0,05	0,01	0,01
Republika:						
česká	0,02	0,00	0,00	0,01	0,00	0,01
slovenská	-0,03	0,00	0,00	-0,02	-0,00	-0,01
Koeficienty:						
		eta			beta	
Pohlaví	0,56	0,46	0,40	0,55*	0,45*	0,39*
Vzdělání	0,33	0,23	0,23	0,29*	0,19*	0,21*
Věk	0,24	0,09	0,10	0,28*	0,09*	0,08*
Republika	0,07	0,01	0,01	0,05*	0,00	0,01
R2				0,47	0,26	0,21

Prameny: Mikrocensus 1988 (110 298 osob); Ekonomická očekávání a postoje, prosinec 1991 (2036 osob), červen 1992 (2363 osob).

*) koeficient významný na hladině $< 0,001$

Tabulka 4. Regresní analýza (ln) mzdy na charakteristikách
I. demografických, II. kvalifikačních, III. profesních a odvětvových
a IV. vlastnických (standardizované regresní koeficienty beta)

Proměnná*	I.	II.	III.	IV.
REP	-0,016	-0,021	-0,018	-0,003
SEX	-0,391***	-0,383***	-0,370***	-0,357***
A2 (Věk)	0,194*	0,108	0,154	0,128
A3	0,369***	0,338***	0,364***	0,390***
A4	0,135	0,177	0,227*	0,372
A5	-0,790**	-0,706**	-0,828***	-0,968***
E2 (Vzdělání)		0,105***	0,093**	0,073**
E3		0,174***	0,191***	0,150***
E4		0,269***	0,296***	0,258***
Z1 (Profese)			0,088*	0,056
Z2			0,044	0,018
Z3			0,073*	0,009
Z5			0,097*	0,024
S2 (Odvětví)			-0,071*	-0,055
S3			0,033	0,063
S4			0,190***	-0,048
S5			0,302**	0,401***
S6			-0,095*	-0,055
S7			-0,336***	-0,280***
O1 (Vlastnictví)				0,060*
O3				0,058*
O4				0,187***
O5				0,248***
R ²	0,168	0,212	0,238	0,290

Pramen: Ekonomická očekávání a postoje, červen 1992 (2363 osob).

* REP = ČR-SR; SEX = Muži-ženy; Věk: A1 = 20-29 (vynechaná kategorie), A2 = 30-39, A3 = 40-49, A4 = 50-59, A5 = 60+; Vzdělání: E1 = základní (vynechaná kategorie), E2 = vyučení, E3 = středoškolské, E4 = vysokoškolské; Profese: Z1 = odborní pracovníci, Z2 = ost. nemanuální pracovníci, Z3 = pracovníci obchodu a služeb, Z4 = zemědělci (vynechaná kategorie), Z5 = dělníci; Odvětví: S1 = zemědělství, lesnictví (vynechaná kategorie), S2 = průmysl, stavebnictví, S3 = doprava, spoje, S4 = obchod, služby, S5 = peněžnictví, pojišťovnictví, S6 = správa, sociální služby, S7 = školství, zdravotnictví, výzkum, kultura; Vlastnický sektor: O1 = státní podnik, O2 = družstevní organizace nebo firma (vynechaná kategorie), O3 = jiná státní organizace, O4 = zaměstnanec soukromé firmy nebo podniku, O5 = vlastní soukromá firma nebo podnik.

***) koeficient významný na hladině < 0,001

**) koeficient významný na hladině < 0,01

*) koeficient významný na hladině < 0,05

Tabulka 5. Mnohonásobná klasifikační analýza (ln) příjmů v roce 1988 a 1991

	Příjmy domácností				Příjmy na osobu			
	1988	1991a	1991b	1992	1988	1991a	1991b	1992
Adjustované odchylky od průměru:								
Počet dospělých:								
1	-0,54	-0,59	-0,45	-0,49	-0,02	0,14	0,24	0,26
2	0,09	-0,04	-0,05	-0,02	0,00	0,00	-0,01	0,02
3 a více	0,52	0,38	0,36	0,29	0,02	-0,01	0,00	-0,09
Počet dětí:								
0	-0,09	-0,06	-0,14	-0,08	0,28	0,33	0,25	0,30
1	0,03	0,00	0,02	0,02	0,01	0,04	0,07	-0,05
2	0,12	0,06	0,11	0,08	-0,17	-0,16	-0,13	-0,18
3 a více	0,21	0,08	0,22	0,15	-0,35	-0,35	-0,29	-0,35
Vzdělání osoby v čele:								
základní	-0,05	-0,08	-0,08	-0,16	-0,07	-0,08	-0,07	-0,16
vyučení a n. o.	0,00	0,00	-0,02	-0,03	0,00	0,00	-0,02	-0,03
středoškolské	0,06	0,03	0,02	0,04	0,05	0,03	0,01	0,03
vysokoškolské	0,17	0,05	0,11	0,15	0,16	0,04	0,11	0,14
Věk osoby v čele:								
do 29	-0,06	0,04	-0,04	-0,02	-0,13	0,03	-0,04	-0,05
30-39	0,10	0,06	0,04	0,03	0,03	0,02	0,01	0,01
40-49	0,17	0,05	0,05	0,08	0,11	0,03	0,05	0,06
50-59	0,16	-0,02	0,02	0,12	0,11	-0,01	0,02	0,10
60-69	-0,11	-0,12	-0,25	-0,18	-0,09	-0,11	-0,21	-0,16
70 a více	-0,46	-0,31	-0,31	-0,28	-0,42	-0,33	-0,33	-0,22
Národní území:								
ČR	-0,02	-0,02	-0,03	-0,02	0,02	-0,02	-0,02	-0,02
SR	0,04	0,04	0,05	0,02	-0,03	0,04	0,04	0,02
Počet dospělých	0,57*	0,47*	0,40*	0,38*	0,03*	0,05*	0,09*	0,16*
Počet dětí	0,17*	0,12*	0,24*	0,17*	0,66*	0,55*	0,40*	0,52*
Vzdělání	0,11*	0,09*	0,11*	0,19*	0,20*	0,08*	0,12*	0,20*
Věk	0,34*	0,19*	0,17*	0,22*	0,41*	0,15*	0,15*	0,23*
Národní území	0,04*	0,06*	0,08*	0,04*	0,07*	0,06*	0,07*	0,03
R ²	0,77	0,35	0,31	0,36	0,46	0,26	0,17	0,27

Prameny: Mikrocensus 1988 (101 518 domácností, 282 690 osob); Ekonomická očekávání a postoje, červen 1991 (1620 domácností) prosinec 1991 (1331 domácností) červen 1992 (2014 domácností).

*) koeficient významný na hladině < 0,001

Tabulka 6. Standardizované regresní koeficienty (ln) celkového příjmu domácnosti a (ln) příjmu na osobu na počtu dospělých osob a dětí v různých zemích (pouze domácnosti s hlavou ve věku 30-60 let)

	Příjem domácnosti			Příjem na osobu			
	Dospělí	Děti	R ²	Dospělí	Děti	Příjem domácnosti	R ²
Francie	0,296	0,177	0,120	-0,434	-0,512	0,962	0,954
SRN	0,473	0,093	0,237	-0,581	-0,649	0,849	0,920
Nizozemí	0,353	0,082	0,133	-0,522	-0,649	0,785	0,948
Itálie	0,297	0,048	0,084	-0,503	-0,496	0,904	0,964
Švédsko	0,493	0,141	0,312	-0,494	-0,643	1,030	0,973
V. Británie	0,425	0,600	0,183	-0,427	-0,548	0,939	0,963
USA	0,413	0,002	0,170	-0,397	-0,486	0,930	0,953
Kanada	0,450	0,105	0,217	-0,468	-0,596	0,945	0,949
Austrálie	0,421	0,034	0,180	-0,415	-0,550	0,917	0,961
Polsko	0,509	0,117	0,272	-0,455	-0,654	0,941	0,940
ČSFR 1988	0,672	0,292	0,561	-0,648	-0,966	0,975	0,872
ČSFR 1991a	0,403	0,168	0,201	-0,400	-0,496	0,962	0,851
ČSFR 1991b	0,338	0,228	0,164	-0,375	-0,458	0,987	0,869
ČSFR 1992	0,331	0,199	0,160	-0,390	-0,468	0,950	0,846

Prameny: Luxembourg Income Study, Mikrocensus 1988, Ekonomická očekávání a postoje, červen 1991 (1620 domácností) prosinec 1991 (1331 domácností) červen 1992 (2014 domácností).

Tabulka 7. Standardizované regresní koeficienty 1. celkového příjmu domácnosti na počtu aktivních osob a platu osoby v čele a 2. příjmu na osobu na počtu aktivních osob, dětí a platu osoby v čele v ČSFR 1988 a 1992 (pouze domácnosti aktivních osob s hlavou ve věku 30-60 let)

	1988	1992
Závisle proměnná: celkový příjem domácnosti		
Počet ek. aktivních osob	0,551	0,238
Plat osoby v čele	0,482	0,697
R ²	0,625	0,520
Závisle proměnná: příjem na osobu		
Počet ek. aktivních osob	0,006	-0,070
Počet závislých dětí	-0,651	-0,374
Plat osoby v čele	0,432	0,620
R ²	0,495	0,530

Prameny: Mikrocensus 1988, Ekonomická očekávání a postoje, červen 1992 (2014 domácností).

Summary

Well described by statistical data in the period 1959-1988, Czechoslovakia was an exception among countries regarding its stability of earnings distribution and its slow change in household income distribution. However, behind its stability of statistical distribution, some important changes occurred. Within the inequality of earnings, there were: 1. diminishing returns to education, 2. advantages for "productive" branches, 3. favoritism toward older workers. Within the inequality of household incomes, an increasing dependence of total incomes on the number of active members and the dependence of per capita incomes on the number of children strengthened, thus defining this so called "demographic pattern" of producing income inequalities.

In the last two and a half years, new changes have occurred. Because statistics provides only aggregated data, we use three surveys on "economic expectations and attitudes" from the period between June 1991 and June 1992 (samples about 1,600-1,800 households) to depict main characteristics of the recent dynamics:

1. Inequality in various indications has significantly increased. The lowest increase in inequality was found in household incomes, the middle in earnings and the greatest in per capita incomes.
2. Aside from the betterment of income positions of pensioner's households and the worsening position of families with more children, these changes did not occur in any clear statistical dimension. It seems that before the new criteria will be established, it will be difficult to measure the economic success of individuals and households on the changing labor market.
3. Within the distribution of earnings, the demographic factors remain thus far dominant. The earnings inequality of educational levels is decreasing and the earnings inequality of various types of ownership is increasing. The percentage of variance, unexplained by statistical and sociological variables, is, however, intensifying for the time being.
4. It is likely that the particular pattern of a mainly demographic dependence of earnings and especially the household (or the equivalent) income is being replaced by an economic pattern wherein the household's head's earnings gains much more weight in defining a family's financial situation.

All results are to be revised by large statistical surveys. Unfortunately, the occurred changes seem to be faster than statistics. Therefore, it is necessary to check and interpret the development with smaller surveys, combining both the objective and subjective aspects.

Robert Erikson, John H. Goldthorpe

The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies

Oxford, Clarendon Press 1992, 429 s.

Není snadné recenzovat knihu, o které se již několik let před jejím vydáním v příslušných kuloárech tvrdilo, že nejspíš sehraje ve výzkumu sociální stratifikace a mobility podobnou roli, jakou před čtvrt stoletím sehrála kniha Blaua a Duncana "The American Occupational Structure". Rozdíl tady ale podle mého názoru je. Řekl bych, bude-li mi prominut trochu nevhodný příměr, že Blau a Duncan společně přivedli na svět dítě mírně nedonošené, které se ale mělo velmi k světu a kladlo otázky, na které se ještě dalších dvacet let snažil odpovědět každý, kdo to s výzkumem sociální stratifikace myslel jen trochu vážně. Knihu Eriksona a Goldthorpa bych spíše přirovnal k dítěti mírně přenošenému, které je téměř dokonalé a rozhodně neobyčejně moudré, avšak otázky, které klade a na které si většinou i odpovídá, už provokují jen relativně úzký kruh nejbližších a zasvěcených. Jedno je však jisté, "The Constant Flux" je práce, která bude dlouho čekat na vážného konkurenta, a to jak pokud jde o systematickosti kladení otázek a postupy, s jejichž pomocí se hledají odpovědi, tak pokud jde o spojení mezi teorií, hypotézami a matematicko-statistickým aparátem.

Důvodů, proč studovat sociální mobilitu, není málo, od historicko-deskriptivních, přes vysloveně metodologické, až po důvody sociálně-politické. Pro Eriksona a Goldthorpa (dále jen E & G) je však studium mobility důležité v první řadě z důvodů sociálně-politických, čímž podle mého názoru zaujali pozici, která není v obci "stratifikátorů" nejběžnější. E & G jsou přesvědčeni, že mobilita jako vyjádření stupně "permanence", s jakou jsou jedinci vázáni k určitým pozicím, resp. volnosti, s jakou se mohou v tomto sociálním prostoru pohybovat, má zásadní vliv na formování sociálních entit (identities) a na krystalizaci zájmů. Z tohoto hlediska je důležité vědět, kde a s jakou ostroostí jsou v tomto sociálním prostoru vedeny kulturní, sociální, politické a ekonomické hranice. Stejně důležité je to, že povaha a rozsah mobility jsou faktory, které ovlivňují percepce a hodnocení sociálního systému, a to zejména pokud jde o legitimitu nerovností (jak nerovností příležitostí, tak nerovností podmínek). Proto rozsah mobility a charakter mobilitních vzorců je možné chápat jako faktory působící na to, jak členové společnosti definují sami sebe, i na to, jaké cíle sledují a jaké hodnoty sdílejí nebo naopak odmítají. Řekl bych, že mnohým našim sociologům, kteří se z konjunkturalistických důvodů přes noc stali "odborníky" na politickou sociologii,

by neškodilo trochu tohoto skutečně sociologického pohledu na zázemí hodnotových a politických orientací, jehož užitečnost je o to větší, že máme možnost studovat sociální systém, který prochází dramatickou změnou, jejímž atributem nepochybně je i vysoká mobilita.

E & G se ve své práci orientují převážně na analýzu rozsahu mobility (mobility rates) a jejích hlavních vzorců (mobility patterns) v industriálních společnostech. Zvláštní důraz přitom kladou na historické změny v rozsahu mobility, na rozdíly v mobilitních vzorcích mezi zeměmi a na otázku, zda jsou tyto vzorce v čase proměnlivé, nebo naopak stabilní.

Autoři tradičně začínají rozbohem hlavních teorií, ze kterých lze pro analýzu vývoje mobility a pro komparaci mobilitních vzorců odvodit relevantní hypotézy, jejichž testováním by bylo možné příslušnou teorii přijmout, zamítnout nebo případně modifikovat. Za méně tradiční lze považovat to, že již na samotném začátku přehledu alternativních teorií se autoři otevřeně přiznávají k tomu, že jejich analýza a tím vlastně i celá kniha bude polemikou s dosud nejrozvinutější a nejvlivnější teorií, které sami dávají jméno "liberální teorie industrialismu" (LTI). V této části práce E & G v zásadě proti sobě staví dvě skupiny teorií:

- a) teorie, ze kterých lze odvodit hypotézy jak o vývojových trendech v mobilitě, tak o rozdílech mezi zeměmi;
- b) teorie, které principiálně existenci vývojových trendů nepřipouštějí a konsekventně se staví i na stanovisko, že mezi zeměmi budou v mobilitních vzorcích pouze zanedbatelné rozdíly.

E & G sami přiznávají, že "liberální teorie industrialismu" - dominantní reprezentant první skupiny teorií - je jejich vlastním konstruktem, s jehož pomocí syntetizují názory celé řady sociálních vědců. Tyto názory, populární převážně v USA v šedesátých až osmdesátých letech, se podle E & G scházejí ve dvou hlavních bodech: a) v explicitní podpoře liberalismu; b) v přesvědčení, že liberální demokracie je politickou formou nejvíce kompatibilní s vitální industriální ekonomikou. V souladu se základním předpokladem, že pro přechod od předindustriální k industriální společnosti je charakteristický ireverzibilní pohyb k technické a ekonomické racionalitě, stoupenci LTI tvrdí, že industrialismus vtiskuje sociálnímu kontextu, v němž se odehrává, určitou vnitřní logiku, posilující ty rysy sociálního a politického systému, které jsou s industrialismem funkcionálně konzistentní, a naopak potlačující ty jeho rysy, které jsou s industrialismem v konfliktu. Tímto způsobem se moderní průmyslové společnosti dostávají na konvergentní vývojové trajektorie. Pokud jde o mobilitu, E & G nacházejí tři hlavní propozice kompatibilní s uvedenou koncepcí vývoje:

- a) v průmyslových společnostech, ve srovnání s předindustriálními společnostmi, nacházíme vyšší sociální mobilitu, a to zejména směrem nahoru (vzestupná mobilita);
- b) shledáváme zde mnohem rovnější příležitosti než v předindustriální éře (to znamená, že jedinci různého sociálního původu soutěží o vyšší sociální pozice za mnohem rovnějších podmínek);

c) jak mobilita, tak dosažený stupeň rovnosti příležitostí mají v moderních industriálních společnostech vzestupnou tendenci.

Vysvětlení pro tyto procesy E & G čerpají u těch autorů zabývajících se sociální stratifikací, kteří podle jejich názoru nejlépe reprezentují liberálně industriální teorii: jmenovitě u Blaua a Duncana (The American Occupational Structure - 1967) a u Treimana (Industrialization and Social Stratification - 1970). V těchto pracích E & G nacházejí tři hlavní typy argumentů:

1. Argumenty "strukturní": Vysoká a převážně vzestupná mobilita má zdroj v masivních přesunech ekonomicky aktivní populace nejprve ze zemědělství do průmyslové výroby, posléze z průmyslové výroby do služeb. Dále dochází k trvalému úbytku nekvalifikované pracovní síly a naopak k růstu podílu odborníků. V neposlední řadě rychle roste počet pozic, které jsou svou povahou buď administrativního, nebo "manažerského" typu. "Industrialismus" tedy přináší velký nárůst "středních tříd" a zvyšuje šance úspěchu pro všechny.
2. Argumenty "procesuální": Industrialismus proměňuje i charakter procesu, kterým jsou jedinci alokováni do různých pozic v profesním či zaměstnaněckém systému. Pokud jde o hlavní kritéria selekce, všeobecná racionalizace a důraz na efektivitu vyžadují přechod od askriptivních hledisek k výkonovým kritériím (achievement). V souvislosti s expanzí vzdělání se školský systém podstatně více otevírá, ale současně se zpevňují "meritokratická" kritéria selekce a postupu školským systémem.
3. Argumenty "složené": Předešlé dva procesy se navzájem "skládají" či překrývají, což se projevuje v tom, že důraz na výkon (achievement) jako základ sociální selekce je silnější v sektorech, které expandují, zatímco askriptivní tendence budou přetrvávat v sektorech, které se již nerozvíjejí a upadají.

Z uvedených argumentů je možné odvodit hypotézy o mobilitě, které přímo plynou z LTI: a) proces industrializace a zpevňování principů liberální demokracie vede k trvalému růstu mobility; b) rozdíly mezi zeměmi v mobilitě a jejich vzorcích mohou existovat, ale v podstatě je lze vysvětlit různým stupněm industrializace.

Součástí LTI je teze, že vývoj mobility a proměny jejích vzorců zpětně působí na vývoj politického systému. Mobilita je v tomto teoretickém kontextu považována za prvek stabilizující liberálně demokratické systémy, a to ze dvou důvodů: a) mobilitní vzorce (resp. procesy způsobující mobilitu) pomáhají legitimovat existující třídní a statusové nerovnosti (nerovnosti jsou považovány za spravedlivé, neboť jsou výsledkem otevřené soutěže, ve které platí meritokratická kritéria úspěchu); b) vysoká mobilita chrání liberální demokracie před kolektivním jednáním třídního typu, neboť vzestupná mobilita z dělnické třídy oslabuje třídní identifikaci a způsobuje, že individuální úsilí a snaha o změnu své vlastní pozice jsou chápány jako účinnější strategie než kolektivní "třídní" čin.

V tomto bodě autoři neodolali ukázat neschopnost marxistů ubránit se proti frontálnímu útoku ze strany LTI, která - jak snad ani není třeba zdůrazňovat - míří přímo na samotné jádro marxismu, tj. na tezi o objektivní nevyhnutelnosti sociální revoluce řešící narůstající konflikt mezi výrobními silami a výrobními vztahy.

Marxistickou odpověď na LTI autoři charakterizují jako "slabou" a pro zbytek svých teoretických úvah ji zcela pouští ze zřetele.

Teoretickým proudem, s nímž se však E & G museli vyrovnat, jsou teorie, které sice nesdílejí liberálně-industriální tezi o tom, že rozdíly v mobilitě a mobilitních vzorcích jsou způsobeny různými stupni industrializace, nicméně rozdíly mezi zeměmi připouštějí a nabízejí dva vysvětlující faktory: kulturu a politiku. E & G věnují teoriím spadajícím do tohoto okruhu relativně hodně místa, neboť - jak se ukáže později - připravují si tak půdu pro interpretaci výsledků svých analýz a pro svůj hlavní závěr. Pokud jde o "kulturní koncepcí", autoři diskutují dva typy prací: jednak ty studie, které ukazují na existenci specifických kulturních kořenů větší propustnosti (USA - 'Americký sen') nebo sklonů k rovnostářství (Austrálie), jednak práce, které ukazují kulturní kořeny větší rigidity a "uzavřenosti" (Británie, Německo).

V diskusi k potenciálnímu vlivu politických faktorů na mobilitu a její vzorce E & G upozorňují na dva typy prací: práce, které poukazují na vývoj mobility v zemích státního socialismu a na práce ukazující možné efekty sociálně demokratických systémů na mobilitní režim. Pokud jde o bývalé socialistické země, nejvíce místa pochopitelně věnují Parkinovi a jeho dvěma tezím: a) že periodu 'socialistické rekonstrukce' (heroická perioda), která otřásla sociální strukturou a určitě způsobila specifické mobilitní dráhy, vystřídala perioda technologické a ekonomické racionality, která přiblížila mobilitní režimy těchto zemí většině průmyslových zemí; b) zatímco pro mobilitu v kapitalistických zemích je charakteristická "krátká mobilita" (mobilita mezi navzájem blízkými skupinami), pro země státního socialismu byla spíše typická "dlouhá mobilita". Na tomto místě (kde se přece jen cítíme více "doma") bychom očekávali, že E & G upozorní na to, že analýza mobility nemusí nutně být nejlepším důkazním řízením o vlivu politických faktorů na stratifikaci a že jde v první řadě o charakter procesů, které analyzovanou mobilitu "generují".

Pokud jde o specifičnost mobility v zemích se silnými sociálně demokratickými tradicemi či vládami, opět s odvoláním zejména na Parkina E & G ukazují, že existují teorie, které připouštějí, že sociálně demokratické intervence do alokačních procesů, jejichž cílem je zvětšovat rovnost příležitostí (tzv. 'meritokratická' verze socialismu), působí na otevírání mobilitních kanálů a tudíž i na celý mobilitní režim. Tyto intervence jsou patrně efektivní proto, že směřují v první řadě do školského systému a do vzdělanostní politiky vůbec. Několikrát je v této souvislosti zmiňován u nás tak populární "švédský model" socialismu.

Výše uvedené koncepce jsou podle autorů implicitně kritikou LTI, neboť ukazují na existenci významných faktorů působících na mobilitu, vůči kterým je LTI necitlivá. Podle E & G však toto není jediná fronta, na níž lze LTI úspěšně atakovat. Druhou frontu reprezentují teorie, které popírají existenci jakýchkoli trendů ve vývoji mobility a argumentují v neprospěch teze o rozdílech mobility mezi zeměmi.

Linie teorií a autorů popírajících evoluční hypotézy o vývoji mobility a systematických rozdílech mezi zeměmi je podle E & G vcelku jasná: začíná u

Sorokina (Social Mobility - 1927), pokračuje dvojicí Lipset a Zetterberg (A Theory of Social Mobility - 1956, Social Mobility in Industrial Societies - 1959) a končí u autorů tzv. FJH hypotézy: Featherman, Jones a Hauser (Assumption of Social Mobility Research in the US: The Case of Occupational Status - 1975). Tato partie pojednávající o uvedených třech koncepcích a hypotézách je klíčová pro pochopení myšlenkové i pojmové architektury celé práce a odvíjí se odtud i analytický design. Logika výkladu je zhruba následující:

1. Podle Sorokina nelze v případě mobility hovořit o žádném vývojovém trendu, pouze o fluktuaci či o určité oscilaci (trendless fluctuation). Na otázku, proč tomu tak je, Sorokin odpovídá, že každý stratifikační systém má vnitřní tendenci k určitému typu uzavřenosti pozic zaměstnaneckého systému (propensity to closure) opírající se o specifické mechanismy výběru. Tyto endogenní vlastnosti systému, svou povahou kladoucí bariéry mobility, jsou čas od času narušeny nějakou změnou, ať politickou (revoluce), ekonomickou či technologickou. Každý takový zvrat pochopitelně vyvolá vyšší mobilitu jako důsledek působení těchto exogenních faktorů. Za určitý čas se systém opět stabilizuje a znovu vytvoří své specifické mechanismy výběru, kladoucí mobilitě nový typ překážek.
2. Lipset a Zetterberg na rozdíl od Sorokina vyšli od empirické evidence pocházející z prvních rozsáhlých mobilitních šetření a došli k závěru, že industrializace v důsledku "strukturní" změny v dělbě práce přinesla podstatné zvýšení mobility, ale po překročení tohoto "prahového efektu" mobilita sice zůstává relativně vysoká, ale již téměř bez dalších změn, neboť začínají působit "motivační" faktory (úsilí dosáhnout vyšších pozic z jedné strany je blokováno usilím těch, kteří tyto pozice zaujímají a hodlají je udržet). Tyto "motivační" faktory jsou konstatní. Proto lze tvrdit, že mobilita je v západních zemích v podstatě stejná (Lipset-Zetterbergova hypotéza, LZ-hypotéza).
3. Výsledky mobilitních analýz uskutečňovaných v průběhu šedesátých a sedmdesátých let však naznačovaly, že LZ hypotéza je neudržitelná, neboť mobilitní vzorce různých zemí vykazovaly značnou varianci. Na počátku sedmdesátých let dochází v souvislosti s rozšířením logaritmicko-lineárních modelů k výraznému pokroku v metodologii mobilitní analýzy. Zjednodušeně řečeno, nové metody umožnily z polí mobilitních tabulek matematicky eliminovat vliv rozdílných marginálních struktur a studovat mobilitní vzorce jednotlivých zemí v takové podobě, jaké by byly v hypotetickém případě homogenity marginálních struktur.
4. V návaznosti na tento pokrok v analytických nástrojích byl v roce 1975 učiněn další krok. Autoři Featherman, Jones a Hauser navrhli rozlišovat mobilitní "genotyp" a mobilitní "fenotyp". Zatímco mobilitní fenotyp jsou vlastně pozorované mobilitní vzorce (pozorovaná mobilita), mobilitní genotyp (relativní šance) lze přirovnat k jakési skryté síle či mechanismům, které produkují konečný obraz pozorované mobility. Toto vzájemné rozlišení pozorované mobility od "mobilitního režimu" vedlo k formulování takzvané Featherman-Jones-Hauser hypotézy (FJH hypotéza). Tuto hypotézu lze reprodukovat takto: průmyslové země s tržní ekonomikou a s nukleárním typem rodiny mají v podstatě stejný mobilitní genotyp. Z této hypotézy konsekventně plynou dvě

tvrzení: mobilitní genotypy průmyslových zemí budou principiálně stejné a v čase stabilní. FJH hypotéza je tedy v přímém protikladu k tvrzením odvoditelným z LTI. FJH hypotéza se okamžitě stala výzvou pro desítky komparativních analýz. Po několika letech intenzivního testování FJH hypotézy na různých skupinách zemí, různými přístupy k jejich parametrizaci a hlavně s využitím různých třídních či profesních klasifikací nebylo dosaženo konsensu o tom, zda FJH hypotéza platí, nebo je třeba ji zamítnout.

5. Strategie, kterou zvolili Erikson s Goldthorpem, je na první pohled velmi efektivní a zcela podle pravidla "dvě mouchy jednou ranou": hlavním cílem je dokázat neplatnost LTI, což lze nejefektivněji provést přijetím FJH hypotézy. E & G, poučení výsledky dosavadních analýz, které nebyly zcela přesvědčivé, a vedeni svým přesvědčením, že mobilitní režim (genotyp) není úplně intaktní vůči vlivu politických faktorů, navrhuji provést komplexní test FJH hypotézy na dosud vůbec největším souboru zemí, na jejichž původních datových souborech bylo možné definovat vlastní klasifikace, a - pokud to bude nutné - navrhnout její modifikaci, která by reflektovala jejich přesvědčení, že politické jednání může podstatně a dlouhodobě ovlivnit sociální procesy, přesto, že svými kořeny spočívají v průmyslové dělbě práce a v nerovnostech z ní plynoucích. Tato strategie navíc podle E & G umožňuje testovat platnost FJH hypotézy pro země, které prošly etapou státního socialismu, a potvrdit nebo vyvrátit teze o dvou etapách vývoje v těchto zemích: revoluční etapě a etapě konvergence.

Tento ambiciózní plán bylo možné realizovat pouze díky rozsáhlému projektu, který umožnil soustředit původní data z mobilitních šetření a provést nutné transformace proměnných, definovat a testovat použité klasifikace atd. Projekt CASMIN (Comparative Analysis of Social Mobility in Industrial Nations), pod jehož záštitou E & G svůj plán realizovali, všechny tyto nutné předpoklady nabídl.

Nebývá zvykem, aby se recenze zabývaly technickými stránkami analýz. S ohledem na to, že způsob, jakým E & G postupovali, není běžný a pro většinu našich sociologů by mohl být inspirativní, považuji za nanejvýš užitečné ukázat alespoň vnitřní "logiku" jejich postupu.

Jedním z klíčových rozhodnutí, které E & G museli učinit a které skutečně vyvolalo hlavní spor ještě před tím, než kniha vůbec vyšla, bylo rozhodnutí o klasifikaci. Autoři v podstatě měli dvojí volbu: buď následovat spíše "americkou" stratifikační školu a aplikovat klasifikaci zdůrazňující sociální hierarchii (sociálně ekonomický status, prestiž atd.), nebo se opřít spíše o evropskou tradici a analýzu založit na třídní klasifikaci. Z řady důvodů, které - v předtuše, odkud přijde nejtvrdíší kritika - pečlivě rozebírají, nakonec podle očekávání dávají přednost evropské tradici a hlavně své vlastní klasifikaci, která si od roku 1979, kdy ji poprvé aplikovali, v mobilitní analýze vydobyla své místo. S klasifikací EGP (Erikson-Goldthrope-Portocarero) se naši sociologové měli možnost seznámit v řadě jiných studií a dokonce i v našich domácích pracích. Proto ji zde detailně nebudeme rozebírat. Stačí uvést, že z řady důvodů (většinou technických) byli autoři nuceni svoji původně mnohem detailnější klasifikaci (13 tříd) transformovat na poněkud hrubší. Aplikovaná varianta má 7 tříd: I + II - odborníci-profesionálové, vyšší technici, manažeři a velcí vlastníci; IVa + IVb - drobní vlastníci a řemeslníci

(maloburžoazie); IVc - farmáři, samostatní zemědělci; IIIa - vyšší rutinní nemanuální povolání (převážně v administrativě); V + VI - nižší technici, kvalifikovaní dělníci, mistři; IIIb + VIIa - nižší rutinní nemanuální profese (prodej a služby) a polokvalifikovaní či nekvalifikovaní dělníci mimo zemědělství; VIIb - námezdní dělníci v zemědělství. Partii zdůvodňující použitou třídní klasifikaci vřele doporučuji těm, kteří vyvíjejí vlastní varianty EGP klasifikace pro své analýzy, aniž by zvážili teoretický kontext, v němž tato klasifikace krystalizovala.

Data, se kterými E & G pracují, pocházejí z výzkumů provedených v sedmdesátých letech. Do archívu projektu CASMIN bylo předáno celkem 12 datových souborů. E & G ve svých analýzách pracují nejprve s omezeným souborem zemí, které považují za principiálně srovnatelné (Anglie, Francie, Německo, Švédsko, Severní Irsko, Irská republika, Skotsko, Polsko a Maďarsko), a teprve později hledají možnosti interpretace pro zbývající země (USA, Japonsko, Austrálie). Koho překvapuje fakt, že Maďarsko a Polsko se staly "členy" projektu CASMIN, zatímco Československo zůstalo mimo, ten již pravděpodobně zapomněl, kdo v té době (v polovině osmdesátých let) velel československé sociologii a kdo určoval, co pro ni bylo a nebylo vhodné.

Podstatou většiny použitých analytických technik je přísná distinkce vedená mezi absolutní a relativní mobilitou. Absolutní mobilita je vyjádřena počtem (podílem) osob v určitém poli mobilitní tabulky, zatímco relativní mobilita (E & G navrhuji používat termínu "fluidita") je vyjádřena kvantitami, které nejsou citlivé na jakékoli operace s marginálními četnostmi mobilitní tabulky. E & G volí pravděpodobně nejfrekventovanější kvantitu, tj. poměr nerovností (odds-ratio), jehož přímý výpočet z tabulky je triviální: $[(f_{11}/f_{12})/(f_{21}/f_{22})]$ a navíc má své zázemí v log-lineární analýze. Pokud jde o třídu log-lineárních modelů, E & G dávají přednost topologickým modelům, které do mobilitní analýzy uvedl Hauser. Jak se ještě zmíním, určitou ironií je, že to byl právě Hauser, kdo spolu s Houtem založil kritiku této práce mimo jiné na tom, že E & G nedali přednost "hierarchickým modelům" a "symetrii" a že zvolili topologické modely, které podle E & G lépe odpovídají povaze použité klasifikace, neboť jednotlivé třídy EGP nelze považovat za jednoznačně uspořadatelné podél jediné osy (jako například skupiny SES, prestiže atd.). Topologické modely navíc podle E & G umožňují testovat existenci určitých "regionů" tabulky, které se mohou lišit stupněm vnitřní "propustnosti" a vnější uzavřeností. Pro méně zkušeného čtenáře autoři provádějí jednoduchou rekapitulaci principu analýzy pomocí dvou schémat. Předně ukazují, že po léta běžně používané výkladové schéma celková mobilita *minus* strukturní mobilita *rovná se* čistá mobilita stojí na neudržitelných předpokladech. Ukazují, že alternativní schéma marginální distribuce *a současně* relativní mobilita *implikuje* absolutní mobilitu je teoreticky přijatelné a přitom jej lze analyticky zvládnout ne jedním, ale několika různými způsoby parametrizace modelů.

První analytická kapitola (Trends in Class Mobility) je věnována otázce, zda lze v mezigenerační mobilitě v průmyslových zemích identifikovat nějaké dlouhodobé tendence či trendy. V zájmu komplexnosti pohledu autoři postupují tak, že nejprve analyzují absolutní mobilitu (celkovou mobilitu a některé její hlavní komponenty) a vzápětí pomocí aparátu log-lineární analýzy testují přítomnost

změn v relativní mobilitě (ve fluiditě). Pokud jde o absolutní mobilitu, výsledky analýzy rozhodně nepotvrzují tezi o permanentním růstu mobility odvozenou z LTI, i když samozřejmě u některých komponent celkové mobility lze pozorovat určité vlny (například odliv ze zemědělských do manuálních profesí u zemí, kde industrializace začala s určitým zpožděním: Maďarsko, Polsko). Změna v relativní mobilitě (fluiditě) je testována konvenčním log-lineárním modelem. Do modelu vstupují pro každou zemi tři proměnné: *O* (origin - třída původu), *D* (destination - třída určení) a *C* (cohort - kohorta: čtyři desetileté kohorty), přičemž model, který se testuje (model konstantní sociální fluidity *CnSF*), má tvar [*OC DC OD*], tj. z modelu je vynechán interakční prvek *ODC* vyjadřující změnu asociace *OD* v čase. Tento model je aplikován na každou z devíti zemí. Výsledek analýzy je sice přesvědčivý až po standardizaci hodnot poměrů věrohodnosti G^2 na hodnotu odpovídající velikosti nejmenšího ze souborů $[(G^2 - df)/N] \times K + df$ ($K = 1746$, počet případů pro Irsko), nicméně platný závěr zní: model konstantní sociální fluidity nelze odmítnout pro žádnou ze zemí, ačkoli Německo se blíží prahové hodnotě (pohybuje se na samotné hranici signifikance 0,05). Na tomto závěru příliš nezměnily ani výsledky specifické parametrizace modelu, jejímž cílem bylo testovat signifikanci odchylek fluidity v jednotlivých kohortách od hypotetické konstantní fluidity (místo modelu [*OC DC OD*] se testuje model [*OC DC b_kX_{ij}*], kde *X_{ij}* reprezentuje obecnou úroveň asociace *OD* v dané zemi (to znamená její konstantní komponentu) a *b_k* naopak reprezentuje hodnotu této asociace specifickou právě pro danou kohortu. Ačkoli tato procedura ukázala některé zajímavé odchylky, odpověď na první otázku se principálně nemění: "výsledky analýzy nepochybně více podporují očekávání, která lze odvodit z FJH hypotézy, než ta očekávání, která plynou z liberální teorie" (s. 96). Jinými slovy: sociální fluiditu v analyzovaných devíti zemích v historickém čase zachytitelném čtyřmi desetiletými kohortami lze považovat za v podstatě stabilní.

Ve snaze nenechat jediný argument LTI nepokořen, autoři ještě testují model společné sociální fluidity (Common Social Fluidity, *CmSF*: [*ON DN OD*], kde *N* = země) pro jednotlivé kohorty a zjišťují, že stejně jako všechna předchozí tvrzení odvozená z LTI, i tvrzení o konvergenci mobilitních režimů industriálních zemí je neudržitelné (G^2 pro tento model pro jednotlivé kohorty vykazuje jen zanedbatelnou varianci). Nakonec provádějí simultánní test modelů *CnSF* a *CmSF* a velmi elegantně tak dokazují, že rozdíly v relativní mobilitě mezi kohortami jsou menší než rozdíly mezi zeměmi. Jakkoli tato pasáž je teprve přípravou na hlavní nápor analytických argumentů, musím konstatovat, že našemu čtenáři rozhodně může posloužit jako vzorový příklad velmi inteligentní aplikace log-lineárních modelů umožňující jedinou tabulkou nepřesahující půl stránky provést a dobře dokumentovat důkaz, který by u nás - proveden převažující formou ilustrace - zabral pomalu celou stať s rozsáhlými přílohami.

Klíčovými kapitolami celé práce jsou kapitola čtvrtá a pátá (Social Fluidity within Class Structures: Modelling the FJH Hypothesis, Social Fluidity within Class Structures: Commonality and Variation). Metodologický standard těchto kapitol vysoko převyšuje standard, na který jsme u nás zvyklí, proto se pokusím

logiku analýzy a její jednotlivé kroky prezentovat v poněkud zjednodušené formě a spíše heslovitě.

Všechny předchozí pokusy o testování FJH hypotézy, včetně pokusu autorů testovat model společné sociální fluidity (*CmSF*), ukazují, že základní problém, který je třeba vyřešit, je skutečný obsah FJH hypotézy. Jakmile totiž vyjasníme tuto otázku, jsme připraveni FJH hypotézu modelovat, což je podmínkou jejího testování. Konkrétně to znamená rozhodnout, zda přijmeme "striktní" výklad FJH hypotézy (mobilitní režimy průmyslových zemí s tržními ekonomikami a nukleárním typem rodiny jsou stejné), nebo jsme ochotni přistoupit na "měkčí" výklad (mobilitní režimy průmyslových zemí s tržními ekonomikami a nukleárním typem rodiny jsou v podstatě či principiálně stejné). Přijmeme-li striktní výklad, jsme nuceni použít odpovídající (konvenční) model, tj. model konstantní fluidity (*CmSF*). Ten však - jak jsme již měli možnost vidět - povede k zamítnutí hypotézy. Pokud tímto postupem FJH hypotézu odmítneme, vystavujeme se nebezpečí, že - jak říkají sami autoři - se statistickou vodou vylejeme z vaničky i sociologické dítě, tj. budeme ignorovat nezanedbatelnou podobnost mobilitních vzorců industriálních zemí. Pokud ale přijmeme "měkčí" výklad této hypotézy, stojíme před složitým metodologickým problémem, jak ji modelovat. E & G se rozhodli jít druhou cestou, neboť - jak jsme již uvedli - mají zvlášť silný zájem na tom, aby FJH hypotéza nebyla odmítnuta, neboť je vůbec nejlepším a nejpopulárnějším hráčem, kterého mohou nasadit v jejich zápase s liberálně industriální teorií.

Proto E & G přicházejí s originálním řešením: s myšlenkou identifikovat "jádrovou fluiditu", tj. fluiditu, která je typická pro všechny industriální země, a přitom popsat a pochopit její vnitřní logiku, a dále ukázat, v jakém směru a proč jednotlivé země vykazují odchylky od tohoto jádrového modelu sociální fluidity (core social fluidity model). E & G realizují tuto myšlenku následujícím způsobem:

1. Nalezení "jádra" industriálních zemí, které by mohlo sloužit jednak jako základ identifikace "jádrového modelu" sociální fluidity, jednak jako fixní standard pro hledání odchylek dalších zemí. Tento krok byl řešen následujícím způsobem:
  - a) velikost souborů všech zemí byla standardizována na stejnou velikost (10 000);
  - b) na každou dvojici zemí byl aplikován model společné sociální fluidity (*CmSF*);
  - c) výsledné statistiky G^2 (celkem 36) mohou být chápány jako "matice nepodobnosti" jednotlivých zemí mezi sebou, pokud jde o sociální fluiditu; d) tuto matici (resp. pouze subdiagonální matici) je možné použít jako vstup do procedury multidimenzionálního škálování (MDSCAL), jejímž cílem je ukázat, jaký prostor zjištěné distance tvoří, jak jsou v tomto prostoru lokalizovány jednotlivé země a konečně, které země leží nejbližší ke středu tohoto prostoru. Uvedená procedura identifikovala trojrozměrný prostor, v jehož středu ležely dvě země: Anglie a Francie. Poměry nerovností (odds ratios) pro jednotlivá pole společné mobilitní tabulky pro Anglii a Francii mohou tedy být považovány za reprezentaci sociální fluidity v průmyslových zemích.

Jedním z možných a vcelku jednoduchých postupů by nyní bylo přepočítat národní tabulky tak, aby byly zachovány poměry nerovností odvozené z tabulky pro Anglii a Francii, a přitom se "chovaly" podle národně specifických marginálních struktur (counterfactual tables), a provést analýzy distancí mezi

hypotetickými a reálnými tabulkami. E & G však nejdu touto přímo cestou. Otázka, kterou si v tomto bodě kladou, zní mnohem více sociologicky. Ptají se totiž, zda je možné pro tyto poměry nerovností, k nimž dospěli na tabulce za Anglii a Francii, nalézt sociologicky smysluplný výkladový model. Technicky to znamená zjistit, zda existuje dobrý "topologický" model, který by jádrové (centrální) fluiditě dal smysluplnou sociologickou interpretaci.

2. Specifikace sociologicky smysluplného topologického modelu jádrové (centrální) fluidity. Vzhledem k tomu, že topologický model vyvinutý E & G u nás již aplikoval Boguszak (viz *Sociologický časopis* 27 (1991): 255-275), nebudu jej rozebírat do detailu. Princip tohoto kroku je následující: topologický model, který E & G navrhli, dekomponuje asociaci mezi třídou otce a třídou syna na čtyři základní typy efektů: dva efekty hierarchie - $HI1$ a $HI2$ (i v třídní struktuře lze identifikovat určité vertikální osy, na nichž jsou různé třídy od sebe různé vzdáleny), tři efekty dědičnosti - $IN1$, $IN2$ a $IN3$ (určité třídy mají sklon k větší dědičnosti, například proto, že souvisí s předáváním kapitálu, majetku, živnosti nebo půdy), efekt sektoru - SE (principiálně existuje větší bariéra mezi zemědělstvím a ostatními odvětvími než uvnitř těchto dvou sektorů), a konečně dva efekty afinity - $AF1$ a $AF2$ (určité třídy vykazují vzájemnou výměnu - např. kvalifikovaní dělníci a nekvalifikovaní dělníci, zatímco mezi jinými třídami jsou takové výměny vzácné - např. mezi profesionály a zemědělskými dělníky). Technicky vzato, každý z výše uvedených efektů představuje matici jedniček a dvojek (design matrix) - celkem tedy 8 matic, které se "přiloží" k modelu nezávislosti třídy syna na třídě otce a testuje se, jak dobře tuto závislost reprodukuje (výsledný model tedy vypadá takto:

$$\log F_{ij} = m + t_i O + t_j D + t_{ij} HI1 + t_{ij} HI2 + t_{ij} IN1 + t_{ij} IN2 + t_{ij} IN3 + t_{ij} SE + t_{ij} AF1 + t_{ij} AF2).$$

3. Testování přijatelnosti topologického modelu. Teprve v této chvíli se autoři vracejí k původně navrženému postupu: a) vezmou poměry nerovností pro Francii a Anglii a kombinací těchto "relativních" mobilitních údajů reprezentujících jádrovou fluiditu (kterou sami s nadhledem nazývají "Duchem Svatým" mobilitní tabulky) s národně specifickými marginálními distribucemi (Otec a Syn Svaté Trojice) získají národní tabulky v podobě, jakou by měly v případě, že by ve všech zemích byla stejná fluidita; b) na těchto tabulkách testují platnost výše uvedeného topologického modelu a docházejí k závěru, že tento model aplikovaný na jednotlivé země vyčerpává mezi 98,5 až 99,5 procenty G^2 modelu nezávislosti. Každý, kdo trochu pracoval s log-lineárními modely tuší, že to je značný úspěch. Závěr tedy zní, že topologický model jádrové (centrální) mobility průmyslových zemí je přijatelný. Autoři tedy přistupují k věcné interpretaci parametrů modelu a jednotlivých efektů, což je sociologicky rozhodně velmi zajímavá partie. Z hlediska celkové strategie, kterou se snažím čtenáři zprostředkovat, je však zajímavější to, co následuje.
4. Testování topologického modelu na původních národních mobilitních tabulkách. Po tom, co si autoři ověřili vhodnost svého topologického modelu na jádrové (centrální) fluiditě - odtud název "jádrový model sociální fluidity" (core social

fuidity model) - testují jeho platnost pro jednotlivé země, aby zjistili: a) do jaké míry je možné slovy FJH hypotézy hovořit o principiálně stejném mobilitním genotypu průmyslových zemí; b) jak velká je oscilace jednotlivých zemí okolo tohoto genotypu; c) do jaké míry je tato oscilace vysvětlitelná rozdílnými historickými a politickými kontexty vývoje mobilitních režimů v jednotlivých zemích. E & G zvolili následující postup: 1. na každou národní mobilitní tabulku se aplikuje původní jádrový model s fixními parametry; 2. pokud model s fixními ("jádrovými") parametry nereprodukuje příslušnou národní tabulku dostatečně dobře, aplikuje se sice stejný model, ale jednotlivé parametry mohou nabývat národně specifických hodnot; 3. pokud model nereprodukuje uspokojivě národní mobilitní tabulku ani po uvolnění parametrů, dochází k minimální nutné modifikaci topologického modelu. Tímto způsobem jsou zpracovávány jedna země po druhé, přičemž výraznější odchylky od "jádrového" modelu jsou interpretovány v historických a zejména v politických souvislostech. Po metodologicky náročné a pro mnohé čtenáře jistě obtížné části věnované důkaznímu řízení následuje rozsáhlá partie sociálně politických a historických úvah, ve kterých autoři hledají vysvětlení národních specifík sociální fluidity.

Pro československého sociologa je nanejvýš zajímavá ta část, která následuje. E & G zde totiž k původním zemím, jejichž datové soubory měli autoři k dispozici od počátku projektu CSMIN, připojují analýzu těch evropských zemí, jejichž datové soubory jim bylo umožněno zpracovat dodatečně. Vedle Holandska a Itálie tak do analýzy vstupuje i Československo, a to daty z roku 1984. Autoři využívají klasifikací, které pro tento účel připravil M. Boguszak a jejich analýza v podstatě reprodukuje výsledky, ke kterým Boguszak dospěl ve své vlastní aplikaci jádrového modelu sociální fluidity na Československo. A ještě jedna zajímavá skutečnost: práce E & G je jedna z mála prací, ve které se při interpretaci nejen československých, ale i polských a maďarských dat hojně využívá prací, které v té době (tj. na konci osmdesátých let) o naší společnosti napsali naši sociologové žijící doma, ačkoli tyto práce nebyly většinou z pochopitelných důvodů doma publikovány (Boguszak, Gabal, Matějů, Večerník).

Pokud jde o Československo, E & G stejně jako Boguszak dospěli k závěru, že vzorci sociální fluidity zapadá do rodiny evropských průmyslových zemí, a to více než Maďarsko, kde mobilitní vzorce naznačují v mnoha ohledech větší ostrost třídních hranic, nebo Polsko, které naopak vykazuje více stop státně socialistických zásahů do mobilitních drah. Stejně jako Boguszakovi, ani E & G neunikla nápadná blízkost československých parametrů jádrového modelu parametrům, které vyšly za Švédsko. Ani E & G neodolali pokušení konstatovat, že parametry fluidity v obou zemích (rozuměj v Československu a Švédsku) naznačují "neobyčejně velký stupeň otevřenosti" (rozuměj mobilitních kanálů).

Pátá, nepochybně klíčová, kapitola recenzované práce nemůže končit jinak než návratem k FJH hypotéze. Autoři, vybaveni silnými argumenty svého důkazového řízení, mohou konstatovat, že FJH hypotéza nemá šanci na přijetí, je-li prezentována ve své striktní podobě, neboť tak jako autoři jiných studií, i E & G našli významnou varianci ve vzorcích sociální fluidity mezi průmyslovými zeměmi. Rozhodně však lze FJH hypotézu přijmout v její méně striktní podobě, tj. jako

hypotézu o "principiální" podobnosti mobilních režimů průmyslových zemí. E & G to formulují tak, že mobilní "genotyp", jehož existenci předpokládá FJH hypotéza, je cosi jako 'dobře definované téma', jehož nepřítomnost (nebo nepochopení) by debatám o národních 'deviacích' výrazně uškodila, ale přitom na pochopení individuálních případů by nestačilo. E & G navíc tvrdí, že toto téma dekomponovali a našli sociologicky relevantní dimenze tohoto genotypu (hierarchie, dědičnost, sektor, afinita), které - jak se ukázalo - operují ve všech zemích, pouze s různou intenzitou.

Čtenáři, který již na samotném začátku pochopil, že hlavním cílem, ke kterému E & G svou práci "The Constant Flux" míří, je reformulace FJH hypotézy, se na konci této kapitoly konečně dostane satisfakce. Avšak dříve, než tak autoři učiní, vracejí se ještě jednou k otázce, která je z tohoto hlediska klíčová: je možné v národně specifických vzorcích sociální fluidity identifikovat systematický vliv politických intervencí? V souboru zemí, které analyzovali, jsou čtyři, u kterých by takový vliv bylo možné očekávat: Československo, Maďarsko, Polsko a Švédsko. Autoři skutečně konstatují určitou výjimečnost mobilních režimů těchto zemí. Protože ale nacházejí v rodině bývalých komunistických zemí více nepodobností než podobností, konstatují, že "ačkoli výsledky a interpretace, které jsme dosud prezentovali, by mohly podporovat tvrzení, že státně socialistické režimy byly schopné ovlivnit fluiditu, nepodporují tvrzení, že se tím pádem zrodil nějaký charakteristický socialistický vzorec sociální fluidity" (str. 177). Pokud jde o Švédsko, konstatují, že skutečně existuje typicky "švédský" vzorec sociální fluidity a že je vysoce pravděpodobné, že tento vzorec je do jisté míry produktem sociálně demokratické politiky. Protože jsou mi známy práce o vývoji vzdělanostních nerovností ve Švédsku (Jonson), musím sám za sebe konstatovat, že i zde lze hovořit o typicky švédském modelu, vyznačujícím se nezvykle patrným poklesem hladiny nerovností během jedné generace.

Výše uvedená konstatování jsou pak základním východiskem reformulace FJH hypotézy. E & G konstatují, že z původní formulace této vlivné hypotézy se vytratila role politických institucí, či - lépe řečeno - role cílevědomého jednání prostřednictvím těchto institucí. Jinými slovy, v FJH hypotéze "chybí odkaz na možnou roli státu jako agenta intervencí do 'občanské společnosti', jejímž prostřednictvím jsou nerovnosti v příležitostech reprodukovány a konzervovány" (str. 179). Odtud je již jen nepatrný krok k návrhu reformulace FJH hypotézy v tom smyslu, že lze očekávat "... principiální shodu vzorců sociální fluidity v industriálních společnostech (...) pokud neexistovalo dlouhodobé úsilí využít síly moderního státního aparátu ve prospěch modifikování procesů nebo jejich výsledků, jejichž prostřednictvím se třídní nerovnosti formují a mezigeneračně reprodukuji" (tamtéž).

Ačkoli reformulace FJH hypotézy je evidentně vyvrcholením celé práce, autoři se znovu ponořují do specifických problémů: znovu se vracejí k mobilním pohybům v absolutním vyjádření, otevírají otázku mobility ženské části populace, otázky intragenerační mobility atd. Domnívám se ale, že jádrem knihy je výstavba a testování "jádrového" modelu sociální fluidity, a to především jako prostředku odmítnutí liberálně industriální teorie a návazně jako nástroje, který měl

poskytnout argumenty pro revizi FJH hypotézy. To jsou důvody, proč jsem věnoval podstatně větší pozornost právě těmto otázkám, a to na úkor jiných, podle mého názoru méně kontroverzních.

To, že "The Constant Flux" se stane prací velmi kontroverzní, bylo jasné ještě před tím, než vyšla. Nejdůležitější část této knihy (testování "jádrového" modelu) totiž vyšla v podobě dvou statí v *European Sociological Review* (č. 1 a 2, 1987). V roce 1990 na zasedání RC28 (Research Committee on Social Stratification and Mobility, ISA) M. Hout a R. M. Hauser (dále jen H & H) prezentovali ostrou metodologickou kritiku postupu Eriksona a Goldthorpa. Po několika výměnách názorů, z nichž nejzajímavější se odehrála na jaře roku 1991 na zasedání RC28 v Praze (viz zpráva z tohoto zasedání *Sociologický časopis* 27 (1991): 666-670) a nejméně zajímavá pak na letošním zasedání v Trentu (viz zpráva o zasedání v Trentu v tomto čísle), bude tato debata ukončena opět na stránkách *European Sociological Review*. Co je podstatou sporu? Proč jeden z autorů FJH hypotézy kritizuje práci, která hledá způsob, jak tuto hypotézu přijmout, a nikoli celou řadu analýz, které ji zamítly? Je tomu skutečně tak, jak nakonec tvrdí E & G ve své odpovědi H & H, že debata odhalila podstatný rozdíl v americkém a evropském přístupu k sociální stratifikaci?

Základní námitky H & H ("Symmetry and Hierarchy in Social Mobility: A Methodological Analysis of the CASMIN Model of Class Mobility") vůči postupu E & G jsou následující:

- a) E & G aplikovali příliš hrubou klasifikaci, tj. agregovali třídy, které jsou heterogenní z hlediska prestiže a sociálně ekonomického statusu, čímž *a priori* snížili šanci na zachycení vertikální osy mobilitních režimů industriálních zemí.
- b) E & G použili topologický model, který místo symetrie asociací v mobilitní tabulce pracuje s asymetrií, což nedovoluje provést odhady efektů strukturní mobility.
- c) H & H provedli analýzu na detailnější EGP klasifikaci (12 tříd) pomocí symetrických modelů asociací a zjistili, že tyto modely vyhovují většině zemí, ačkoli jsou ve srovnání s modely E & G mnohem úspornější (parsimonious). Kromě toho, že tyto modely umožňují identifikaci a komparaci strukturní mobility, jejich parametry ukazují, že prestiž a sociálně ekonomický status jsou dimenze, které operují v mezigenerační mobilitě s takovou silou, že je není možné v analýze ignorovat.

Odpověď E & G ("The CASMIN Project and the American Dream") zdůrazňuje následující momenty:

- a) H & H nerespektují omezené možnosti aplikace detailnějších klasifikací na daných souborech dat. Technicky vzato, sedm kategorií, pro které se E & G rozhodli, je hranice, za kterou nelze jít, nemá-li dojít k závažnému porušení komparability zemí a k zavlečení variance způsobené nestejnými definicemi kategorií. Jednoduše řečeno, E & G tvrdí, že větší detail prostě daná data "neunesou".
- b) H & H nerespektují fakt, že E & G se rozhodli pro analýzu třídní mobility, což je teoreticky relevantní úloha. Posuzovat validitu jakéhokoli třídního schématu

s odkazy na prestiž a status nedává z teoretického hlediska příliš velký smysl, pokud nechceme přijmout tezi, že třídy jsou více či méně arbitrární řezy provedené na kontinuu prestiže či statusu.

c) H & H dávají přednost úspornosti modelů před jejich sociologickým obsahem. E & G nepovažují za nejlepší model ten, který reprodukuje data s nejméně parametry (a to navíc na základě Rafteryho kritéria BIC), ale ten, který umožňuje smysluplnou sociologickou interpretaci. Pokud jde o symetrii jako předpoklad analýzy strukturních efektů, E & G tvrdí, že pojem "strukturní mobility" byl již dávno odmítnut jako neudržitelný.

d) E & G, ve snaze "pochopit" podstatu kritiky ze strany H & H, hledají vysvětlení v zásadní odlišnosti "americké" a "evropské" školy mobilitní analýzy. Americká škola (rozuměj reprezentovaná v prvé řadě jmény jako Hauser, Hout, Treiman atd.) se snaží o smíření tradice výzkumu stratifikačního procesu (status attainment research) - tak jak tuto tradici založila práce Blaua a Duncana - s tradicí mobilitní analýzy. Zatímco E & G vidí v analýze mobility především nástroj pochopení třídních vztahů a makrosociálních vrstev společenského pohybu, americká škola usiluje o pochopení procesů, jimiž se realizuje "americký sen", tj. procesů, které vysvětlují, jak a proč se lidé určitého sociálního původu dostávají na určité pozice sociální hierarchie. E & G nakonec konstatují, že H & H se budou muset smířit s tím, že v tomto smyslu zůstane "americký sen" nenaplněn.

Sleduji tento spor od samotného počátku a s důvěrou v jeho produktivnost jsem jeho aktérům nabídl jedno celé zasedání v rámci pražské konference RC28. Musím říci, že v té době to ještě vypadalo na smír, z něhož jsme všichni mohli těžit velmi cenné zkušenosti. Teď se spor vede více zarputile a méně s vědomím, že kompromis by byl velmi užitečný.

Na adresu E & G bych poznamenal, že z důvodů, kterým nerozumím, z původní verze svého textu vynechali následující pasáž, k níž se nechali inspirovat vynikající knihou S. Liebersona ("Making it Count"): "je důležité, aby sociologové ve snaze vysvětlit rozdíly v sociálních strukturách a procesech nezanedbávali hlavní otázku, proč určité fenomény existují a přetrvávají, a neměli by se dopouštět chyby v tom smyslu, že budou předpokládat, že za stejnými fenomény jsou nutně stejné faktory". Nejde samozřejmě o to, že byla vynechána určitá pasáž, ale o to, že s ní se jakoby ztratila naděje na propojení mobilitního výzkumu s výzkumem orientovaným na otázky typu: proč určití jedinci procházejí vzestupnými mobilitními drahami, proč se to jiným nedaří, co umožňuje udržení vysoké pozice atd.

Domnívám se, či spíše jsem přesvědčen, že studium mobility bez studia procesů, které ji generují, může vést k fatálním nedorozuměním. Nejsem si totiž jist, zda závěr, že "bývalé socialistické země nevytvořily specifický vzorec fluidity", za kterým následuje konstatování, že jejich vzorec je blízký "švédskému", je sociologicky prozíravý a úplný. Otázka totiž musí znít, zda za "švédským" a několika - byť rozdílnými - "východoevropskými" vzorci fluidity nestojí dva naprosto odlišné modely stratifikačního procesu. Nejde tedy o to implementovat do Evropy

"americký sen", ale skutečně vytvořit most mezi stále sofistikovanějšími komparativními analýzami sociální mobility na jedné straně a analýzami stratifikačních procesů, kde komparativní strategie zatím absentuje.

Na adresu H & H bych vyslovil přání, aby se přeci jen pokusili nalézt více pochopení pro teoretické argumenty Eriksona a Goldthorpa a tím i pro evropské vidění významu tříd v historii i současnosti evropských společností. A konečně bych si přál, aby svoje přesvědčení o nutnosti zkoumat otázku, kdo dosáhl či nedosáhl nějaké pozice, ale hlavně, proč k tomu došlo nebo nedošlo, formulovali jako pozitivní výzvu těm evropským sociologům, kteří jsou připraveni na ni pozitivně reagovat. Jsem přesvědčen, že jich není málo a že by se nemuseli nutně cítit v zajetí 'amerického snu'.

Petr Matějů

Gordon Marshall, David Rose, Howard Newby, Carolyn Vogler

Social Class in Modern Britain

London, Unwin Hyman Ltd. 1988, 314 s.

Spor o třídní analýzu a její relevanci vyspělé kapitalistické společnosti se vede již od konce druhé světové války. Zdá se, jak na to také poukazují autoři recenzované knihy, že množství a váha argumentů pro a proti existenci tříd ve vyspělém kapitalismu souvisí s hospodářským cyklem.

Koncem šedesátých let, v návaznosti na poválečný boom, vzniká řada koncepcí postindustriální společnosti, k jejímž hlavním rysům podle těchto teorií patří sociální struktura odvíjející se od výkonu jednotlivce (tzv. meritokratická společnost) a zánik tříd. Zdůrazňuje se význam růstu početnosti středních tříd, hovoří se o zburžoaznění dělnické třídy, všeobecném úniku do soukromí a k rodinnému životu na úkor kolektivismu, o rozvolnění vazeb mezi třídním postavením a volebním chováním, zániku třídního vědomí apod. Dokonce i někteří levicoví sociologové dali dělnické třídě své sbohem.¹

Recese let sedmdesátých a osmdesátých přináší oživení třídní interpretace sociální struktury. Hovoří se o proletarizaci části střední třídy a tendenci kapitalistické společnosti k polarizaci, o segmentaci trhu práce umožňující snazší vykořisťování proletarizovaných vrstev, zároveň je výkonová společnost charakterizována jako mýtus, podobně jako meritokratizační role vzdělání. Neadekvátnost třídní analýzy současnému vyspělému kapitalismu je tak dnes spíše zdůvodňována pluralitním charakterem současné (tzv. postmoderní) etapy vývoje

¹ Viz např. A. Gorz (1982), *Farewell to the Working Class*, London: Pluto Press. (překlad z francouzštiny).

kapitalismu, přesunem zájmu obyvatelstva k tzv. postmateriálním hodnotám apod.,² přičemž zastánců třídního pohledu na sociální strukturu v posledních letech nijak výrazně neubývá.

S určitým zjednodušením lze říci, že práce věnované třídní struktuře jsou ve své většině povýtce teoretické a pokud využívají empirických údajů, pak spíše pro ilustraci. Světlou výjimku v tomto směru představují J. H. Goldthorpe a E. O. Wright, kteří své koncepty třídní struktury vyspělé kapitalistické společnosti operacionalizovali pro potřeby empirického výzkumu.³ Zhruba od konce sedmdesátých let své závěry prověřují také na datech mezinárodních srovnávacích výzkumů. Jednoho z nich, iniciovaného Wrightem, se pod vedením G. Marshalla účastnila skupina sociologů z britské univerzity v Essexu.

Údajů o britské populaci, které takto získali, dále využili pro srovnání Wrightovy a Goldthorpovy koncepty třídní analýzy. Své poznatky a závěry zasazené do obecnějšího rámce diskusí, které se v posledních letech o třídní struktuře soudobého kapitalismu vedou, shrnuli v recenzované práci.

V deseti kapitolách si položili pět základních otázek: 1. Lze sociální strukturu současné Británie charakterizovat jako třídní a pokud ano, je adekvátnějším nástrojem její analýzy Goldthorpova, nebo Wrightova koncepty? 2. Lze souhlasit s Goldthorpovým tzv. konvenčním přístupem⁴ k třídní analýze, jenž s poukazem na to, že její jednotkou je rodina a nikoli individuum, odhlíží od třídního postavení žen? 3. Lze v současných vyspělých kapitalistických zemích pozorovat proletarizaci a odtud dichotomizaci třídní struktury? 4. Lze v uvažovaných společnostech hovořit o existenci třídního vědomí, jakožto předpokladu kolektivní akce? 5. Do jaké míry je reálný třídní konflikt?

V odpověď na tyto otázky dospěl Marshall se svým kolektivem k následujícím závěrům:

1. Velká Británie je i v poválečném období společností třídní, přičemž pro její studium je vhodnější neo-weberiánský (Goldthorpův) přístup než neo-marxistický (Wrightův).
2. Pokud jde o jednotku třídní analýzy, nelze s Goldthorpem bezvýhradně souhlasit. Zejména je-li ústředním bodem třídní analýzy sociální mobilita, s čímž se Marshallův tým ztotožňuje, je třeba vést v patrnosti fakt, že rozmísťování lidí do jednotlivých třídních pozic v čase je silně podmíněno jejich pohlavím, takže kariéry (a odtud životní šance) mužů nejsou vysvětlitelné, pokud nejsou vztaženy k segregaci dělby práce mužů a žen. Ta totiž vede k tomu, že mobilitní šance mužů jsou ve srovnání s šancemi žen zaujímajících v třídní struktuře srovnatelná místa větší, dále k tomu, že muži lépe zhodnocují své formální vzdělání a ve

²) Viz např. T. N. Clark a S. M. Lipset (1991), "Are Social Classes Dying?," *International Sociology* 6: 397-410.

³) Viz zejména J. Goldthorpe et al. (1980), *Social Mobility and Class Structure in Modern Britain*, Oxford: Oxford University Press, E. O. Wright (1985), *Classes*, London: Verso. Recenzováno v Sociologickém časopise 27 (1991): 379-383.

⁴) O diskusí na toto téma viz I. Hradecká (1991), "Stratifikace a ženy" a N. Stockman (1991), "Společenské třídy a manželství", obojí in *Sociologický časopis* 27: 346-379.

všech třídních pozicích je jejich tržní i pracovní situace příhodnější než situace žen. "Do jednotlivých pozic v třídní struktuře nejsou distribuováni 'sociální aktéři', ale muži a ženy. (...) Společenské třídy se neskládají buď z individuí, nebo z rodin, ale z individuí žijících v rodinách" (s. 85). Třídní analýzu je tak třeba vést v obou rovinách, tj. vést v patrnosti fakt, že ženy mají omezený přístup k ekonomické a politické moci, což ovlivňuje reprodukci třídní struktury.

3. Je třeba souhlasit s Goldthorpem, že k proletarizaci v soudobé kapitalistické společnosti nedochází, neboť pravděpodobnost mobilitního sestupu obecně klesá. Různé případové studie na téma proletarizace kancelářských pracovních míst a některých dalších skupin profesí (ve smyslu dequalifikace, fragmentace a rutinizace jednotlivých úkonů) nelze zobecňovat. Proletarizace je makrostrukturní jev, který je třeba také v rámci makrostruktury sledovat. Wrightova polarizační vize současné kapitalistické společnosti je artefaktem jeho operacionalizace tříd. Systematická degradace práce je marxistický mýtus.

4. Skupinové zájmy a privatismus dělníků, na něž se při popírání významu tříd pro vyspělou kapitalistickou společnost odkazuje, není ničím typickým pro dnešní situaci. Představa o solidární dělnické třídě minulosti a dnešní roztržštěné a sobecké je iluzorní. Rodina a svého druhu privatismus měl pro dělníky vždy velký význam. Je pravda, že v nejobecnějším smyslu se oddanost třídní organizaci zdá být dnes spíše instrumentální než expresivní. Lze to však chápat jako výsledek realistického zhodnocení dosavadní zkušenosti, jako výraz určitého "poučeného fatalismu". "Tento 'poučený fatalismus' se odráží v otevřeném cynismu vůči stranické politice. Třídní politika zdaleka není vyčerpána" (s. 267, podtrženo v originále). Obzvlášť cyničtí jsou lidé ve vztahu k činnosti politických stran. Ztráta pocitu, že mohou situaci ovlivnit, vede u průměrného člověka k instrumentalismu. Nicméně, společenská třída patří v Británii i nadále mezi důležité pojmy kolektivní identity. Významné rozdíly ve sdílených přesvědčeních a hodnotách jsou daleko zřetelněji strukturovány třídními než jinými zdroji rozdílu. To však neznamená, že nerovnosti v Británii lze na třídní difference redukovat.

5. Ačkoli řada empirických evidencí včetně těch, které jsou prezentovány v recenzované práci, se zdá podporovat liberální interpretaci vývoje, vylučující třídní konflikt, jde o podporu jen zdánlivou. Pozorované absolutní trendy je třeba doplnit relativními údaji, tj. o relativní mobilitu, která je v poválečném období stabilní, a o relativní třídní zakotvenost volebního chování, jíž se zevrubně věnoval A. Heath se svým kolektivem⁵ a ukázal, že volební chování i nadále souvisí s třídním postavením. (V této souvislosti se lze pozastavit nad tím, proč autoři tento relativizující pohled, s nímž lze jen souhlasit, neuplatnili také v úvahách o tendenci k proletarizaci rutinních nemanuálních pracovníků.)

Nelze však souhlasit ani s marxistickou vizí nevyhnutelnosti třídního konfliktu. Jinými slovy, zastánci obou směrů se mýlí, ba dokonce z hlediska své logiky tyto směry konvergují, neboť shodně vykazují sklon k implicitnímu historismu, tj. k tendenci nazírat současné události jako součást predeterminedovaného

⁵) Viz zejména A. Heath et al. (1985), *How Britain Votes*, Oxford: Pergamon.

dlouhodobého historického trendu. V pozadí jejich závěrů je pak spíše přání než kritická interpretace empirických dat. Lidé nejsou pouhými nositeli třídních vztahů, které "automaticky plodí" jejich vědomí a odtud jednání.

Pokud jde o koncept třídního vědomí, nelze tedy podle Marshallova názoru souhlasit ani s Goldthorpem ani s Wrightem. Pro sociální jednání má význam "definice situace", tj. obecný rámec, v němž se toto jednání odehrává. K třídnímu konfliktu ve vyspělé kapitalistické společnosti dojít může, nejde však o fatální nutnost.

Z uvedeného je snad dostatečně zřejmé, že problémy a otázky třídní analýzy jsou v práci rozebrány do značné šíře, která však nikterak neubrala na hloubce pohledu. Pro detailní analýzu všech problémů, které jsou v práci rozebrány, zde není dostatek prostoru. Omezím se proto na dva problémy, z nichž prvním je porovnání Goldthorpovy koncepce s Wrightovou, a druhým třídní vědomí.

Analýza je zahájena pohřichu mechanickým srovnáním Goldthorpova a Wrightova "třídního schématu" (operacionalizace třídní struktury).

V prvním kroku jsou uvedená schémata konfrontována pomocí třídění druhého stupně, kde řádkovou proměnnou je Goldthorpova operacionalizace a sloupcovou Wrightova. Na základě takto vzniklé tabulky zjistili autoři zhruba toto: Uvažujeme-li v trojtřídním schématu, tj. pouze vyšší, střední a dělnickou třídu, kongruentně se v obou schématech zařadí pouze zhruba 50 % dotázaných. Většinu inkongruentně zařazených respondentů představují dvě skupiny. Jsou to jednak ti, kdo podle Wrighta spadají do řad proletariátu a podle Goldthorpa tvoří jednu z mezilehlých (intermediate), případně servisní třídu. Druhou skupinu naopak tvoří ti, kdo jsou Goldthorpem řazeni do dělnické třídy a Wrightem do skupin, jejichž postavení v třídní struktuře je rozporné. V obou případech jde především o tzv. rutinní nemanuální pracovníky.

Dělnickou třídu v Goldthorpově pojetí tvoří totiž výlučně manuální pracovníci, zatímco u Wrighta do ní spadají i někteří rutinní nemanuální pracovníci. Jedním z definičních znaků proletariátu je ve Wrightově schématu úplná absence "autonomie v práci". Tato autonomie je navíc v daném výzkumu "měřena" subjektivní výpovědí respondentů, tj. odpověďmi na otázky typu: "Umožňuje Vám Vaše zaměstnání navrhovat a plánovat důležité aspekty Vaší práce? Pokud ano, je to Vaše vlastní iniciativa, nebo se to od vás přímo vyžaduje? Rozhodujete o objemu a rychlosti své práce Vy sám?" apod. Protože odpovědi na tyto otázky velmi často vypovídají spíše o respondentovi a jeho subjektivním vnímání vlastního postavení než o místě, které zastává, dochází někdy až k absurditám, kdy například učitel, který je na základě Goldthorpova schématu zařazen do servisní třídy, je podle Wrightovy "indikace" zařazen do třídy dělnické (nikoho neřídí a podle svých slov postrádá v práci sebemenší autonomii).

Detailnost srovnání Goldthorpovy a Wrightovy operacionalizace tříd vyznívá až trochu zlomyslně ("výpisy" údajů o jednotlivých respondentech) a táhne se celou první polovinou knihy, vždy ve vztahu k diskutovanému problému. Tak například, v kapitolách věnovaných otázce místa žen v třídní struktuře je věnována úvaha zařazení zdravotních sester, které byly podle Wrightova schématu zařazeny spolu

s např. veterináři, farmaceuty, terapeuty, ortopedy apod. mezi odborníky v řídicím postavení, protože tazatelům sdělily, že se musí samostatně a odpovědně rozhodovat.

Ačkoli se na základě studia Goldthorpových a Wrightových prací rovněž kloním spíše na stranu Goldthorpa, takto prezentované hodnocení Wrightova schématu mi připadá trochu nefér. V původním výzkumu, v němž prostřednictvím svého schématu Wright srovnával třídní strukturu ve Spojených státech a Švédsku, opřel (jak tvrdí) "měření" autonomie v práci o hodnocení jednotlivých pracovních míst třemi nezávislými skupinami posuzovatelů. Chápe tedy "autonomii" jako objektivní a objektivně měřitelnou charakteristiku pracovního místa.

Teoreticky je tak možné, že řada inkongruencí zjištěných Marshallovým týmem jde spíše na vrub nedostatků v "měření". Představuji si, že vzhledem k finančním omezením byly "objektivní" posudky nezávislých skupin posuzovatelů nahrazeny subjektivním odhadem respondentů, což je zcela určité "o něčem jiném" a je otázka, zda se raději na tuto dimenzi třídního postavení nemělo rezignovat. Kritiku tohoto druhu bych považovala za zcela oprávněnou. Uvažované koncepte však v tomto případě byly "testovány" především z hlediska technického, méně již z hlediska vhodnosti operacionalizace a už vůbec ne z hlediska teoretického. To, že autonomie v zaměstnání je třídnímu postavení irelevantní, nebylo dokázáno ani empiricky ani teoreticky.

Pokud jde o problém třídní pozice nemanuálních rutinních pracovníků, autoři na řadě analýz ukazují, že jejich výpovědi či charakteristiky se liší od manuálních pracovníků, a že tedy jejich zařazení do dělnické třídy neodpovídá britské realitě. Jinými slovy, že Goldthorpovo vymezení dělnické třídy je v tomto smyslu adekvátnější. Tyto závěry jsou formulovány na základě druhého stupně třídění.

Je třeba upozornit, že daným problémem se Wright rovněž zabýval i v empirické rovině, a to ve své polemice s pojetím Poulantzase,⁶ který dělnickou třídu striktně vymezuje jako námezdní manuální "modré límečky", tedy v zásadě stejně jako Goldthorpe. V rámci této polemiky Wright v prvním kroku vymezil "kontroverzní" skupinu dotázaných, tj. těch, které on řadí k dělnické třídě, zatímco Poulantzase je na základě dichotomie manuální - nemanuální práce řadí do střední třídy. V dalším kroku pak testoval velikost příjmů a třídní postoje těchto skupin ve srovnání s týmiž charakteristikami skupiny respondentů, kteří jsou v rámci obou koncepcí shodně řazeni buď do dělnické, nebo střední třídy. Na základě výsledků takto formulovaných analýz Wright tvrdí, že "sporná skupina", kterou on řadí k dělnické třídě, je danými charakteristikami skupině dotázaných oběma koncepcemi definovaných jako dělnická třída podobnější než skupině shodně řazených ke třídě střední.

Wright tedy netvrdí, že nemanuální rutinní pracovníci mají stejné charakteristiky jako manuální, ale že někteří z nich jsou z tohoto hlediska "blíže"

⁶ N. Poulantzas (1973), *Political Power and Social Classes*, London: New Left Books. Týž autor (1975), *Classes in Contemporary Capitalism*, London, New Left Books. Překlady z francouzštiny.

manuálními než nemanuálními. Analýzy Marshallova týmu pouze potvrzují, že i v britských podmínkách existují určité odlišnosti mezi rutinními nemanuálními pracovníky na straně jedné a manuálními na straně druhé. Míra či význam těchto odlišností však testovány nebyly. Podle mého názoru bylo spíše namístě např. zpochybňovat průkaznost Wrightových analýz nebo disputovat o tom, kde je nejvhodnější vést hranici mezi dělnickou a středními třídami.

Problému srovnání třídních schémat jsem věnovala více prostoru, neboť na jejich základě autoři formulují závěr, že pro studium povahy procesu formování tříd v Británii je vhodnějším základem neoweberiánská perspektiva než neomarxistická (s. 140). Toto tvrzení se opírá o výše popsané porovnání "funkčnosti" třídních schémat vypracovaných Goldthorpem a Wrightem. V žádném případě netvrdím, že opak je pravdou. Podle mého názoru však Marshallův tým empiricky doložil pouze to, že "robustnější" (jak ji autoři charakterizují na jiných místech práce, např. s. 139) je Goldthorpova operacionalizace než Wrightova, přičemž je třeba dodat, že v případě Wrightova schématu jde o modifikovanou verzi (zjišťování autonomie v práci dotazem u respondenta). Zobecnit toto zjištění na zhodnocení dvou teoretických větví třídní analýzy mi nepřipadá zcela korektní.

Druhá polovina práce je věnována otázkám třídního vědomí, kolektivního jednání a konfliktu. Ačkoli, nebo snad právě proto, že tato část je do značné míry spekulativní, na což ostatně autoři upozorňují, považují ji za mnohem inspirativnější než předešlou. Zde také konfrontace Goldthorpa s Wrightem ustupuje do pozadí. Diskutována je řada dalších koncepcí. Marshallův tým rovněž předkládá svůj vlastní přístup opřený o Weberovy poznámky o třídě a statusu jakožto fenoménech distribuce moci v komunitě. Pracuje se zde s pojmy třídní a statusový konflikt, z nichž v prvním jde o kontrolu majetku či odměňování dovedností uplatnitelných na trhu práce a v druhém o přístup k moci a privilegiím. Zmíněné konflikty se vždy odehrávají v konkrétním prostředí, v němž převládá buď princip exkluze (úsilí získat určité výhody pro určitou skupinu definovanou statutem či třídě), nebo inkluze (snaha zahrnout celou společnost do jednoho nediferencovaného systému odměňování nebo zabezpečit všeobecnou dosažitelnost privilegií a občanskou odpovědnost).

Pokud jde o třídní vědomí, Marshall a kol. opakovaně zdůrazňují, že je nelze chápat ani jako masové vědomí (souhrn vědomí jednotlivců), ani jako spontánní produkt populace, který vzniká jako pocit třídní identity a postupně přechází od uvědomění si třídního protivníka ve schopnost analyzovat situace z třídního pohledu a konečně vrcholí v koncepci alternativní společnosti (takto např. chápe třídní vědomí M. Mann⁷). Třídní vědomí tedy autoři nepovažují za atribut individuí ale formalizovaných skupin (organizací). Je schopností organizací sdružujících lidi na základě jejich třídního postavení (politické strany, odbory apod.) transformovat konvenční zápas mezi různými skupinami do solidárního legálního zápasu, neboli schopností třídy chovat se jako kolektivní aktér.

---

7) M. Mann (1973), *Consciousness and Action Among the Western Working Class*, London: Macmillan.

Za zajímavou považuji pasáž, která je věnována charakteristice vědomí britské populace. Autoři dospěli k závěru, že "jako celek vykazuje málo ideologické konzistence a vědomí většiny jednotlivců je zřejmě vnitřně konfliktní. Jejich vidění společnosti a vlastního postavení si dokonce někdy protiřečí. Odhlédneme-li od metodologických omezení, předpokládáme, že jen u mála třídních subjektů se lze setkat s jednotným a jednoznačným názorem na společnost či s interpretací světa v rámci koherentního souboru hodnot a principů" (s. 188). Tato ambivalentnost a inkonzistence třídně založeného vnímání světa není podle názoru Marshalla a kol. nijak zarážející, neboť, jak už bylo řečeno, jde v třídním vědomí spíše o to, jak jsou třídy organizovány za účelem dosažení třídně pojatého cíle, než o to, v jakém rozsahu si jsou jednotlivci třídních struktur a jejich významu individuálně vědomi.

Pro úplný rozbor této problematiky zde není prostor (hlavní závěry jsem shrnula výše v bodech 5. a 6.). Zmiňuji se o ní především proto, že zmíněnou inkonzistenci vědomí zjišťujeme i u našich respondentů a máme sklon je interpretovat jako patologickou (schizofrenní) či typickou pro přechodné období. Realita je zřejmě složitější.

V úvodu si autoři kladou "skromný cíl poskytnout, jakožto komplement dosavadních teoretických diskusí, systematické a empirické zhodnocení dvou alternativních koncepcí třídní struktury a procesů formování tříd v moderních kapitalistických společnostech" (s. 26). Z tohoto hlediska považuji jejich příspěvek opravdu za skromný. Svými analýzami totiž především zbytečně podrobně dokládají slabiny Wrightovy operacionalizace třídní struktury, které jsou podle mého názoru zcela zjevné. Za nosnější bych považovala např. diskusi nad Wrightovým konceptem rozporného postavení v třídní struktuře, k němuž lze nalézt paralelu i v Goldthorpeově mobilním přístupu a jenž se zdá být nosný. I když je třeba poznamenat, že fenomén, k němuž se tento koncept vztahuje, byl již před Wrightem popsán např. G. Carchedim nebo J. a B. Ehrenreichovými.⁸

Na druhé straně však autoři výše citovaný záměr výrazně a úspěšně překročili, neboť poskytli zajímavou a sdělnou analýzu problémů vážících se k současné diskusi o třídní struktuře. Práce by, myslím, stála za český překlad. Poskytuje totiž přehled o současném stavu studia třídní struktury na Západě a přitom vůbec nenudí, což se bohužel knihám, jejichž cílem je takový přehled podat, dost často stává.

Jadwiga Šanderová*

⁸) G. Carchedi (1977), *The Economic Identification of Social Classes*, London: Routledge and Kegan Paul. B. a J. Ehrenreich (1971), "The Professional-Managerial Class," *Radical America* 11, Num. 2.

*) S většinou knih, o nichž se v recenzi hovoří, jsem měla příležitost se seznámit během pobytu v London School of Economics and Political Sciences, který mi byl umožněn díky britskému stipendiu poskytnutému v rámci T. G. Masaryk Scholarship Programme.

SOCIOLOGICKÉ NAKLADATELSTVÍ (SLON)

připravuje aktuálně k vydání:

202 Vlastimil Rollo: Emocionalita a racionalita aneb Jak ďábel na svět přišel

Proč je v lidském životě spontánní cit stále více nahrazován racionálním kalkulem? Existuje psychická normalita? Proč někteří čelní vědci věří v boha? Na tyto a řadu dalších otázek odpovídá tato práce a současně předkládá v literatuře první ucelenou teorii vyšších citů. Vychází v říjnu 1992.

203 Eva Broklová: Československá demokracie (Politický systém ČSR 1918 - 1938)

Studie analyzuje politický systém první Československé republiky, jeho základy dané ústavou a hlavní problémy jeho praktického fungování. V závěru shrnuje faktory udržení československé demokracie. Jde o práci historickou, která je zároveň i aktuálním poučením pro naši současnost, kdy znovu tvoříme základy demokratického politického systému. Vychází v říjnu 1992.

302 Demografie (nejen) pro nedemografy

Přehled základních demografických pojmů sestavený z hlediska potřeb studentů a odborníků všech společenských věd, doplněný o úzce korespondující sociologické pojmy. Orientaci v této oblasti usnadňuje úvodní výklad použité konceptualizace, sémantická mapa a seznam doporučené literatury. Práce je výsledkem společného úsilí demografů Přírodovědecké fakulty UK a sociologů ze Sociologického ústavu ČSAV. Vychází jako druhý svazek ediční řady Sociologické pojmosloví.

303 Sociální a kulturní antropologie

Cílem publikace je poskytnout ucelenou představu o minulosti a současnosti jedné z nejprogresivnějších společenských věd na Západě - anglosaské sociální a kulturní antropologii. Systematická prezentace dějin antropologických škol a směrů je doplněna encyklopedicky utříděným výkladem kategorií a pojmů, které tvoří základ antropologických teorií člověka, společnosti a kultury. Publikace může dobře posloužit jako úvod ke studiu tohoto u nás po dlouhá desetiletí zcela opomíjeného oboru. K vydání připravili pracovníci Sociologického ústavu ČSAV a katedry kulturologie FF UK. Vychází jako třetí svazek ediční řady Sociologické pojmosloví.

Objednávky na adrese: Alena Miltová, poste restante 140 02 Praha 42.

Informace o zasedání Výzkumného výboru pro sociální stratifikaci v Trentu

V květnu 1992, rok po zasedání konaném v Praze (informace z pražského zasedání vyšla v Sociologickém časopise 27 (1991): 666-670), se Výzkumný výbor pro sociální stratifikaci a mobilitu při ISA (RC28) sešel v italském Trentu. Pořadatelem byla Fakulta sociologie Univerzity v Trentu. Organizátoři se nerozhodli pro určité dominantní téma a pokusili se naopak dát prostor téměř všem směrům, které se postupně v tomto výboru prosadily. Znovu se ale ukázalo, že tento přístup není nejšťastnější. Nejen proto, že málokdo dokáže během tří dnů absorbovat okolo šedesáti referátů, z nichž více než polovina je postavena na velmi sofistikovaných metodách, ale i proto, že program zasedání je nutně tak zaplněn, že nezbyvá téměř žádný prostor pro pořádání neformálních diskusí a setkání zájmových skupin, autorských kolektivů či týmů pracujících na společných výzkumných projektech.

Ostatně ani psaní krátké informace z takového zasedání není snadné. Nutně totiž předpokládá selekci toho, o čem se zmínit, a co naopak nechat bez povšimnutí. A bylo by neseriózní tvrdit, že taková selekce není zatížena subjektivními preferencemi.

Předně je třeba říci, že v Trentu pokračovala diskuse k otázce třídního a hierarchického přístupu ke komparaci mobilitních režimů, která byla zahájena v Madridu a pokračovala v Praze, kde jsme účastníkům sporu dali k dispozici jedno celé zasedání. I v Trentu dostali protagonisté tohoto sporu mezi hierarchickým (Mike Hout - University of California at Berkeley a Robert M. Hauser - University of Wisconsin-Madison) a třídním (Robert Erikson - Swedish Institute for Social Research, Stockholm a John H. Goldthorpe - Nuffield College, Oxford) přístupem k testování FJH hypotézy slovo hned na začátku zasedání (FJH hypotéza: hypotéza o stabilitě a podobnosti mobilitních režimů formulovaná

autory Featherman - Jones - Hauser). Erikson a Goldthorpe přijeli do Trenta s novou verzí reakce na Hauserovu a Houtovu kritiku jejich přístupu k analýze dat z projektu CASMIN. Vzhledem k tomu, že předmět kritiky již mezi tím stačil vyjít knižně (R. Erikson, J. Goldthorpe: *The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies*. Clarendon Press, Oxford, 1992), přičemž k publikaci v *European Sociological Review* je připravena jak kritika (M. Hout a R. M. Hauser: *Symmetry and Hierarchy in Social Mobility*), tak odpověď na ni (R. Erikson a J. Goldthorpe: *The CASMIN Project and the American Dream*) a navíc jsme o podstatě sporu jsme již informovali po pražském zasedání, nebudeme se k této otázce již vracet. Pouze poznámka na okraj: debata, která začala v Madridu a která v Praze zaujala většinu přítomných svou věcností (neubírající na vyhraněnosti stanovisek), v Trentu zdá se, skončila. Neskončila ale proto, že by aktéři našli rozumné východisko, k čemuž dávala diskuse v Praze určitou naději, ale proto, že se spor dostal do osobní polohy a skončil vášnivými debatami o poznámkách pod čarou, na což účastníci zasedání v Trentu reagovali značným nezájmem a neskrývanou snahou téma co nejrychleji opustit.

Diskuse k otázce tříd měla ještě dva pokračovatele. Gosta Esping-Andersen (European University Institute, Florencie) se zabýval otázkou, zda lze ve vyspělých zemích očekávat krystalizaci třídní struktury post-industriálního typu (Post-Industrial Class Structures: An Analytic Framework). Formuloval devět hypotéz, které analyticky dekomponují autorovo přesvědčení, že post-industrialismus rodí dvě specifické třídy: třídu profesionálů (knowledge class) a potenciálně nový proletariát reprezentovaný nekvalifikovanými zaměstnanci služeb (service proletariat). Protože tento sektor je výrazně feminizován, můžeme podle Esping-Andersena hovořit o vzniku typicky ženského třídního útvaru vyznačujícího se značnou uzavřeností. Pokusem ilustrovat Esping-

Andersenův výklad na datech za Německo byl příspěvek autorů Hans-Peter Blossfeld (European University Institute, Florencie), Karl Ulrich Mayer a Gianna Giannelli (Expansion of Tertiary Sector and Social Inequality: Is there a new service proletariat emerging in the Federal Republic of Germany?). Diskuse ukázala to, co více či méně dávno víme, tj. že od formulování konzistentní hypotézy k přesvědčivému důkazu je v sociologii mnohem dále než v jiných vědách.

Jediný, komu se podařilo cestu od hypotézy k důkazu zkrátit na minimum, byl Geoff Evans (Nuffield College, Oxford). Na jeho příspěvek "Testing the Validity of the Goldthorpe Class Schema" nebyla - kromě dvou metodologických poznámek (Hout a Ultee) poukazujících na nepřesvědčivost důkazního řízení - téměř žádná reakce, a to přesto, že se dotýkal nejcitlivějšího tématu zasedání - tj. třídní klasifikace EGP. To, co Evans nazval "testem", byla sebevědomě předvedená tautologie v učebnicovém vydání: vezměme Goldthorpovy dimenze definující třídy, transformujme je do otázek a proměnných, provedme několik elegantních multivariačních cvičení a na konci se opět objeví dimenze, se kterými jsme začínali. Navíc střelba mimo hlavní cíl: problémem totiž není ani tak Goldthorpova definice tříd, která je v pozadí za EGP klasifikací, jako spíše schopnost EGP spolehlivě predikovat další podstatné dimenze sociálního postavení a sociální stratifikace (příjmy, životní úroveň, životní šance, politické chování, atd.). Evansův příspěvek byl ukázkou toho, jak snaha žáka pomoci učiteli může nakonec vyznít spíše opačně.

Příspěvek, který naopak vyvolal velmi zajímavou a užitečnou diskusi, předložili Volker Bornschieer (Institute of Sociology, University of Zürich) a Felix Keller (Convergence and Divergence in the Stratification Pattern of Western Societies. The 1980 compared to the 1970). Autoři formulovali hypotézu, podle které "sociální model" odpovídající "technologickému stylu" šedesátých let se začal v sedmdesátých letech rozkládat, přičemž osmdesátá léta jsou již charakteristická nástupem nového technologického stylu, který si vynucuje i

nový sociální model a novou politicko-ekonomickou architekturu. Zatímco doba "stárnutí" či "zrání" určitého sociálního modelu je obdobím konvergence, období vzniku nového modelu je naopak periodou divergence. Vývoj stratifikačních modelů ve vyspělých zemích tedy po období konvergence vstupuje do periody divergence. Tolik ve zkratce teoretická hypotéza. Příspěvek byl pro mnohé osvěžením nejen proto, že do debaty o rozdílech a podobnostech mobilitních režimů vnesl nový interpretační prvek, ale i proto, že v analytické části opustil dogma mobilitní analýzy (otec, syn a duch svatý neboli fluidita) a vrátil se k tomu, co mobilitu ve skutečnosti generuje a co jí dává život, tj. ke stratifikačnímu procesu. Autoři navázali na tradici konce šedesátých let, explicitně pak na Blau-Duncanův tzv. základní model, a navrhli tzv. rozšířený kauzální model který by měl jako nástroj umožnit analýzu specifických rysů stratifikačních procesů v zemích v různé míře absorbujících nový technologický styl. Autoři tento model testovali na datovém souboru, který vznikl spojením dat za šest zemí (Rakousko, Finsko, Německo, Holandsko, Švýcarsko a USA), a posléze se pokusili testovat signifikanci národně specifických parametrů. Dospěli k závěru, že zatímco tradiční přístup založený na interpretaci rozdílů ve vyčerpané varianci těžko může říci něco nového (podobnost), přístup zdůrazňující národní specifika modelů "skládání" této variance (tj. testování rozdílů v parametrech modelu) dává naději na smysluplné výsledky.

Stalo se zvykem, že zasedání RC28 konaná v Evropě mají vždy svůj "východoevropský" blok. Bylo tomu tak i v Trentu. Uvedl jej Donald Treiman (University of California, Los Angeles - současný prezident RC28) informací o projektu "Sociální stratifikace ve východní Evropě po roce 1989", na němž participují Československo, Maďarsko, Polsko a Rusko. Treiman, koordinátor tohoto rozsáhlého projektu, podal stručnou informaci o východiscích a hlavních hypotézách i o zaměření navrhovaných výzkumů. Z informace byly patrné dvě věci: předně to, že se jedná o velmi ambiciózní projekt

s dobře definovanými obecnými cíli i vstupními hypotézami, ale i to, že v řadě dosti podstatných aspektů operacionalizace tento projekt ještě nestojí na pevném konsensu zúčastněných stran.

Ke stálícím východoevropským sekcím patří Tamás Kolosi a Peter Róbert (oba z TARKI, Maďarsko). Nezklamali ani letos. Tamás Kolosi spolu se svým krajanem, žijícím ošem trvale v USA (Ákos Róna-Tas, University of California, Santa Barbara), předvedli podle mého názoru dobře teoreticky a zejména metodologicky založenou analýzu efektivnosti různých strategií ekonomického úspěchu v období post-komunistické transformace (The last shall be the first? The social consequences of the transition from socialism in Hungary). Kolosi dokázal že má dobře vyvinutý sociologický "čich" (rozhodl se nalézt respondenty zkoumané v jednom ze svých výzkumů z roku 1989 a provést na nich v roce 1991 opakované šetření), Róna-Tas dodal střízlivý pohled zvenčí a vysokou metodologickou zkušenost. Výsledek byl natolik zajímavý, a pro nás poučný, že jsme se rozhodli nabídnout tento příspěvek k publikaci v Sociologickém časopise. Peter Róbert tentokrát opustil "velká témata" sociální stratifikace a v brilantním příspěvku spolu s Endre Sikem ukázali, že i sociální stratifikace může mít svá aplikovaná studia (Status attainment of immigrants in Hungary. The case of Transylvanian refugees).

Československo se v Trentu prezentovalo dvěma příspěvky: Pavel Machonin a Milan Tuček přivezli výsledky své historické komparativní analýzy vertikální diferenciacie československé společnosti (Changes in Vertical Social Differentiation in Czechoslovakia 1967 - 1984 - 1991), Petr Matějů referoval o výsledcích své analýzy vnímání změn v nerovnostech v Československu v průběhu post-komunistické transformace (Perception of Changing Inequality in Czechoslovakia). Podobným tématem se prezentovalo i Polsko (Attitudes towards Inequality in Poland: Do systemic changes Matter?), i když tak trochu australským očima (Krzystof Zagórski, Australian National University), a Rusko v kontrastu

k USA (Perceptions of Economic Inequality in Russia and the United States), v tomto případě však nikoli trochu, ale hodně americkým očima (M. Hout a E. O. Wright). V Trentu se poprvé v historii RC28 objevily i příspěvky o Rumunsku psané v Rumunsku. Oba přivezené příspěvky však ukázaly dvě věci: předně, že dlouhodobá izolace má dlouhodobé následky, a to jak v profesionální, tak v jazykové výbavě, a že stereotypy starší generace lze oslabit přítomností mladší generace. Doufejme, že k tomuto závěru došli oba účastníci z Rumunska (Oscar Hoffman a Ion Glodenau).

RC28 má dvě velmi silná a dobře obsazená témata: vzdělanostní nerovnosti a diferenciaci životního stylu. Obě tato témata dostala jako vždy po jednom zvláštním zasedání. Vzdělanostní sekce zde měla obě své "hvězdy": Robert Mare (University of Wisconsin, Madison), známý svou schopností vyjádřit rovnicemi i ty nejsložitější hypotézy, se vrátil k tradičnímu americkému nástroji analýzy vzdělanostní stratifikace, jímž jsou údaje o sourozencích (Trends in Educational Stratification in The United States: new estimates on sibling data), Alan Kerckhoff (Duke University) pokračoval v systematickém prozkoumávání životních drah kohorty narozených v Británii v roce 1958 (kohorta byla systematicky sledována až do roku 1981, kdy jejím příslušníkům bylo 23 let). V příspěvku prezentovaném tento rok v Trentu (Cumulative Structural Effects on Educational Achievement) Kerckhoff dokazuje, že institucionální struktura britského školského systému působí jako prvek "konzervace" třídních nerovností, neboť: a) sociální původ dobře predikuje přístup ke kvalitnějším vzdělávacím institucím ("high structural locations") a b) jedinci procházející těmito institucemi vykazují významně lepší výsledky v testech znalostí (které jsou rozhodujícím faktorem postupu školským systémem a ovlivňují i budoucí profesní dráhy), a to při kontrole všech podstatných osobnostních charakteristik.

Sekce k úloze životního stylu v sociální stratifikaci až na výjimky letos ukázala, kudy cesta určitě nevede. Po letošním zasedání

snad už bude všem jasné, že stále opakování faktorových analýz kulturních aktivit už nepřinese nic nového, pokud "kulturní kapitál" neučiníme součástí širších modelů, a to buď jako nezávisle, nebo jako závisle proměnnou. Pouze s rozpaky lze přijmout námitky, že "life-style" je k takzvaným "tvrdým" stratifikačním dimenzím (sociálně ekonomický status, příjem) ve volnějším vztahu než se předpokládalo, pokud jsou založeny na analýzách hledajících determinaci sklonu ke konzumaci hamburgerů (T. Toivonen "Consumption makes classes? On the changing pattern of determination of consumption") nebo pěstování horské cyklistiky (Odd Gasdal: "Class, Income, Education and Leisure in Norway"). Zdá se, že této větvi stratifikačního výzkumu rozhodně nechybí statistická erudice, ale zato postrádá konzistentní výkladová schémata s dobrým teoretickým základem, někdy i zdravý rozum. Dovolím si v této souvislosti jedovatou otázku: budou-li američtí "yuppies" vykazovat stejnou tendenci ke konzumaci hamburgerů jako "modré límečky" (o čemž nelze pochybovat), může sociolog vybavený zdravým rozumem učinit jakýkoli závěr o

podobnosti či rozdílnosti životních stylů těchto dvou přímo protikladných skupin?

Zasedání v Trentu mělo i další sekce (Sociální nerovnosti v současné Itálii, Imigrace, etnicita a stratifikace). Preferoval jsem však dát více prostoru těm sekcím a příspěvkům, které nás bezprostředně oslovují. Pokud jde o pravidelné zasedání exekutivy výboru, pro nás je důležitý jeden ze závěrů: RC28 má slušnou finanční rezervu, která může být použita pro omlazení komitétu. Proto od příště dostanou finanční podporu pouze mladí sociologové, a to jak z Východu tak ze Západu (z bohatšího Západu ovšem pouze studenti nebo aspiranti), a to na základě předem zasláního příspěvku. Zájemci se mohou obrátit přímo na autora této informace nebo na jiného člena exekutivy RC28. Příští zasedání (srpen 1992) se ale koná v Salt Lake City, takže není třeba spěchat, tak velkou finanční rezervu RC28 zase nemá.

Všechny příspěvky citované v této informaci (pokud nebyly distribuovány pouze tabulky a grafy) jsou k dispozici a v omezeném množství lze vážným zájemcům zaslat na požádání kopii.

Petr Matějů

Konference "Regulace sociálních procesů v reformě a automatizace RSPR/AUT 91"

Tato v pořadí třináctá teoreticko-praktická konference se konala ve dnech 29. - 31. října 1991 v Brně. Zprávy o konferencích jsou zveřejňovány v *Sociologickém časopisu* každoročně, počínaje č. 6/1986.

Program tradiční mezioborové konference byl orientován do následujících problémových okruhů:

1. Teorie a praxe řešení současných sociálních problémů;
2. Sociální problémy přeměn vlastnictví, konverze výroby a nové samosprávy;
3. Technické prostředky v sociální a personální práci.

Diskuse k prvnímu tematickému okruhu byla uváděna referáty "Ekonomická reforma,

sociální aspekty a mezinárodní souvislosti", který připravil I. Tomeš (soukromý poradce Praha 9). "Aktuální otázky sociální politiky" bylo téma referátu P. Víška (FMPSV Praha), J. Motl (Generální rada ČSKOS, Praha) hovořil o "Sociálních problémech reformy z hlediska odborů". "Nové pojetí efektivit sociální politiky" přednesl E. Mleziva (VÚD Praha), s "Principy sociální politiky v SRN" seznámil Z. Dráb (ČSVTS Praha).

Druhý tematický okruh byl uváděn referáty "O zkušenostech s privatizačními projekty podniků" J. Vodičky (MSNMP Praha) a pracovníka Střediska výzkumu podnikání a řízení Polské akademie věd v Bytomi R. Kryše "Aktuální problémy privatizace polského hospodářství". Dále vystoupili S. Konečný (MPSV SR) na téma "Sociální politika podniku", V. Čech (VŠSE Plzeň) "Nový pohled na sociální funkce podniku" a příspěvek na téma "Sociální

dimenze strategického řízení podniku" připravil M. Filka (VŠCHT Pardubice). Referát "K sociologickým výzkumům participace" připravil J. Vlášil (SoÚ ČSAV Praha). Zajímavý diskusní příspěvek "Sociální problémy přeměn vlastnictví" přednesla A. Mockovčíaková (soukromý poradce Praha 6).

Ke třetímu tematickému okruhu byla diskuse uváděna referáty J. Vrobela, pracovníka IBM EE Ostrava, "Příspěvek IBM k automatizaci v ČSFR" a J. Vrány (OÚSZ Pardubice) "Využívání výpočetní techniky na Okresní správě sociálního zabezpečení". O programovém produktu "Personální a sociální řízení" hovořil J. Gruber (KS s. p. Brno). S uživatelským programem "Normografie" seznámil přítomné jeho autor V. Hrněk (poradce z Havířova.)

V průběhu konference bylo předneseno několik příspěvků, které sice poněkud přesahovaly vytyčený rámec konference, vzbudily však zaslouženou pozornost. Jedná se o příspěvky "Jazyk, informace, politika" M. Vítka (VŠCHT Pardubice), "Systém celoživotního vzdělávání v ČSFR jako šance a historická nutnost" K. Valíše (VÚROM Ostrava, pracoviště Brno). Dále "K formování soudobých východisek sociálních projektů" referoval V. Pernica (ČSVTS Praha) a o "Řízení v chaotické době" hovořil V. Walló (MV ČR Praha).

Konference se vyznačovala vysokou aktivitou účastníků. V diskusích převažovaly přístupy, problémy a pohledy sociologů z podniků a problémy nově se formujících úřadů práce a sociálních úřadů. Konference se zúčastnilo celkem 77 zájemců, z toho 17 (22 %) s předem přihlášenými referáty v programu. Z účastníků konference bylo 25 (32,5 %) z podnikové sféry, z nich řada soukromých podnikatelů, většinou poraden-ských organizací (asi 9 %). Z vysokých škol bylo 5 (6,5 %) účastníků, z výzkumných ústavů 11 (14,3 %). Z centrálních úřadů 8 (10,4 %), z nově vznikajících úřadů práce a sociálních úřadů celkem 22 (28,6 %) účastníků. Z jiných organizací, např. banky, odbory, vojsko apod. bylo (7,8 %) účastníků. V diskusi na konferenci se projevilo, že probíhající hluboké přeměny společnosti

postrádají teoretickou reflexi, která by mohla dát praxi spolehlivější vodítka. Převládá empirie, někdy až diletantská jednostrannost, což je živnou půdou pro ideologizaci praktického řešení sociálních otázek. Jednostranná řešení různého typu, finální, ekonomická, politická, technicko-organizační, transformačních aktů opomíjejí komplexní, sociální i lidské dimenze problémů. Nekomplexní řešení, postrádající kvalifikované řešení sociálních i dalších lidských otázek, nevyvolává potřebu využívat odpovídajících specialistů. Sociologové, psychologové, sociální psychologové i další specialisté se ocitají v neřešitelné situaci. Ztrácejí finanční zdroje, jsou jako první vyřazováni z reorganizovaných hospodářských organizací. Nekomplexnost se prohlubuje nutností, aby se společenskovední specialisté uplatňovali jako jednotlivci, samostatně. V řídicích orgánech je zatím málo snahy využívat např. sociologických poznatků.

Z jednání konference byly vypracovány závěry, které upozorňují na nejzávažnější problémy a nastiňují úkoly jak pro společenskovední pracoviště, tak i pro řídicí praxi. Mimo jiné se především doporučuje:

Orientovat společenskovední výzkum, v tom hlavně sociologický, na problémy dopadů otevření jednotného evropského trhu;

Pokusit se teoreticky rozpracovat základní pojmy jako: sociální suverenita, sociální pomoc, sociální péče, hranice sociální potřeby, sociologické a psychologické dimenze životního minima a další.

Ministerstvům práce a sociálních věcí je, mimo jiné, doporučováno:

Urychleně formovat "marketing" trhu práce, jako jeden z hlavních nástrojů služeb zaměstnanosti, což je páteří činnosti úřadů práce.

Při řešení složitých problémů týkajících se života lidí a jejich práce využívat metody scénářů, zachycujících komplexně východiska a předpoklady, jakož i postupy řešení problému. Scénáře využívat také na úrovních okresů a obcí i podniků. K jejich vypracování povinně přibírat sociology, psychology i další specialisty.

Podporovat výzkum významu práce a vlastnictví pro naši populaci. V euforii

přeměn vlastnictví se zapomíná, že naprostá většina národa bude nadále vlastnit pouze svou pracovní sílu.

V otázkách automatizace se konstatuje a doporučuje:

V zavádění techniky PC do práce sociálních úřadů a úřadů práce je pocíťována malá koncepčnost, úřadovny jsou vybavovány technikou od různých výrobců a je používán rozdílný, namnoze nekompatibilní software.

Doporučuje se vždy uvažovat o vytvoření alespoň lokální sítě PC s centrálním, technicky i softwarově zabezpečeným ukládáním dat s výhledovou možností využívat elektronickou poštu.

Účastníci konference v diskusích pojmenovali řadu současných problémů

spojených s tématem konference a vyžadujících adekvátní sociologické teoretické reflexe společenského pohybu. Přetrvává malé využívání výsledků sociologických a psychologických výzkumů v řídicí a rozhodovací praxi. Finanční restrikce postihují často právě společenskovědní specialisty. Závěry a doporučení konference jsou v podstatě návrhy na zlepšení současného stavu. Ukazují na prostor, v němž mohou sociologové, psychologové a další specialisté poskytnout užitečné poznatky a v němž jsou vlastně nezastupitelní. Hlavní referáty konference byly publikovány ve sborníku s názvem konference, který vydal Dům techniky Praha v roce 1991.

Vladimír Pernica

V této rubrice se budeme snažit uvádět vždy alespoň tři pravidelné části: Anotace (nové nebo málo známé součásti systému), Konzultace (odpovědi na nejčastější otázky, tj. řešení praktických problémů uživatelů), Informace (o rozšiřování systému, výuce, zajímavostech ap.). Kromě toho uvítáme krátká sdělení o těch zkušenostech uživatelů, které mohou pomoci i jiným.

Anotace: SPSS/PC+ CODEBOOK

Problémy s dokumentací datových souborů mají snad všichni výzkumníci. Způsobuje to práce s velkými počty souborů, návraty ke starším souborům, a nejvíce asi neustálá potřeba měnit a zavádět nové proměnné během analýzy. Nový produkt SPSS/PC+ CODEBOOK je výzkumným instrumentem, který má tuto situaci uživatelům SPSS/PC+ usnadnit a základní dokumentaci datových souborů poskytnout. Je to samostatný program, který poskytuje kódový klíč obsahující kompletní technickou i substantivní informaci o každé položce dotazníku (kódový klíč, jména a označení proměnných a označení hodnot, kódy vynechávané informace), a dále jakoukoli textovou dokumentaci o tom, jak byla data sebrána, kódována, resp. rekódována, instrukce tazatelů, informaci o četnostních rozloženích a základních statistikách a referenci k dalším souborům. Kromě těchto základních funkcí poskytuje CODEBOOK další, neméně důležité možnosti: vytváří instrument, který může být použit jako dotazník ve výzkumu a je navíc čitelný na počítači; může být editován a obměňován pro specifická použití, a to jak doplňováním informace, tak redukcí na podmnožinu položek apod.; poskytuje nejružnější rychlou informaci, např. seznamy otázek a názvů proměnných a reference, rychlá rozložení četností, statistiky ad. Výstupy lze řídit volitelnými a modifikovatelnými alternativami stylu (stylesheet). K řízení programu se používají nabídkové formy: okna, stékající menu, dialogové boxy. Výběr z nabídky je možný buď z klávesnice, nebo myší. Při realizaci programu jsou k dispozici dosti podrobné pomocné texty, které lze vyvolat na obrazovku. Manuál je přehledný, skládá se ze tří hlavních částí: A) vysvětlení pojmů a ovládání programu (23 s.), B) cvičební běhy (tutorials) které obsahují čtyři lekce: 1. "Getting Started" (ovládání menu), 2. Vytváření dokumentačního souboru na existujícím SPSS/PC+ souboru, 3. Vytváření nového dokumentačního souboru, 4. Vytváření výzkumného instrumentu (61 s.). C) "Reference Guide" obsahuje úplný popis všech možností a alternativ programu, seznam chybových hlášení a předem definované nabízené styly pro kódové klíče (68 s.).

Program SPSS/PC+ CODEBOOK je vítaným obohacením systému. Přivítají jej především uživatelé v institucích, kde se provádějí rutinní a opakované výzkumy nebo kde vytvářejí soubory systematicky a pravidelně a kde je dokumentace naprosto nezbytná (výzkumné organizace, administrativa, personalistika, finanční instituce ap.), instituce, které pravidelně získávají, resp. objednávají výzkumy pro vlastní potřebu (marketingová oddělení velkých firem) a dále ta místa, kde se vytváří archívy dat (např. při katedrách za účelem

výuky), při koordinaci komparačních projektů (kde se CODEBOOK stává také velmi efektivním prostředkem komunikace mezi koordinátorem a účastníky), ve vědeckých a výzkumných institucích, a obzvláště tam, kde se provádějí opakovaná šetření. SPSS/PC+ CODEBOOK je program nový, první zkušenosti s ním jsou dobré a zdá se, že se vzhledem ke své praktičnosti, velmi rychle rozšiřuje mezi výzkumníky i v komerční sféře. Proto je možno jej doporučit.

Konzultace

Otázka 1: *Jak je možné získat úsporné tisky pro třídění 1. stupně četností?*

Odpověď: Třídění 1. stupně četností je možné získat v SPSS/PC+ třemi základními způsoby: A) pomocí procedury FREQUENCIES, která je k tomu určena, B) pomocí REPORT, C) pomocí TABLES.

A) Procedura FREQUENCIES tabeluje každou položku zvlášť a proto je neúsporná (má však zato možnost velké řady voleb pro formáty a statistiky, pro potlačování tisků, pro sloupcové grafy). Odpověď na požadavek otázky poskytují další dvě procedury.

B) Procedura REPORT: Použijeme ji bez výpisu případů, a pokud nechceme četnostní rozložení také pro části, tak "vypneme" příkaz BREAK na dělení souboru. V seznamu proměnných zavádíme jako první DUMMY proměnnou (jinak nastane posun a ztratíme informaci o první proměnné, kterou tabelujeme). Schéma příkazu je vidět v příkladu, kde proměnné mají hodnoty 1-4. Kromě zde uvedeného procentního rozložení lze volit ovšem též absolutní četnosti a celou řadu dalších statistik.

Zadání:

```
REPORT /FORMAT AUTOMATIC /VARIABLES VALUE(DUMMY) A116 A117
A118 A119 A120
/BREAK (NOBREAK) /SUMMARY PERCENT (1,4) /SUMMARY MEAN.
```

Výstup (zkrácený):

	work	family	friends	leisure	politics
Total	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%	100.0%
1	1.0	.4	1.1	2.9	21.3
2	2.5	1.2	17.6	20.3	42.8
3	34.5	11.1	57.4	52.6	28.3
4	62.0	87.3	24.0	24.2	7.6
Mean	3.573	3.853	3.043	2.981	2.222

C) Procedura TABLES: použijte spojení proměnných v řádcích pomocí + a místo sloupcových proměnných uveďte klíčové slovo (LABELS). Záměna (LABELS) a seznamu proměnných by vedla k transpozici tabulky (rozložení ve sloupcích).

Zadání:

```
TABLES /TABLE A116+A117+A118 BY (LABELS) /STATISTICS COUNT
CPCT.
```

Výstup:

	Very import.	Quite import.	Not very import.	Not at all
work				
Count	34	82	1116	2007
Count Percent	1.0%	2.5%	34.5%	62.0%
family				
Count	12	40	358	2825
Count Percent	.4%	1.2%	11.1%	87.3%
friends				
Count	34	570	1857	776
Count Percent	1.1%	17.6%	57.4%	24.0%
leisure time				

Výhodou REPORT je výzkumná přehlednost a větší rychlost, je také vhodnější pro objemné výstupy, TABLES poskytují přímo publikovatelné výstupy. V obou procedurách je možno využít mnoha voleb pro úpravu a doplnění výstupů.

Otázka 2: Máme publikované tabulky (nikoliv původní data o jednotkách) a chtěli bychom si na nich provést statistickou analýzu (chí-kvadrát test a koeficienty asociace). Je to možné?

Odpověď: Je to možné jen v případě, že v tabulkách jsou k dispozici absolutní četnosti, nebo je možné tyto četnosti rekonstruovat. Postup spočívá v tom, že a) každé pole tabulky budeme považovat za jednotku (případ) na vstupu, b) budeme definovat tři proměnné pro každé pole, např.: R = kód řádku tabulky pro dané pole, S = kód sloupce tabulky pro dané pole, CETN = absolutní četnost v poli, a pomocí těchto proměnných popíšeme každé pole, c) pro analýzu určíme váhu pomocí příkazu WEIGHT, kterou je proměnná CETN. Pro analýzu můžeme pojmenovat řádky a sloupce pomocí VALUE LABELS, volit libovolné statistiky. Např. pro tabulku:

```
56 73 19
41 84 68
```

můžeme použít sadu příkazů:

```
DATA LIST FREE /R S CETN.
BEGIN DATA
1 1 56
1 2 73
1 3 19
2 1 41
2 2 84
2 3 68
END DATA.
```

```

VAR LABELS R 'Řádky' S 'Sloupce'.
VALUE LABELS R 1 'řádek 1' 2 'řádek 2' / S 1 'sl1' 2 'sl2' 3 'sl3'.
WEIGHT BY CETN.
CROSSTABS /TABLES R BY S/ CELLS COUNT ROW/ STATISTICS CHI
CC.

```

Výstup:

R Řádky by S sloupce

Page 1 of 1

Page 1 of 1

		S				
		Count				
		Row Pct	sl1	sl2	sl3	
			1.00	2.00	3.00	Row Total
R	1.00	56	73	19	148	
	řádek 1	37.8	49.3	12.8	43.4	
R	2.00	41	84	68	193	
	řádek 2	21.2	43.5	35.2	56.6	
Column		97	157	87	341	
Total		28.4	46.0	25.5	100.0	atd.

Postup je možné použít i pro vstup vícerozměrných tabulek tak, že každé pole popisujeme kódy všech dimenzí, které jej určují. (Např. pro třídění třetího stupně zavedeme tři proměnné pro tři hlediska třídění a proměnnou "četnost".) Metodu vážení takto můžeme použít v procedurách, jako je FREQUENCIES, CROSSTABS, LOGLINEAR. U CATEGORIES takto můžeme vstupovat pouze s dvourozměrnými tabulkami do ANACOR.

Otázka 3: Mohu v SPSS/PC+ zpracovávat data z BMDP nebo ze STATGRAPHICS? Mohu použít soubory SPSS při aplikaci v programu GLIM?

Odpověď: Do SPSS/PC+ můžeme přímo překládat data z formátu LOTUS a SYMPHONY, DBASE, MULTIPLAN a EXCEL a samozřejmě můžeme vytvářet vlastní soubor ze vstupů v pevném i volném formátu ASCII. Převod do SPSS/PC+ je tedy možný tak, že soubory vytvořené v jiných souborech importujeme do některého z výše uvedených tvarů, které SPSS/PC+ umí číst. Postup převodu však je nesmírně ulehčen programem DBMS/COPY (jeho anotaci přineseme v některé z příštích rubrik), který převádí více než 70 různých formátů vzájemně na sebe a převod ze STATGRAPHICS a BMDP a do GLIM provede přímo, přičemž udrží (případně mírně upraví) veškeré převoditelné parametry (vynechané hodnoty, jména a označení).

Informace

* Na katedře statistiky a pravděpodobnosti VŠE Praha byl pořádán seminář k programovému systému SPSS každý druhý čtvrtek od března t.r. Tento seminář, který byl akcí České statistické společnosti a byl otevřen i dalším

zájemcům, vedl doc. Petr Hebák. Na pořadu bylo ovládání verze 4 a jednotlivé procedury.

- * Obdobný seminář byl pořádán na katedře matematiky přírodovědecké fakulty Masarykovy univerzity v Brně. Vedl jej doc. J. Michálek a byl otevřen zájemcům z celé univerzity i mimo ni.
- * Ministerstvo práce a sociálních věcí ČR pořádalo dva běhy školení pro pracovníky Úřadů práce v ČR, které zajišťovali učitelé fakulty společenských věd UK v Praze (první běh) a SC&C s. s r.o. (druhý běh).
- * Výuka statistiky a analýzy dat pomocí SPSS probíhá již na fakultě společenských věd UK, Praha, na filozofické fakultě UK, Praha, na VŠE, Praha, a na MUB Brno.

Otázky, informace a příspěvky do této rubriky zasílejte na adresu redakce Sociologického časopisu, s označením Rubrika SPSS. Otázky se budeme snažit odpovědět nejen přímo adresátovi, ale také je použít v této rubrice.

Jan Řehák

HISTORICKÁ DEMOGRAFIE

16

FRANCOUZSKO-ČESKÝ DIALOG O RODINĚ

Dne 24. března 1992 uspořádala "Komise pro historickou a sociální demografii" při Sociologickém ústavu ČSAV diskusi u kulatého stolu o evropské rodině v minulosti, přítomnosti a budoucnosti jako součást pražského kongresu "Odkaz J. A. Komenského a výchova člověka pro 21. století". Francouzské příspěvky k diskusi vzbudily mimořádnou pozornost českých účastníků a některé české zase zaujaly účastníky francouzské. V českých příspěvcích k diskusi našli totiž francouzští badatelé mnohou odpověď na jim méně známé okolnosti vývoje evropské rodiny v zemích za strženou železnou oponou. A české badatele naproti tomu zaujaly právě francouzské příspěvky k diskusi, v níž zazněly i neméně podnětné referáty z jiných zemí. Tomuto dialogu je věnován 16. svazek neperiodického sborníku "Historická demografie".

Z obsahu:

J. Dupaquier, Úvod ke Kulatému stolu o rodině

A. Sullerot, Krize rodiny

A. Fauve-Chamoux, Od rodiny k domácnosti v preindustriální Evropě (16.-18. století)

P. Horská, Rodinná skupina v Československu očima historické demografie

E. Čáňová, Složení domácností v Čechách v roce 1651

M. Kučera, Mladé rodiny v Československu v datech sčítání 1980

J. Rychtaříková, Současná československá rodina v evropském kontextu

J. Langer, Forma rodiny mezi dvěma typy domácnosti předindustriální společnosti v západních Karpatech

L. Dokoupil - L. Nesládková, Populační vývoj tzv. starých a nových železářských středisek na Ostravsku na přelomu 19. a 20. století

L. Fialová, Vývoj sňatečnosti v Československu v letech 1918-1988

Zprávy

Neperiodický sborník HISTORICKÁ DEMOGRAFIE vydává Komise pro historickou a sociální demografii, Sociologický ústav ČSAV, Jilská 1, 110 00 Praha 1.

Číslo 16 vyjde ve čtvrtém čtvrtletí t.r. Cena 30,- Kčs.

Czechoslovak Sociological Review

Zvláštní vydání Sociologického časopisu.

Vyšlo v srpnu 1992, určeno především zahraničním zájemcům.

144 stran původních statí o Československu v angličtině.

Obsah zvláštního vydání

Úvod

STATI

Musil, J.: Československo uprostřed přechodu

Brokl, L.: Mezi listopadem 1989 a demokracií - antinomie naší politiky

Matějů, P.: Ke vzdělanostní nerovnosti v Československu

Večerník, J.: Trh práce v Československu: Změna postojů obyvatelstva

Illner, M.: Kontinuita a diskontinuita. Politické změny na českém venkově po roce 1989

Bútorová, Z., Bútor, M.: Nedůvěra vůči Židům jako výraz postkomunistické paniky

Možný, I., Rabušic, L.: Nesezdaná soužití v Československu

ZPRÁVY

Brokl, L.: Výsledky a souvislosti voleb 1992

Matějů, P., Tuček, M.: Deklarovaná profesionální mobilita a změna role výkonového principu ve čtyřech státech východní střední Evropy

Řehák, J.: Jsou Češi a Slováci různí?

INFORMACE

Objednávky k pravidelnému odběru anglických čísel, jež budou od dalšího ročníku vycházet dvakrát ročně, přijímá redakce Sociologického časopisu.

Volně v prodeji v knihkupectví

o Academia, Václavské nám.40

o FIŠER, Kaprova 10

o Regula Pragensis, Jilská 1, Praha 1

a v redakci Sociologického časopisu (i na dobírku)

Cena 46 Kčs

----- Zde odstříhnete -----

Jméno: _____

Instituce: _____

Adresa: _____

PSČ: _____

Datum: _____ Podpis: _____

----- Zde odstříhněte -----

Závazně objednávám_____výtisků

Czechoslovak Sociological Review

Redakce

Sociologického časopisu

Jilská 1

110 00 Praha 1

SOCIOLOGICAL

CONTENTS

ARTICLES

- Kolosi, T., Á. Róna-Tas: The last shall be first? 579
- Bayer, I.: The role of bureaucracy in soviet patterned societies and in their transformation 599
- Matějů, P., B. Řeháková: The role of mental ability and social background in the crystallization of educational aspirations 613
- Prochovník, Š.: A Contribution to the sociology of miners and the mining industry in the Ostrava region 636

FROM EMPIRICAL SURVEYS

- Machonin, P., M. Tuček: Social stratification in Czechoslovakia 1991 649
- Večerník, J.: Changes in income distribution in 1988-1992 666

REVIEW ARTICLES

- R. Erikson, J. H. Goldthorpe: The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies (P. Matějů) 685
- G. Marshall, D. Rose, H. Newby, C. Vogler: Social Class in Modern Britain (J. Šanderová) 699

NEWS AND INFORMATION

707

SPSS

- Annotations, consultations, information (J. Řehák) 713

REVIEW

5

SOCIOLOGICKÝ

OBSAH

STATI

Kolosi, T., Á. Róna-Tas: Poslední bude první? 579

Bayer, I.: Místo byrokracie ve společnostech sovětského typu a v jejich transformaci 599

Matějů, P., B. Řeháková: Úloha mentálních schopností a sociálního původu ve formování vzdělanostních aspirací 613

Prochovník, Š.: Příspěvek k sociologii horníků a hornictví na Ostravsku 636

Z EMPIRICKÝCH VÝZKUMŮ

Machonin, P., M. Tuček: K sociální stratifikaci v Československu 1991 649

Večerník, J.: Změny v příjmové nerovnosti v letech 1988-1992 666

RECENZNÍ STATI

R. Erikson, J. H. Goldthorpe: The Constant Flux. A Study of Class Mobility in Industrial Societies (P. Matějů) 685

G. Marshall, D. Rose, H. Newby, C. Vogler: Social Class in Modern Britain (J. Šanderová) 699

ZPRÁVY A INFORMACE 707

SPSS

Anotace, konzultace, informace (J. Řehák) 713